

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

časopis za pedagošku teoriju i praksu
Godina XLIX, godišnji broj 2, 2024
UDK – 37, ISSN 0350 – 1094

REDAKCIJA

Mr Radule Novović, glavni urednik
Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva
Ana Lj. Bojović, odgovorni urednik
Prof. dr Predrag Miranović, član
Prof. dr Tatjana Novović, član
Radovan Damjanović, član

LEKTURA I KOREKTURA

Mirosava Bojović

PREVODILAC

Mr Radoslav Milošević Atos

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Studio ZUNS

KORICE

Slobodan Vukićević

IZDAVAČ

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Podgorica. Prvi broj časopisa
„Vaspitanje i obrazovanje“
izašao je 1975. godine.
Izlazi tromjesečno
Tiraž 600
Rukopisi se ne vraćaju.

ŠTAMPA

Stefani '91 d.o.o. Danilovgrad

EDUCATION

magazine for pedagogic theory and practice
Year XLIX, Annual No. 2, 2024
UDK – 37, ISSN 0350 – 1094

EDITORIAL BOARD

Mr Radule Novović, Editor in chief Institute
for textbook publishing and teaching aids
Ana Lj. Bojović, Editor in charge
Prof. dr Predrag Miranović, Member
Prof. dr Tatjana Novović, Member
Radovan Damjanović, Member

LANGUAGE EDITOR AND PROOFREADER

Mirosava Bojović

TRANSLATOR

Mr Radoslav Milošević Atos

GRAPHIC DESIGN

Studio ZUNS

COVERS

Slobodan Vukićević

PUBLISHER

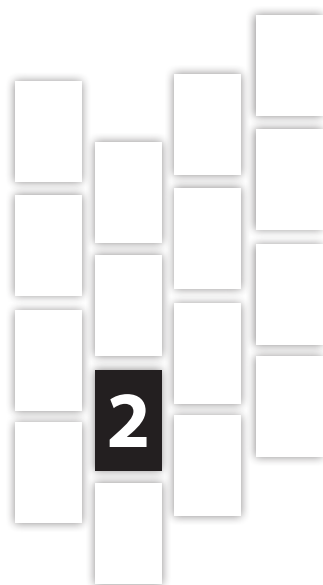
Institute for textbook publishing and
teaching aids
Podgorica. The „Education“ Magazine,
first published in 1975
Published quarterly
Number of copies 600
Manuscripts are not returned

PRINTING

Stefani '91 d.o.o. Danilovgrad

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

ČASOPIS ZA PEDAGOŠKU TEORIJU I PRAKSU

Podgorica, 2024.

Uredništvo i administracija:

VASPITANJE I OBRAZOVANJE

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novaka Miloševa 36, Podgorica

Telefon: 00 382 67 566 933

E-mail: vaspitanjeobrazovanje@zuns.me
ana.bojovic@zuns.me**Web:** <http://www.zuns.me/vaspitanjeobrazovanje>**Godišnja pretplata:**

- za studente 5.00 €
- za pojedince 10.00 €
- za ustanove 15.00 €
- za inostranstvo 20.00 €

Iznos pretplate za veći broj primalaca od 5 (pet) umanjuje se za 20%
Pretplata se uplaćuje na žiro račun: 510-267-15
Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica

* * *

Glavni urednici:

Radivoje Šuković (1975–1978);
Stevan Kostić (1979–1983);
Miloš Starovlah (1983–1991);
Dr Božidar Šekularac (1992–1996);
Krstó Leković (1997–1998);
Dr Pavle Gazivoda (1999–2007);
Radovan Damjanović (2007–2015);
Radule Novović (2015–...)

Odgovorni urednici:

Natalija Sokolović (1977–1978);
Borivoje Četković (1979–1998);
Dr Božidar Šekularac (1999–2015);
Radovan Damjanović (2015–2020);
Ana Lj. Bojović (2020–...)

SADRŽAJ
CONTENTS
2 | 2024

S A D R Ź A J

ČLANCI (naučni, istraživački, pregledni, stručni radovi)

Sabina ČIVOVIĆ

Tanja RADUNOVIĆ

Snežana BUJAKOVIĆ

ULOGA ŠKOLE U JAČANJU MEDIJSKIH KOMPETENCIJA UČENIKA..... 13

Emina HASIĆ

Amor HASIĆ

TIMSKI RAD I PLANIRANJE U RADU OBRAZOVNO-VASPIITNIH USTANOVA... 31

Sanja PAVIČEVIĆ

**POGLED NA PRILIKE U ITALIJANSKOM TEATRU OD SREDNJEG VIJEKA
DO BAROKA..... 47**

Ranka PERIŠIĆ- BABOVIĆ

**PREDNOST POZNAVANJA ENGLESKOG JEZIKA U PRAĆENJU PROCESA
GLOBALNIH KOMUNIKACIJA..... 59**

Emina ŠARIĆ-KRAJIŠNIK

Azemina MAGLIĆ

**STUDIJSKI PROGRAM INKLUZIVNE EDUKACIJE KAO DOPRINOS
INKLUZIVNOM DRUŠTVU BIH..... 69**

Dženisa MUJEVIĆ

**UPOTREBA LOKATIVA U ROMANU ŠAHRIJAROV PRSTEN DŽEVADA
KARAHASANA..... 79**

Ksenija BORIČIĆ

**OSNOVNE TEORIJSKE POSTAVKE O LEKSIČKO-SEMANTIČKOJ
KATEGORIJI POLISEMIJE..... 99**

ESEJI, PREGLEDI, PRIKAZI

Зоран ЈОВОВИЋ

**ПОЛИТИКА И ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ТУМАЧЕЊУ
ЧЕДОМИРА ЧУПИЋА..... 119**

Будимир АЛЕКСИЋ

МЕЂУНАРОДНИ ЗНАЧАЈ ЧАСОПИСА АТАНАТИК..... 127

Marijana TERIĆ

BIOGRAFIJA JEDNOG VREMENA 131

Миља Б. ВУЈАЧИЋ

**ПРИКАЗ НАУЧНЕ МОНОГРАФИЈЕ КУЛТУРНИ КАПИТАЛ И
ОБРАЗОВНЕ ПРАКСЕ: ОД САЗНАЊА ДО ОТВОРЕНИХ ПИТАЊА 137**

IN MEMORIAM

Radovan DAMJANOVIĆ

SJEĆANJA 143

C O N T E N T S

ARTICLES (scientific, research, reviews, professional papers)

Sabina ČIVOVIĆ

Tanja RADUNOVIĆ

Snežana BUJAKOVIĆ

THE ROLE OF SCHOOL IN STRENGTHENING MEDIA COMPETENCIES OF STUDENTS..... 13

Emina HASIĆ

Amor HASIĆ

TEAMWORK AND PLANNING IN EDUCATION INSTITUTIONS..... 31

Sanja PAVIČEVIĆ

THEATRE IN ITALY FROM THE MIDDLE AGES TO THE BAROQUE..... 47

Ranka PERIŠIĆ-BABOVIĆ

ADVANTAGES OF KNOWLEDGE OF ENGLISH FOR MONITORING GLOBAL COMMUNICATIONS 59

Emina ŠARIĆ-KRAJIŠNIK

Azemina MAGLIĆ

STUDY PROGRAM OF INCLUSIVE EDUCATION AS A CONTRIBUTION TO THE INCLUSIVE SOCIETY OF BIH..... 69

Dženisa MUJEVIĆ

THE USE OF LOCATIVES IN THE NOVEL THE RING OF SHAHRYAR OF DŽEVAD KARAHASAN 79

Ksenija BORIČIĆ

BASIC THEORETICAL CONCEPTS OF LEXICO-SEMANTIC CATEGORY OF POLYSEMY..... 99

ESSAYS, REVIEWS

Zoran JOVOVIĆ

POLITICS AND ITELLECTUALS IN INTERPRETING OF ČEDOMIR ČUPIĆ 119

Budimir ALEKSIĆ

INTERNATIONAL RELEVANCE OF THE MAGAZINE ATANATIK..... 127

Marijana TERIĆ

THE BIOGRAPHY OF AN EPOCH..... 131

Milja B. VUJAČIĆ

**THE REVIEW OF THE SCIENTIFIC MONOGRAPH CULTURAL CAPITAL
AND EDUCATION PRACTICES: FROM KNOWLEDGE TO OPEN QUESTIONS ... 137**

IN MEMORIAM

Radovan DAMJANOVIĆ

MEMORIES..... 143

ČLANCI
(naučni, istraživački, pregledni, stručni radovi)

Sabina ČIVOVIĆ¹
Tanja RADUNOVIĆ²
Snežana BUJAKOVIĆ³

ULOGA ŠKOLE U JAČANJU MEDIJSKIH KOMPETENCIJA UČENIKA

Rezime

Mediji mogu doprinijeti proširivanju znanja, podsticanju kreativnosti, ugledanju na pozitivne primjere, socijalizaciji. S druge strane, postoje negativne posljedice nepravilne konzumacije sadržaja koje plasiraju mediji: asocijalnost, devijantno ponašanje, odsustvo mašte, bezosjećajnost, prihvatanje pogrešnih moralnih stavova, gubitak kulturnog identiteta itd. Stoga je uloga obrazovnog sistema od ključnog značaja za uspostavljanje okruženja za razvoj medijske pismenosti. U ovom radu osvrnućemo se na trenutno stanje medijskog obrazovanja u Crnoj Gori, na medijske kompetencije učenika i ulogu obrazovnog sistema u uspostavljanju okruženja za razvoj medijske pismenosti.

Ključne riječi: *mediji, medijska pismenost, škola, djeca, obrazovni sistem.*

¹ Sabina Čivović, profesor razredne nastave u Osnovnoj školi „Polica“, Berane.

² Tanja Radunović, profesor crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika i književnosti u Osnovnoj školi „Donja Ržanica“, Berane.

³ Snežana Bujaković, profesor crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika u Osnovnoj školi „Ristan Pavlović“, Pljevlja.

Uvod

Vrijeme u kojem živimo donijelo je promjenu primarne uloge medija, kao prenosioca informacija, u silu koja oblikuje javno mnjenje. Danas je nemoguće zamisliti svakodnevicu bez prisustva medija, te se s obzirom na to razvija i potreba za medijskim opismenjavanjem što većeg broja korisnika medijskih sadržaja. Kada je riječ o udjelu starosnih grupa među konzumentima medijskih sadržaja, veliki procenat odnosi se na djecu i mlade, a o njihovom uticaju na ovu najranjiviju kategoriju postoje oprečna mišljenja. U skladu sa tim, nemoguće je ocijeniti uticaj medija samo kao pozitivan ili samo kao negativan. „Suvremeni svijet 21. stoljeća zahtjeva nove vještine, širenje znanja i obrazovanje po pitanju koje više ne uključuje pismenost samo kao vještinu interpretacije znakova na papiru, već iziskuje obrazovanje i razumijevanje medija i medijske pismenosti kao vještine čitanja i pisanja jezika, zvuka i slike. Informacije koje se plasiraju putem medija mogu osim svhe informiranja, edukacije i zabave biti i nositelji prikrivenih sugestija, cjelokupnih reklamnih kampanja i promidžbe određenih proizvoda kroz edukativni crtani film, glazbenu emisiju ili reklamni spot“ (Planinić, 2015: 94). Kada je riječ o crnogorskom zakonodavnom obrazovnom okviru, predmet medijska pismenost je uveden u crnogorski obrazovni sistem 2009. godine, (Jakovljević, 2019: 19), kao izborni predmet u crnogorskim gimnazijama. U osnovnim školama ovaj predmet se izučavao kao međupredmetna tema, a od ove školske godine predmet medijska pismenost je zastupljen kao izborni. Naporedo sa uvođenjem medijske pismenosti u obrazovanje, vrši se i obuka nastavnog kadra jer prema riječima Stanislava Kinka (2008, prema Alpeza, 2015: 21) samo medijski pismena odrasla osoba može doprinijeti medijskom opismenjavanju djece te stoga „odgoj za medije mora biti prisutan na svim stupnjevima obrazovanja“.

Mediji

Da bismo medije i obrazovni sistem doveli u vezu, najprije moramo predočiti teorijski kontekst i definisati pojam medij.

Pojam *medij* dolazi od latinske riječi *medius* što znači *srednji*, odnosno označava „sredinu ili skup uvjeta u kojima se nešto događa (u smislu diskursa), osobu koja može biti posrednik između nečega ili nekoga, te sredstvo za masovno komuniciranje“ (Bošković Sertić, 2017: 22). Teoretičar medija Maršal Makluan definisao je medij kao poruku, Fransis Bal pod medijima podrazumijeva tehničku opremu koja ljudima omogućava komunikaciju i prenos misli, bez obzira na njihovu formu i njihov krajnji cilj. Mediji se odnose na one kanale ili alate koji nešto skladište, prenose, te isporučuju informacije i podatke (Crnjobrnja, 2014: 85). Prema komunikolozima Miroljubu Radojkoviću i Mirku Miletiću „pod

medijem, kao posredujućim faktorom u komuniciranju... treba podrazumjevati prirodnu i/ili veštačku supstancu, odnosno sklop prirodnih i/ili veštačkih uslova posredstvom kojih se ostvaruje komuniciranje“ (Radojković, Miletić, 2006: 95, prema Jakovljević, 2021: 75). Prema Mirku Jakovljeviću, najsloženija i najslobođnija tvrdnja odnosi se na konstataciju da su mediji sve nabrojano, zajedno, ali i da imaju tri osnovne društvene funkcije i to da informišu, edukuju i zabave publiku/auditorijum.

Kad je riječ o pojmu „medij“, ovu riječ bismo mogli da upotrijebimo za svako sredstvo koje je čovjek koristio i koristi u komunikaciji, od pećinskog zida do poruke na papiriću prikačene magnetom na frižider. Ipak, možemo reći da se savremena istorija onoga što danas podrazumijevamo pod ovim pojmom vezuje za otkriće štamparske mašine, štampane knjige i prvih novina. Posebno zanimljivo je da je zamjerano tim prvim novinama iz sedamnaestog vijeka isto ono što se zamjera i današnjim medijima – oglasi i oglašavanje.

U vijeku koji je iza nas javljaju se svi ostali „pravi“ mediji: radio, televizija, fotografija i film, kao i internet sa svim svojim proizvodima.

Uticađ medija

Imajući u vidu ogromnu moć medija da utiču na pojedinca i cijelo društvo, potrebno je prepoznati ulogu medija u društvu i njihov uticaj na nas. Budući da su današnja djeca i mladi svakodnevno okruženi medijskim instrumentima i sadržajima, medijskoj pismenosti ih treba učiti od najranijeg uzrasta.

Razvoj tehnologije, posebno digitlizacija, u potpunosti je promijenio život, interesovanja i navike pojedinaca. „Tehnološki napredak snažno utječe na život pojedinca, a savremeni mediji oblikuju svakodnevicu čovjeka na svim razinama života. Savremeni mediji utječu na radne navike, kreativnost, socijalizaciju i komunikaciju, čak ispunjavaju i osmišljavaju slobodno vrijeme. Nemjerljive medijske mogućnosti naročito nude društvene mreže koje su donijele mogućnost samopromocije, procjene i ocjene mjerene ‘sviđanjima’, a suština i kvalitet polako gube bitku pred medijskom ‘stvarnošću’ i kvantitetom. Sve ono što se zapravo ne može zbrojiti, prestaje biti ili postojati“ (Mandarić, 2016: 7).

Prvi čovjekov susret s medijima danas dešava se veoma rano. Budući da je televizija medij koji je najprivlačniji maloj djeci, ona veliki dio vremena provode ispred ekrana. Glavni razlog privlačnosti crtanih filmova jeste u njihovom scenariju, audio-vizuelnim efektima, zanimljivim prikazima događaja i animiranim junacima. Iako postoje i dobre strane ove dječije navike (usvajanje novih znanja i riječi, razvoj kreativnosti), loših je mnogo više. Mnogi crtani filmovi obiluju nasiljem, „jezivim“ likovima, nemaju pouku, a prekomjerno i nekontrolisano izlaganje TV ekranu može imati i psiho-fizičke posljedice.

Sa odrastanjem i ulaskom u pubertetsko doba zainteresovanost mladih se širi i na ostale medijske sadržaje, a izloženost postaje veća. Nerijetko se dešava da se TV programi neprikladnog sadržaja prikazuju u dnevnim terminima, mada izostanak roditeljske kontrole dovodi do toga da djeca ne konzumiraju medijske sadržaje samo u toku dana. Filmovi obiluju nasilnim scenama, junaci koriste alkohol, duvan, a često i psihoaktivne supstance. Reklame promovišu vitke i lijepe ljude, određen stil i način života, što kod nekih mladih može izazvati nezadovoljstvo sopstvenom i težnju ka medijskoj stvarnosti. Sve to ima snažan uticaj na ponašanje, formiranje i prenošenje vrijednosti, oblikovanje životnih stilova, stavova i identiteta.

Kada govorimo o izostanku roditeljskog nadzora, treba posebno istaći privatnu komunikaciju djece i mladih koja se odvija putem društvenih mreža poput Instagrama, Facebook-a, Twitter-a, Tik-Tok-a, Snapchat-a i drugih. Osim seksualnih predatora i drugih sajber kriminalaca koji vrebaju na društvenim mrežama, opasnost predstavlja i sve učestalije vršnjačko nasilje među djecom i mladima koje se tu odvija bez ikakvih prepreka. Problem je i to što mladi internet komunikaciju doživljavaju kao validni izvor informacija, a zbog zaposlenosti i odsustva roditelja i kao mjerodavno savjetovalište.

Kao posljedica negativnog uticaja medija mogu se javiti i asocijalnost, gojaznost, površnost, zavisnost, devijantno ponašanje i drugi poremećaji. U priručniku „Preporuke za zaštitu djece i sigurno korištenje elektroničkih medija“ navodi se kako pojačana izloženost nasilju u medijima tokom djetinjstva može potencijalno uticati na agresivnost u kasnijem dobu, to jest indirektnu agresivnost kod žena (vrijeđanje, isključivanje iz društva, ogovaranje i slično) te tjelesnu agresivnost kod muškaraca (AEM, 2016: 9). Takođe, slabiji razvoj govora, lošija spremnost za školu i lošiji školski uspjeh povezani su s ranom povećanom izloženosti djece audiovizuelnom sadržaju (AEM, 2016: 12). Povećanim izlaganjem nasilnim medijskim sadržajima može biti usporen moralni razvoj djece, njihovo bolje razumijevanje osjećaja drugih i rasuđivanje o dobru i zlu.

Ipak, ne može se osporiti pozitivan uticaj medija na učenje, razmjenu iskustava, razvoj kreativnosti i povezivanje djece i mladih. Uz adekvatno podsticanje i nadzor odraslih, mediji mogu biti od velike pomoći u ostvarivanju i razvoju potencijala mladih osoba. Korisni zabavni i edukativni sadržaji podstiču kreativnost, a pristup tehnologiji omogućava da ona dođe do izražaja u samostalnom stvaranju medijskih sadržaja. Kreirajući videomaterijale, blogove i druge forme, mladi aktivno učestvuju u dijeljenju informacija i rješavanju različitih društvenih problema. Na ovaj način razvija se i solidarnost i humanost jer se mediji i tehnologija češće koriste u humanitarne svrhe za kreiranje i dijeljenje objava za pomoć ugroženim osobama. Mediji čine lako dostupnim edukativne sadržaje, udžbenike, knjige, audio i video materijale, uz neuporedivo niže troškove i uz

očuvanje životne sredine. Oni nude i individualizaciju učenja jer omogućavaju usvajanje znanja tempom prilagođenim pojedincu.

„U shvatanju da mediji, poput svih dobara, mogu biti dobar sluga a zao gospodar, leži klica interesovanja za ovu aktivnost koja će se mnogo decenija kasnije iskristalisati kroz pojmove medijskog obrazovanja i medijske pismenosti“ (Tomić, 2020: 15).

Medijska pismenost – Mediji u školskoj klupi

Iako su mediji svoju ekspanziju doživjeli s razvojem interneta, štetan uticaj koji mogu imati na konzumente, posebno na djecu, uočen je još šezdesetih godina prošlog vijeka. UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu) je među prvima ukazao na ovaj problem i preduzimao korake na podizanju medijskih kompetencija pošiljalaca i primalaca medijskih proizvoda. Prvi konkretan potez UNESCO-a bio je izrada i usvajanje Deklaracije o medijskom obrazovanju (1982), kojom su osvijetljeni svi sporni segmenti razvoja medija. Deklaracija je ukazala na potrebu obrazovanja nove discipline čiji bi cilj bio, uz pomoć svih činilaca društva, razvoj medijskih kompetencija publike, s posebnim akcentom na djecu. „Imajući u vidu koliko je za decu i mlade ljude važan svet masovnih komunikacija i medija, Ujedinjene nacije su u poseban odeljak Konvencije o pravima deteta iz 1989. godine ugradile prava deteta da traži, prima i daje informacije i ideje svih vrsta bez obzira na granice, bilo usmeno, pismeno ili štampano, u umetničkoj formi ili preko bilo kog drugog sredstva informisanja po izboru deteta“ (UN, 1989, prema Tomić, 2020: 18).

O medijskoj pismenosti pišu mnogi autori, a ti tekstovi imaju dvije zajedničke karakteristike. Prvo, u njima kritikuju masovne medije i naglašavaju njihov štetan uticaj. Drugo, spominje se kako bi pojedinci trebali obratiti pažnju na štetne poruke i uticaje te se tako zaštititi (Poter, 2011: 36).

„Medijska pismenost danas podrazumeva skup razvijenih kompetencija kako za prijem (potrošnju), tako i za odašiljanje (proizvodnju) medijskih sadržaja“ (Tomić, 2020: 25). Uzevši u obzir različite teorije, stiče se utisak da većina njih se slaže u jednom a to je da medijska pismenost podrazumijeva ovladavanje medijskim kompetencijama i proizvođača i potrošača medijskih sadržaja.

S obzirom na to da mediji sve češće odstupaju od svoje primarne uloge – informisanja, komunikacije i edukacije, i skreću ka senzacionalizmu i manipulaciji, potrebno je, danas više nego ikad, posebnu pažnju posvetiti medijskoj pismenosti. Međutim, to nije jednostavno. Kao što je primijetio UNESCO još osamdesetih godina prošlog vijeka, za to je potreban angažman svih društvenih subjekata. Istraživanja pokazuju da je ovaj problem uočen, ali da ne postoji

kompetencija svih karika u medijskom lancu da se riješi. Roditelji veću pažnju obraćaju na čuvanje djece od opasnih medijskih sadržaja i ne pridonose razvoju kompetencija i samostalnosti (Mandarić, 2016: 49).

Prema indeksu medijske pismenosti, koji je objavio Institut za otvoreno društvo iz Sofije, Crna Gora prošle godine nalazila se na 32. mjestu od ukupno 35 evropskih država na rang listi. Crna Gora ove godine nalazi se na 35. mjestu od 41 države na listi (OSIS, 2022).⁴ Rezultati su poražavajući i alarmantni i obavezuju sve faktore društva na reakciju. „Medijska pismenost se ne dobija rođenjem. Ona se uči i stiče u procesu odrastanja čoveka, kroz njegovo vaspitanje i obrazovanje. Zato je važna i, gotovo, presudna uloga roditelja i nastavnika u formiranju medijski pismenog čoveka“ (Jakovljević, 2019: 19).

Prethodno navedene konvencije i deklaracije bile su baza za normativizaciju medijskog obrazovanja, pa su tako Savjet Evrope i Evropski Parlament usvojili Evropski referentni okvir ključnih kompetencija (2006) koje treba da sadrže nastavni planovi država članica. Kao ključne, označene su osam kompetencija, od komunikacije na maternjem jeziku do kulturološke senzibilizacije i izražavanja, a obrazovanje za medije afirmiše se kroz informatičke, komunikacione, kulturno-izražajne i društveno-građanske kompetencije.

Kada je riječ o razvoju medijskih kompetencija djece u Crnoj Gori, veliki korak predstavlja uvođenje predmeta Medijska pismenost u drugi ili treći razred gimnazije, kao izbornog predmeta, od 2009. godine, sa fondom od dva časa sedmično, u blok formatu. „Medijska pismenost doprinosi razumijevanju uloge medija u društvu i sticanju suštinskih vještina ispitivanja koje su neophodne građanima demokratskih društava koji nastoje da razumiju, učestvuju i doprinose javnoj debati. Kroz nastavu medijske pismenosti učenik/ca stiče vještinu analiziranja i kritičkog ‘čitanja’ medijske poruke i razvija svijest o tome kako riječi i narativi, slika i zvuk mogu da se koriste u promociji određenih ideja i ciljeva. Na osnovu stečenih znanja učenik/ca je u stanju da vrši odabir činjenica, zaključuje i kritički vrednuje medijski tekst. Medijska pismenost takođe osposobljava učenike i učenice da koriste medije kako bi pomoću njih izrazili/e svoje ideje i stavove i na taj način aktivno učestvovali/e u kreiranju javnog prostora građanskog društva. Taj aspekt nastave predmeta u isto vrijeme doprinosi razvoju njihovih kreativnih potencijala i estetskog senzibiliteta.“⁵ Preporuka je da se pri izvođenju nastave odbaci tradicionalan frontalni način predavanja i akcenat stavi na aktivno učešće učenika u pažljivo osmišljenim i zanimljivim radionicama čiji je cilj medijsko opismenjavanje.

⁴ <https://osis.bg/?p=4243&lang=en>

⁵ Predmetni program *Medijska pismenost*, izborni predmet II ili III razred gimnazije, Zavod za školstvo, 2009, str.5

Ohrabruje i uvođenje ovog premeta kao izbornog u osnovnim školama, jer sa edukacijom o medijima treba započeti rano.

Kako i zašto podsticati medijsku pismenost u školi

Za razvoj medijskih kompetencija od izuzetne važnosti je razvoj kritičkog mišljenja i analiziranja prezentovanih sadržaja. U digitalnom svijetu autori medijskih sadržaja ne moraju nužno biti poznati, pa se postavlja pitanje: Šta ovim sadržajima daje kredibilitet? I kako to da prepoznaju djeca? Kao dobar način prevazilaženja ovog problema pokazala se analiza medija kao podrška kreiranja kritičkog mišljenja kod učenika. Odabirom prigodnih medijskih sadržaja učenici uče da na plastičan način otkrivaju njihovu vjerodostojnost i provjeravaju kredibilitet. Uključivanje učenika u istraživanje i samostalno kreiranje medijskih sadržaja, uz instruktivan rad medijski obrazovanih predavača, pozitivno utiče na razvoj njihove medijske pismenosti. Upoznavaje sa savremenim tehnikama i prirodom funkcionisanja medija i kreiranje medijskih sadržaja bi moglo da nađe svoje mjesto u nastavi, kako bi učenici bolje razumjeli novinarsku produkciju i imali bolji kritički odnos prema medijima. Cilj jeste poznavati medije dovoljno dobro kako ne bi potpali pod manipulaciju.

Jedno od prikladnih polja za razvoj medijske pismenosti je rad školske novinarske sekcije. Tradicionalno se ovim aktivnostima bave nastavnici maternjeg jezika, ali to ne mora i ne treba biti obavezujuće. Čak je poželjno, ukoliko želimo da sadržaj školskog lista bude raznovrsniji, u rad uključiti nastavnike koji predaju različite predmete. S tim u vezi zanimljiv je „hibridni model više komponentne integracije“ koji bi uključivao već postojeće elemente biblioteke i bibliotekara u osnovnim i srednjim školama, koji bi kroz saradnju sa nastavnicima, kroz cijelo obrazovanje, radio na podizanju medijske i informativne pismenosti (Vajzović, 2020).⁶ Proizvodi novinarske sekcije više se ne ograničavaju na štampana izdanja u formi lista i zidnih novina, već danas češće imaju oblik video-zapisa, foto-reportaža, blogova, objava na zvaničnim društvenim mrežama škola, animacija, prezentacija, radijskih emisija i sl. Ono što je veoma bitno jeste da su u nastavni plan i program maternjeg jezika već uvršteni ishodi čijom realizacijom učenici ovladavaju znanjem o oblicima novinarskog izražavanja. Takođe, predviđeni su i praktični projektni radovi, pa učenici npr. imaju priliku da sami kreiraju intervju, reportažu i sl. Korelacijom sa drugim predmetima (informatika sa tehnikom, fizika, muzička kultura, likovna kultura) učenici se upoznaju sa načinom funkcionisanja medija, animacijom, audio i video produkcijom i multimedijom uopšte. Digitalne tehnologije postaju neodvojivi dio nastavnog procesa, a sve je bliži trenutak kada će kompjuteri i internet resursi zamijeniti

⁶ <https://www.slobodnaevropa.org/a/zasto-medijska-pismenost-vejzovic/30427144.html>

udžbenike i tradicionalna nastavna sredstva. Savremeni nastavnik može doći na čas i, uz pomoć mobilnog telefona i tehničkih pomagala kojom raspolaže većina učionica (projektor, video bim, zvučnik), realizovati niz zanimljivih aktivnosti u kojima učenici rado učestvuju. Audio zapisi književnih djela, edukativni internet sadržaji, platforme za učenje (Teams, Digitalna škola) dostupni su jednim klikom i dijeljenjem linka učenicima. Predavači imaju na raspolaganju i gotove materijale za razvoj medijske pismenosti na časovima različitih predmeta.

Mogućnosti su neograničene, a sa njima dolazi i niz opasnosti ukoliko učenici ne ovladaju medijskom pismošću i kritički se ne odnose prema medijskom okruženju.

Istraživački dio rada

Predmet i cilj istraživanja

Predmet istraživanja ovog rada jeste uloga obrazovnog sistema u uspostavljanju okruženja za razvoj medijske pismenosti. Analiziraćemo medijske sadržaje koji najčešće privlače pažnju mladih konzumenata, a fokus ćemo staviti na internet i društvene mreže, ali sa stanovišta potencijala koje nude u cilju izgradnje medijskih kompetencija djece i mladih. Razlog tome je što mladi u najvećem broju slučajeva isključuju postojanje svakog drugog načina informisanja, pa čak i u procesu obrazovanja. Sve ponuđeno se u potpunosti prihvata, bez kritičkog filtera, pa se tako usvajaju pogrešni vrijednosni stavovi, netačne informacije. Zajednička analiza medijskih sadržaja i motivisanje učenika da samostalno stvaraju medijske proizvode, može biti dobar put obrazovnog sistema u formiranju medijski pismenog čovjeka i medijski pismenog društva.

Primarni cilj istraživanja bio je utvrditi stepen medijske pismenosti učenika viših razreda osnovne škole, a time i njihovih medijskih kompetencija, kako bi se prepoznao prostor za poboljšanje istih. Sekundarni ciljevi bili su istražiti koliko učenici imaju pristup različitim vrstama medija, koliko često stvaraju svoje vlastite sadržaje, te znaju li analizirati i kritički vrednovati medijske sadržaje. Istraživanje se temelji na tri ključna pitanja:

1. Kakva je sposobnost kritičkog razumijevanja medijskih sadržaja učenika viših razreda osnovne škole?
2. Koliko često učenici viših razreda samostalno stvaraju medijske sadržaje?
3. Koji mediji i koji sadržaji su pogodni za približavanje postulata medijske pismenosti djeci i mladima?

Takođe, cilj istraživanja je da doprinese nauci u dijelu prepoznavanja sadržaja i metoda implementacije predmeta medijske pismenosti u osnovne škole.

Hipotetički okvir istraživanja

U radu su definisane jedna opšta/generalna i tri pomoćne hipoteze.

Opšta hipoteza: Škola je najbolje okruženje za realizaciju koncepta medijske pismenosti jer su školska znanja najtrajnija i najpostojanija.

Pomoćne hipoteze:

1. Mediji značajno utiču na formiranje vrijednosnih, kulturnih stavova djece, na njihov psiho-fizički razvoj, socijalizaciju i sl.
2. Škola pruža brojne mogućnosti za unapređenje medijskih kompetencija kroz analizu sadržaja, razmjenu mišljenja o njima i samostalno kreiranje istih.
3. U pogledu obrazovanja za medijsku potrošnju i proizvodnju mediji su preuzeli veliki dio prostora koji je do sada pripadao školi. Mediji uče djecu kako da konzumiraju, vrednuju i tumače medije, jer imaju edukativnu moć i raspoložu brojnim temama, pa i temama o medijskom obrazovanju.

Metode istraživanja

Pri izradi ovog rada korišćemo više metoda. Deskriptivnu metodu ćemo koristiti za predstavljanje teorijskih stanovišta o medijskoj pismenosti i njenoj ulozi u obrazovnom procesu, kao i ulozi obrazovnog sistema u razvoju medijskih kompetencija. Analitičkom metodom ćemo analizirati različite medijske sadržaje koje najčešće konzumiraju mladi i djeca. Zatim ćemo analitičko-sintetičkom metodom dosadašnja iskustva svojih prethodnika dovesti u kontekst sa našim stavovima. Korišćemo i kvalitativno-kvantitativnu metodu uz pomoć koje ćemo dobiti informacije o učestalosti konzumacije, analize i kreiranja medijskih sadržaja. Za prikupljanje podataka korišćemo anketu, a za klasifikaciju dobijenih podataka statističku metodu.

Vrsta istraživanja i instrumenti

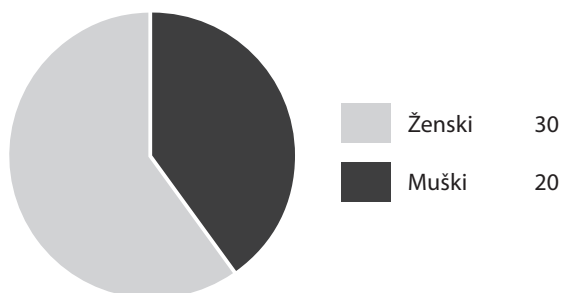
Istraživanje koje smo sprovedi je neeksperimentalnog, anketnog tipa.

U anketiranju je učestvovalo 50 učenika uzrasta od VI do IX razreda osnovne škole.

Upitnik korišten u ovom radu proistekao je iz različitih anketnih upitnika sličnih istraživanja, uz neophodne izmjene i prilagođavanja.

Opis ispitivanog uzorka

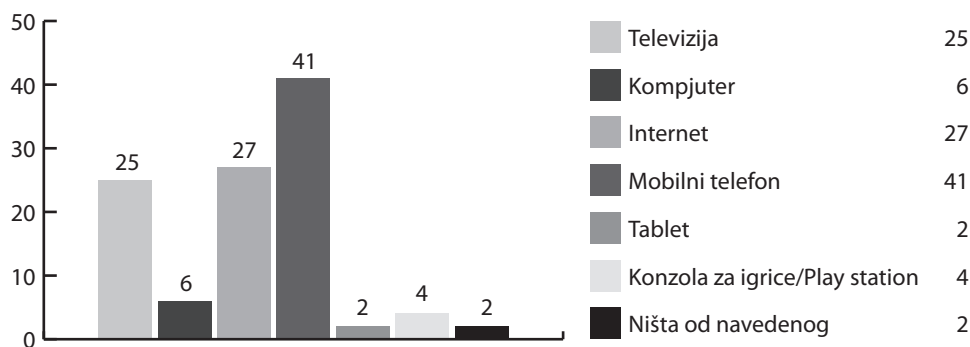
U odnosu na rod ispitanika, u istraživanju je učestvovalo 40% dječaka i 60% djevojčica. Grafički to izgleda ovako:

Grafik 1. Pol ispitanika

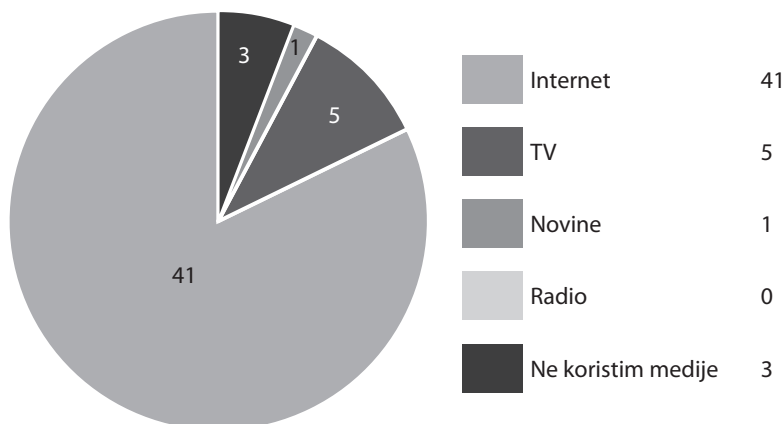
Rezultati istraživanja i analiza

Prvim setom pitanja istraživali smo koje medije djeca imaju na raspolaganju i koje najčešće koriste da bi se informisala.

Grafik 2. Mediji kojima učenici raspolažu

Očekivano, najveći procenat učenika raspolaže mobilnim telefonom kod kuće (38%, odnosno 41 učenik), zatim slijede internet (25% ili 27 učenika), a tek na trećem mjestu je televizija (23% ili 25 učenika), iako danas gotovo da nema doma da u njemu ne postoji bar jedan TV uređaj. Podatak da dva učenika nemaju pristup nijednom od navedenih medija potvrđuje da, ma koliko to bilo nevjerojatno u digitalnoj eri, i dalje postoji dio stanovništva kojima socijalni status ograničava pravo na informisanje.

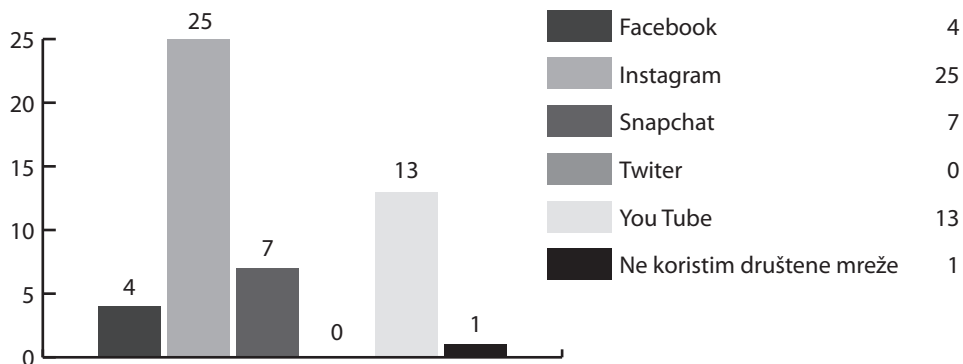
Grafik 3. Mediji putem kojih se učenici najčešće informišu

Rezultati istraživanja pokazali su da je internet medij koji učenici najčešće koriste, dok su tradicionalni mediji manje zastupljeni u životima učenika od novih medija. Čak 82% (ili 41 učenik) ispitanika odgovorio je da se najčešće informiše putem interneta, 10% (5 učenika) putem TV-a, a 2% (1 učenik) za informisanje koristi novine. I dalje je prisutan određen procenat ispitanika koji ne koristi medije (6%, odnosno 3 učenika).

Kada je riječ o učestalosti korišćenja društvenih mreža, ispitanici su različito odgovorili:

- Više od 2 sata dnevno – 18% (9 učenika)
- Između 1 i 2 sata dnevno – 32% (16 učenika)
- Između 30 minuta i 1 sat dnevno – 32% (16 učenika)
- Manje od 30 minuta dnevno – 16% (8 učenika)
- Ne koristim medije: 2% (1 učenik).

Učenici viših razreda osnovne škole često provode vrijeme na društvenim mrežama, a 18% njih to dnevno radi više od dva sata. Istraživanje je pokazalo da djeca veoma često igraju igrice na mobilnom telefonu, a 12%, odnosno 6 učenika, na tu aktivnost „troši“ više od dva sata dnevno. Procenat je niži kada je riječ o pretraživanju na internetu, pa tako 6% ispitanika (3 učenika) „surfuje“ na internetu više od dva sata dnevno. Socijalne mreže su definitivno najpopularnija internet kategorija i to ne samo kod djece i mladih. Ispitanici najčešće koriste Instagram, a uočeno je da Twiter nije interesantan djeci osnovnoškolskog uzrasta.

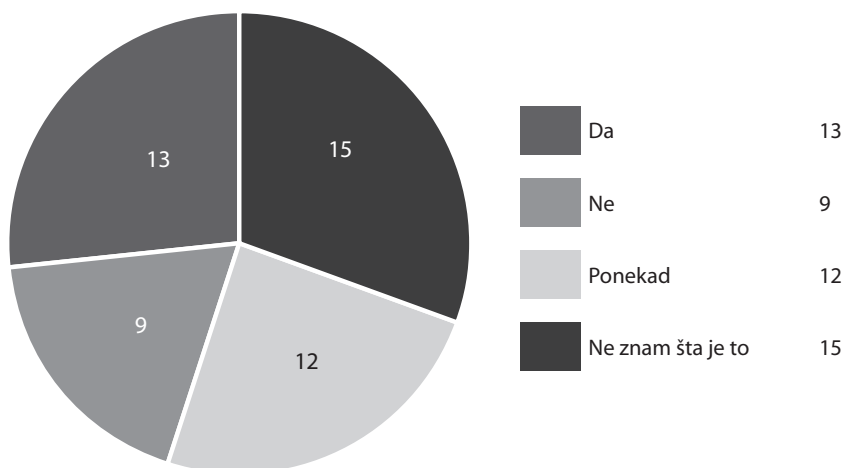

Grafik 4. Društvene mreže koje učenici koriste

Iako su rezultati pokazali da ispitanici imaju pristup različitim medijima i često ih koriste, to ne znači i da posjeduju visok stepen medijskih znanja.

Sljedeća grupa pitanja odnosila se na medijsku pismenost učenika, kontrolu medijskih sadržaja koje konzumiraju, te sajber nasilje.

Na pitanje da li se pridržavaju oznaka 12, 15 i 18 koje se pojavljuju uz programske sadržaje – potvrdno je odgovorilo 26% ispitanika (13 učenika), dok 30% (15 učenika) nije znalo značenje navedenih oznaka. To dovodi do zaključka da veliki procenat djece u kontaktu sa određenim medijskim sadržajima nema znanje o tome da je riječ o sadržaju neprikladnom njihovom uzrastu.

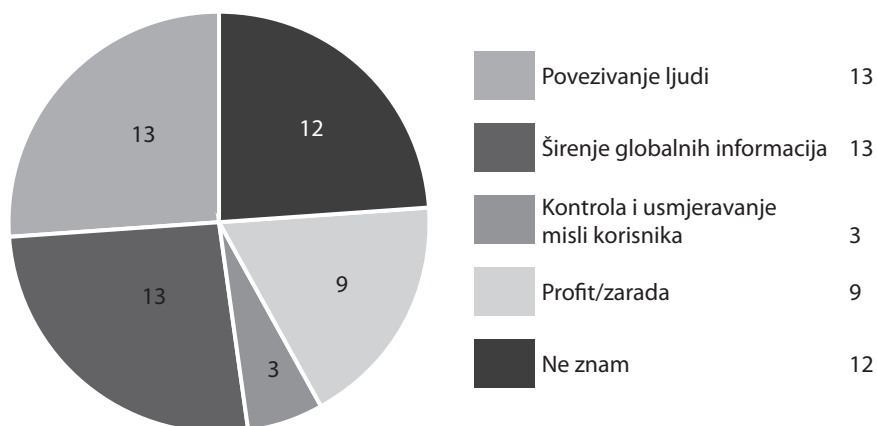
Grafik 5. Poštovanje oznaka sadržaja koji je neprikladan za djecu (12, 15, 18)

Kada je riječ o informisanosti o sajber nasilju, sigurnosti na internetu i roditeljskom nadzoru nad medijskim sadržajima koje prate njihova djeca, anketa je pokazala da:

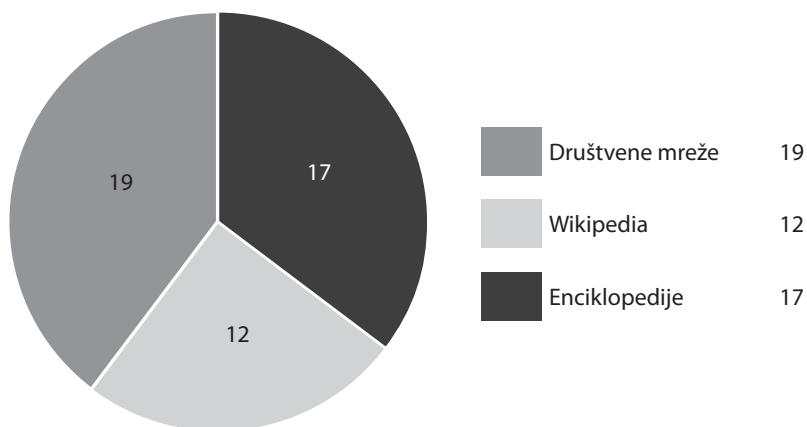
- U školi, o internet nasilju učilo je 35 učenika (70%)
- O sigurnosti na internetu učilo je 45 učenika (90%)
- O zaštiti ličnih podataka u školi je učilo 35 učenika (70%)
- Da roditelji nadziru njihove aktivnosti na internetu izjavilo je 37 učenika (74%).
- Na moguće opasnosti prilikom korišćenja interneta roditelji su upozorili 42 učenika (84%)
- Da ih roditelji savjetuju kako da se zaštite prilikom korišćenja interneta izjavilo je 37 učenika (74%).
- Da su ih nastavnici u školi upozoravali na moguće opasnosti prilikom korišćenja interneta navela su 42 učenika (84%).

Dobijeni podaci ukazuju na to da i roditelji i nastavnici u velikoj mjeri utiču na aktivnosti djece na internetu, ali treba naglasiti da i dalje postoji skoro trećina učenika kod kojih izostaje roditeljska kontrola i savjetodavna podrška nastavnika. To može imati nesagledive posljedice na psiho-fizički razvoj djece, njihovu socijalizaciju i formiranje vrijednosnih stavova.

Na koji način učenici razumiju pravi cilj osnivača društvenih mreža i koji je za njih najpouzdaniji izvor informacija, provjerili smo setom pitanja iz oblasti medijske pismenosti. I pored izražene roditeljske kontrole i truda predavača da izgrade medijske kompetencije kod učenika, odgovori na anketna pitanja govore da učinak ovih napora nije na zadovoljavajućem nivou.

Grafik 6. Pravi cilj osnivača društvenih mreža

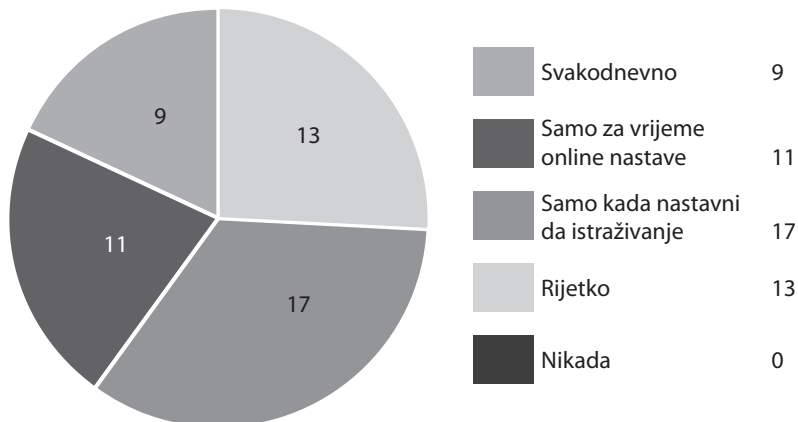

Grafik 7. Najpouzdaniji izvor informacija

Poznavanje medija, odnosno povjerenje u informacije koje se prenose putem medija, pokazatelji su kritičkog razmišljanja o medijima. Istraživanjem je analizirano koliko djeca vjeruju informacijama koje dobijaju iz medija, odnosno koliko smatraju da su informacije koje dobijaju iz različitih vrsta medija (ne) pouzdane. Pokazalo se da učenici viših razreda osnovne škole (19 učenika ili 40%) smatra da su informacije koje se nalaze na društvenim najpouzdanije i dali im prioritet u odnosu na enciklopedije kojima najviše vjeruje 17 učenika (35%). Njih 13 (26%) navodi da je cilj osnivača društvenih mreža za cilj povezivanje ljudi, a za isti broj ispitanika svrha je širenje globalnih informacija. Da je profit glavni cilj osnivača društvenih mreža smatra 9 učenika (18%).

Posljednja grupa pitanja odnosila se na korišćenje medijskih tehnologija u nastavi i samostalnu izradu medijskih sadržaja.

Uprkos pretežno pozitivnom mišljenju o upućenosti roditelja u „onlajn vrijeme“ svoje djece i podršci nastavnika kada je riječ o sigurnosti na internetu, rezultati istraživanja pokazuju da medijske tehnologije nijesu u dovoljnoj mjeri zastupljene u nastavi. Tek 4 ispitanika (8%) navodi da se medijske tehnologije često koriste, a 12 učenika (24%) nikada nije imalo priliku da koristi medije u nastavnom procesu. Negativan trend upotrebe medija u školi pokazalo je i istraživanje o učestalosti korišćenja interneta za učenje:

Grafik 8. Učestalost korištenja interneta za učenje

Učenici internet koriste za učenje samo kad „moraju“, to jest za vrijeme onlajn nastave (11 ispitanika, 22%) i kada nastavnik da istraživački zadatak (17 ispitanika, 34%). Na pitanje: *Na koji način bi najradije želio/željela da ti se prezentuje pjesma/priča koju obrađujete na času* – učenici su dali različite odgovore. Da im se nastavni sadržaji plasiraju kao video snimak voljelo bi 18 ispitanika (37%), štampani oblik podržava 16 učenika (33%), a audio izdanje njih 15 (31%). Takođe, odgovori su pokazali da bi učenici radije čitali školske novosti na Instagram/Facebook stranici (34 ispitanika, 69%), nego u štampanom izdanju (15 ispitanika, 31%).

Na pitanje: *Koliko često imaš priliku da (u školi ili za domaći zadatak) izrađuješ ili učestvuješ u izradi nekog oblika novinarskog izražavanja (vijest, izvještaj, intervju, reportaža...)* – većina ispitanika (20 učenika ili 40%) odgovorila je da u ovim aktivnostima rijetko učestvuje. Čak 13 učenika (26%) nikada nije imalo priliku da izrađuje medijske sadržaje.

Medijski pismene osobe aktivno koriste medije, ali i stvaraju medijske sadržaje. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da veliki broj učenika još uvijek nema odgovarajuću medijsku pismenost koja bi im omogućila aktivno učešće u stvaranju medijskih sadržaja. Učenici nijesu mnogo aktivni ni kada je u pitanju stvaranje vlastitih foto, video ili audio sadržaja. Njih 11 (22%) često stvara i objavljuje pomenute sadržaje, a čak 19 (38%) ispitanika nikada nije objavilo samostalno kreirani sadržaj.

Zaključak istraživanja je da učenici u velikoj mjeri raspolažu i učestalo koriste medije. Uprkos roditeljskom nadzoru i edukaciji o sigurnosti na internetu, medijske kompetencije djece nijesu najbolje. Takođe, učenici medijske tehnologije i sadržaje ne koriste dovoljno u nastavi i pored zainteresovanosti za

ovakav vid obrade nastavnih tema. Svi ovi zaključci mogu nam biti od velike pomoći u planiranju medijskog opismenjavanja djece i mladih. Planirano uvođenje predmeta Medijska pismenost u osnovne škole trebalo bi biti praćeno dodatnim usavršavanjem nastavnog kadra za korišćenje medijskih tehnologija i sadržaja, kako bi na najbolji mogući način iskoristili prednosti interneta i drugih medija za pronalaženje pravog puta da buduće generacije učenika budu medijski kompetentnije.

Zaključak

Cilj ovog rada jeste da ukaže na važnost usvajanja i posjedovanja znanja iz medijske pismenosti – pristup medijima, znanje o medijima, analiza i kritičko vrednovanje, te stvaranje medijskih sadržaja.

U radu smo govorili o temama u obrazovanju, važnim za djecu osnovnoškolskog uzrasta. Počeli smo od teorijskog pristupa medijima i njihovom pozitivnom i negativnom uticaju na djecu i mlade. Objasnili smo pojam medijske pismenosti i značaj medijskih kompetencija, s posebnim osvrtom na mogućnost njihovog unapređenja u nastavnom procesu.

Rezultati sprovedenog istraživanja pružili su nam jasnu sliku o nivou pismenosti učenika viših razreda osnovne škole i ukazali na neophodnost medijskog obrazovanja i hitnost njegovog uvođenja u sistem osnovnoškolskog obrazovanja u Crnoj Gori. S druge strane, omogućili su nam prepoznavanje širokog polja metoda i oblika rada koji omogućavaju izgradnju i jačanje medijskih kompetencija učenika.

Bez obzira na mišljenja i iskustva, djeca i mladi su neprekidno u kontaktu sa medijskom tehnologijom i medijskim sadržajima, pa je neophodno da podsticanje digitalne i medijske pismenosti bude dio obrazovnog programa. Nadzor roditelja i nadgledanje dječijih aktivnosti na internetu od velikog su značaja, ali nijesu dovoljni za zaštitu djece i mladih. Neophodno je naučiti djecu kako sigurno da koriste medije jer nećemo stalno biti u prilici da ih kontrolišemo i upozoravamo na opasnosti.

Onlajn svakodnevnica koju većina nas živi i neprekidno unapređivanje tehnoloških dostignuća je vjetar koji nas nosi u budućnost, a kurs koji ćemo odabrati zavisi od naših medijskih vještina, odnosno medijske pismenosti.

Literatura

1. Alpeza, J. (2015). *Medijska pismenost djece predškolske dobi*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Odsjek za odgojiteljske studije.
2. Bošković Sertić, T. (2017). *Medijska pismenost i suvremeno društvo*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet.
3. Crnjobrnja, S. (2014). *Novi mediji i društvene mreže: pojmovnik*. Beograd: Univerzitet Singidunum, Fakultet za medije i komunikacije, Centar za medije i komunikacije.
4. Jakovljević, M. (2021). *Mediji i globalizacija*. Beograd: Visoka škola za komunikacije.
5. Jakovljević, M. (2019). *Medijska pismenost u sistemu obrazovanja u Crnoj Gori*. Podgorica: Medijski dijalozi.
6. Mandarić, V. (2016). *Zamke i opasnosti u čudesnom svijetu medija*. Split: Franjevački institut za kulturu mira.
7. Potter, W. J. (2011). *Medijska pismenost*. Beograd: Fond za razvoj istraživačkog novinarstva i novih medija.
8. Planinić, M. (2015). *Medijska pismenost i medijski odgoj*. Podgorica: Medijski dijalozi.
9. Tomić, B. (2020). *Mediji u školskoj klupi*. Beograd: Visoka škola za komunikacije.
10. *Predmetni program MEDIJSKA PISMENOST*, izborni predmet II ili III razred gimnazije, Zavod za školstvo, 2009.

Elektronski izvori

1. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=174466
2. <https://www.unicef.org/montenegro/media/7656/file/MNE-media-MNEpublication310.pdf>
3. <https://osis.bg/?p=4243&lang=en>
4. <https://novinarska-skola.org.rs/wp-content/uploads/2022/08/Vodic-za-nastavnike-o-medijskoj-pismenosti-u-okviru-globalnog-obrazovanja.pdf>
5. <https://www.slobodnaevropa.org/a/zasto-medijska-pismenost-vejzovic/30427144.html>

THE ROLE OF SCHOOL IN STRENGTHENING MEDIA COMPETENCIES OF STUDENTS

Abstract

Media can contribute a lot to broadening knowledge, encouraging creativity, following positive examples, and socialisation. On the other hand, negative consequences of improper consumption of contents offered by media: unsociability, aberrant behaviour, absence of imagination, lack of sensitivity, acceptance of wrong moral stands, loss of cultural identity etc. That is why the role of the education system is crucial for setting a favourable environment for the development of media literacy. The aim of this paper is to reflect and discuss upon the present situation of media education in Montenegro, the media competencies of students and the role of the education system for establishing an effective learning environment for the development of media literacy.

Keywords: *media, media literacy, school, children, education system.*

Emina HASIĆ¹
Amor HASIĆ²

TIMSKI RAD I PLANIRANJE U RADU OBRAZOVNO-VASPITNIH USTANOVA

Rezime

Uloge i potrebe nastavnika mijenjale su se kroz istoriju, dopunjavale i prilagođavale potrebama vremena i društva. Tradicionalni pristup učenja još uvijek je prisutan u obrazovnoj praksi, pa nastavnik mora da bude otvoreniji i spremniji za određene promjene u radu (mentorska uloga, aktivna nastava – intenzivnije uključivanje učenika u rad, uključivanje savremenih tehnologija u rad).

Tradicionalnu nastavu odlikuje frontalni oblik rada i obično jednosmjerna komunikacija između nastavnika i učenika. Učenici su nedovoljno aktivirani u radu i onemogućeni da individualno napreduju u skladu sa predznanjima i sposobnostima, što utiče na motivaciju učenika.

Timski rad trenutno se smatra najboljim načinom organizovanja rada. Mnogi autori ističu da njegovo vrijeme tek dolazi i da će timski rad biti dominantan oblik rada u budućnosti. Uspješni timovi treba da imaju jasna očekivanja i zajedničku svrhu. Oni treba da imaju otvorenu komunikaciju i iskrenost između članova tima. Potrebne su određene vještine svakog člana tima da bi zadaci bili izvršeni efikasno i efektivno, te kako bi bili adekvatno nagrađeni. Uvođenje inovacija u obrazovno-vaspitni proces podrazumijeva i mobilnost i stalno profesionalno usavršavanje nastavnika. Bez obrazovanog nastavnika, njegovih sposobnosti i vještina, osposobljenosti, motivacije i proširenih individualnih i profesionalnih funkcija, ne mogu se razvijati obrazovno-vaspitne ustanove, unapređivati proces samovrednovanja, niti „proizvesti“ kompetentan učenik (Aleksić, 2014).

Ključne riječi: *timski rad, nastava, ustanove, učionica.*

¹ Emina Hasić, profesor informatike sa tehnikom, JU OŠ „25. maj“ Rožaje.

² Amor Hasić, master matematike, JU SSŠ Rožaje.

Uvod

Najznačajnije grupe u organizacijama su radne grupe ili timovi. Timovi se formiraju da bi se ostvarili određeni zadaci. Dok su male grupe bile uglavnom predmet istraživanja socijalne psihologije, timovi su predmet istraživanja organizacione psihologije i organizacionog ponašanja. Socijalna psihologija malih grupa je istraživačku pažnju prvenstveno usmjeravala na izučavanje interpersonalne privlačnosti i interakcije, dok je organizaciona psihologija zainteresovana za zadatke koji okupljaju grupu i načine na koje ih grupa ostvaruje (Mašić, 2010).

Timom se smatra radna grupa nastala u okviru organizacije sa ciljem da se obavi određeni zadatak u određenom vremenskom roku, uz punu saradnju i koordinaciju svih njegovih članova međusobno, kao i tima sa spoljnim akterima. Tim uključuje ljude koji imaju potrebne sposobnosti, znanja i vještine za obavljanje određenih zadataka. Postoji proces njihovog formiranja, rada i rasformiranja. Tim je oblik formalne organizacije zajedničkog rada ljudi koje povezuje misija, cilj, zadatak i interes (Aleksić, 2014). Kao oblik formalne organizacije, tim je uzrok i posljedica promjena tradicionalne organizacije, njenog transformisanja iz vertikalne u horizontalnu strukturu. Može se tvrditi da su timovi rezultat traganja efektivnih menadžera za oblicima strukture koji će obezbijediti pozitivnu sinergiju i porast organizacionih performansi. Istorijski posmatrano, za razvoj timova dva trenda u menadžmentu imaju posebnu važnost. To su:

1. teorija socio-tehničkih sistema i
2. krugovi kvaliteta.

Teorija socio-tehničkih sistema vezuje se za evropski menadžment. Ona fokusira pažnju na stvaranje strukture kojom bi se zadovoljile dvije vrste potreba: tehničke potrebe industrijskog društva i socijalne potrebe obrazovane radne snage (Petković, Janićijević, Bogićević, 2003). Timovi, zajednice i mreže su oblici strukture i mjesta gdje se kreiraju ideje, generišu i razmjenjuje znanje, razvijaju sposobnosti i pridobija međusobna podrška članova. Timovi predstavljaju legitimen dio formalne strukture sa jasnim ciljevima, zadacima i budžetom, dok su ostali njima slični oblici dodati organizaciji, predstavljaju strukturu paralelnu sa osnovnom strukturom, nemaju definisan zadatak ni budžet kao podršku (Aleksić, 2014). Timovi su organizacija, dok su ostali srodni oblici dodatak organizaciji. Timski koncept podrazumijeva aktivnosti menadžera na tranziciji tradicionalnog u timski koncept poslovanja, što podrazumijeva redizajn organizacionih parametara, naročito delegiranje autoriteta, redizajn radnih mjesta i kreiranje timske kulture (Radivojević, 2014).

Najbitnija karika u timu je lider. On ima svoje vrline i mane, u određenim situacijama podstiče rezultate, a u drugim doživljava neuspjeh. Uglavnom, lider

realno ne postoji. Lider je neko ko se ističe u najmanje dvije menadžerske vještine a jedna od njih je uloga integracije.

Pojam tima i timskog rada

Pod timom se podrazumijeva poseban oblik formalne organizacije zajedničkog rada manjeg ili većeg broja ljudi, koje povezuju postavljeni zadaci i ciljevi, planirani poslovi i isti ili približno isti motivi i interesi (Kulić, 2002). Drugi smatraju da je tim oblik formalne organizacije zajedničkog rada ljudi, koje povezuje misija, cilj, zadatak i interes. Strani autori definišu tim kao malu grupu „ljudi, sa komplementarnim vještinama, koji rade prema zajedničkim ciljevima za koje se zajednički smatraju odgovornim“.

Može se zaključiti da se pod timom podrazumijeva poseban oblik organizacije zajedničkog rada većeg ili manjeg broja kompetentnih lica različitih sposobnosti i znanja koji imaju različite zadatke, ali isti zadani zajednički cilj i koji se smatraju odgovornim za svoj rad i za rad tima. U definiciji stranih autora ističe se riječ „zajednički“, u kontekstu zajedničkog rada i zajedničkog cilja. Upravo zajednički rad i zajednički cilj predstavljaju suštinu tima i timskog rada. Članovi tima su čvrsto vezani jedan za drugog i opredijeljeni da podrže uspjeh svakog člana ponaosob. Uspjeh svakog pojedinca, uspjeh je tima kao cjeline. Pojedina istraživanja pokazuju da ukupan rezultat timskog rada prevazilazi ukupan rezultat rada istog broja individua koje nijesu timski organizovane, i do 30%. Razlog tome može biti i povratna informacija koju tim dobija zahvaljujući efikasno uspostavljenoj komunikaciji, na osnovu koje članovi tima mogu brzo i efikasno da reaguju. Koristeći svoje potencijale u najvećoj mogućoj mjeri, članovi tima postižu više zajedničkim radom nego što bi inače mogli sami postići. Timski rad ne podrazumijeva kruti tradicionalni hijerarhijski odnos između lidera i članova tima, već odnos koji se zasniva na povjerenju i saradnji. Članovi tima ne rade zajednički samo na poslovima koji se smatraju poslovima iz njihovog djelokruga, već i na poslovima koji spadaju u domen menadžerskih aktivnosti kao što su planiranje, organizovanje, određivanje radnih zadataka, postavljanje ciljeva, itd. Svaki član tima je vođen, usmjeravan i potpomagan od strane ostalih članova tima. Neuspjeh jednog člana tima, pogađa sve njegove članove, ne samo pojedinca (Vasić, 2005). U organizacijskoj praksi nije uvijek lako razlikovati timove od mnogobrojnih malih organizacionih jedinica, radnih grupa i ekipa, koje bi mogle postati timovi ali koje to još nijesu. Razlikovanje je otežano i time što se pomenute organizacijske grupe često formalno nazivaju timovima, bez obzira na njihove karakteristike. Takvo imenovanje vjerovatno odražava želju da konkretna grupa spontano postane tim. Timovi, doduše, nekad zaista nastaju spontano, ali moderna organizacija ne čeka na to, već nastoji da ih sistematski izgrađuje.

Namjerna izgradnja timova (team building) može početi i uspjeti tek ako se zna šta su timovi, odnosno kada neka grupa ne predstavlja tim. U tom smislu može koristiti definicija po kojoj je tim „mala grupa ljudi komplementarnih sposobnosti, koji su posvećeni nekoj opštoj svrsi, ispunjavanju ciljeva i pristupa za koje se smatraju uzajamno odgovornima“.

Formiranje i razvoj timova

Kod proučavanja razvoja timova nailazimo na dvije osnovne situacije: ili se tim tek formira od novih članova ili on već postoji, a posmatra se proces socijalizacije novih članova. Dosad je predmet istraživanja bila socijalizacija u organizaciji, a zanemarivana socijalizacija u timu, iako je ova druga značajnija jer je vezana za konkretno društveno i radno okruženje kome se novozaposleni prilagođava. S druge strane, formiranje novih timova se nije izučavalo u odnosu na organizacijsko okruženje, radne uloge ili unaprijed određene interakcije. Tako se u literaturi o razvoju grupa najčešće navodi Takmanov³ klasični model 10 (Tuckman's model), koji je nastao na osnovu psihoterapijskih grupa koje nijesu imale prethodnu istoriju niti strukturu. U njima se javljala osnovna tendencija za strukturisanjem, kako bi se regulisale međusobne interakcije i tako obezbijedili uslovi za kretanje ka cilju. Faze razvoja takvih grupa su: formiranje, oluja, normiranje, izvođenje. Kod radnih grupa norme i struktura su često unaprijed određene, a u početnoj fazi je bitan razvoj i usaglašavanje vještina i znanja (Aleksić, 2014).

Najznačajnije aktivnosti u procesu formiranja timova

Pod formiranjem tima podrazumijeva se proces u kome se odvijaju brojne aktivnosti, od kojih su najznačajnije sljedeće:

- analiza poslova
- određivanje uloga u timu i strukture tima
- stvaranje klime povjerenja, saradnje i podrške
- određivanje strategije rada
- obuka i usavršavanje članova tima
- adekvatno nagrađivanje članova tima.

Analiza poslova i određivanje uloga u timu

Analiza posla može se definisati kao proces organizovanog prikupljanja i sređivanja relevantnih podataka i informacija o poslovima, neophodnim znanjima i sposobnostima, odgovornostima i drugim zahtjevima neophodnim za obavljanje

³ Faze razvoja tima - Tuckmanov model (profi-management.net)

određenog posla. Analiza poslova temelji se na objektivnim i provjerenim informacijama u vezi sa određenim zahtjevima radnog mjesta. Nakon okončanja procesa analiziranja poslova pristupa se pravljenju opisa radnog mjesta i specifikacije posla. Opis radnog mjesta sadrži podatke koji se tiču dužnosti i obaveza za to radno mjesto, dok specifikacija radnog mjesta definiše znanja, sposobnosti, iskustvo i vještine koje zaposleni, koji je na to radno mjesto raspoređen, mora da posjeduje (Vasić, 2007).

Uspješna i dobro sprovedena analiza poslova pomaže pri objektivnijoj raspodjeli radnih zadataka između članova tima i doprinosi povećanju njihove efikasnosti u toku rada. Dobro sprovedena analiza poslova pomaže i menadžmentu, naročito u procesu planiranja ljudskih resursa, regrutovanja i selekcije, nagrađivanja, ocjenjivanja učinka, razvoja ljudskih resursa itd. (Vasić, 2005).

Određivanje uloga u timu i strukture tima

Za svaki posao moraju se definisati vrste poslova, dužnosti i obaveze, iskustvo, znanje i sposobnosti svakog člana tima. Svaki član tima mora biti u potpunosti integrisan u tim i mora dobiti ulogu koja mu najviše odgovara, u zavisnosti od znanja, vještina, sposobnosti i ličnog interesovanja, da bi preuzete obaveze prihvatio sa najvećim stepenom odgovornosti. Uloga ne smije biti nametnuta, jer sve što je nametnuto ne pruža zadovoljstvo u radu, već predstavlja teret koji se teško nosi. Dobra podjela radnih uloga povećava motivisanost članova tima, pruža šansu za dokazivanje i ne guši lične sposobnosti pojedinca.

Struktura tima je ključan, najbitniji segment za njegov uspješan rad. U radu tima moraju učestvovati kompetentni, sposobni iiskusni ljudi. Provjeriti njihovu kompetentnost, sposobnost i iskustvo nije problem. Njihovo obrazovanje, postignuti rezultati i iskustvo u obavljanju određenih poslova trebali bi predstavljati njihovu preporuku. Problem je predvidjeti ko može da se uklopi u timski način rada, da razmišlja timski, da na prvo mjesto stavi ulogu i važnost tima a ne lične interese. Problem ponekad može predstavljati pronalaženje vrsnih stručnjaka, eksperata za određene oblasti ili ljudi sa posebnim znanjem i iskustvom. Teško je međutim utvrditi njihovu spremnost za timski rad, za saradnju sa ostalim članovima tima i slično. Pojedinaac, ma kakav vrstan stručnjak bio, ne može biti vredniji od samog tima.

Bez saradnje, povjerenja i podrške tim ne može da funkcioniše. U kontekstu timskog rada, povjerenje se može definisati kao vjerovanje da će ljudi od kojih zavisi posao i tim ispuniti očekivanja, te da će iskazati volju da djeluju pouzdano, u cilju ostvarivanja ciljeva tima, ne nanoseći štetu ni timu ni njegovim članovima. Takvo ubjeđenje kod članova tima stvara osjećaj sigurnosti i želju za timskim radom.

Tim mora imati jasno definisane ciljeve, a u skladu s njima i jasno razvijenu strategiju i koncepciju rada. Strategijom se definišu pitanja koja se tiču rada tima, unutrašnjih odnosa u timu, odnosa tima prema okruženju itd. Stoga je poželjno da članovi tima, naročito u početku svog rada, naprave plan i strategiju rada. Strategijom se definiše:

- *ko, šta i kako radi* – strategija treba da obuhvati određenje poslova i način njihovog obavljanja, kao i vanredne okolnosti u kojima, recimo, neki član tima napusti tim, a tim nije u mogućnosti da nađe adekvatnu zamjenu;
- *koji je poželjan način ponašanja članova tima i na koji način će oni međusobno komunicirati* – za rad tima, posebno upravljačkog, potrebno je donijeti poslovnik o radu kako bi se definisala sva relevantna pitanja značajna za sazivanje, održavanje i okončanje sastanaka, rješavanje konflikata, izvršavanje preuzetih obaveza i slično;
- *kako će se donositi odluke i ko će ih donositi* – definiše se način donošenja odluka;
- *koje vrste odluka članovi tima mogu donositi individualno a za koje treba tražiti mišljenje cijelog tima* – odluke se mogu podijeliti prema njihovom značaju na operativne, koje može donijeti član tima kao pojedinac, i strateške, za čije donošenje treba pribaviti mišljenje cijelog tima;
- *koje vrste informacija članovi tima moraju čuvati kao povjerljive* – treba precizno odrediti ko i koje vrste informacija može da iznese u javnost, a koje vrste informacija se moraju čuvati kao poslovna tajna;
- *gdje, kad i koliko često će se tim sastajati* – precizirati lokaciju i termin za sastanke (jutarnji, poslijepodnevni ili večernji sati; radnim danom ili vikendom itd.), kao i moguću učestalost njihovog održavanja (jedanput sedmično, dvaput sedmično, određenim danom ili datumom u mjesecu, tromjesečno i slično) itd;
- *kako reagovati u izvanrednim okolnostima i kada i od koga tražiti pomoć* – moguće je da u radu tima dođe do određenih problema koji, na primjer, mogu biti prouzrokovani spoljašnjim faktorima, povodom čega treba definirati situacije u kojima će tim samostalno rješavati nastale probleme, kao i situacije u kojima će tražiti pomoć organizacije i/ili menadžmenta;
- *kako osigurati povratnu informaciju* – da bi tim znao u kojoj mjeri je uspješan i u kojoj mjeri ispunjava povjerenje poslove, mora pronaći mehanizme za obezbjeđivanje povratne informacije o svom radu;
- *kako unaprijediti efikasnost tima* – da bi tim efikasno funkcionisao, potrebno je permanentno praćenje njegovog rada, kao i organizovanje raznih vidova treninga za njegove članove;
- *koja sredstva su potrebna timu za uspješno ostvarivanje postavljenog cilja* – tim mora znati da li su predviđena materijalna, tehnička i druga sredstva

dovoljna za njegovo funkcionisanje i za koji period, kako bi, za slučaj da nijesu, o tome obavijestio menadžment organizacije;

- *koja je rezervna strategija ukoliko prvobitna ne donese željene rezultate*
 - tim ne treba da započinje rad pesimizmom, ali bi u svakom slučaju bilo korisno imati rezervni plan i strategiju.

Strategija rada određuje pravila ponašanja i dužnosti svakog člana. Svaki član tima treba da zna kako i kada treba reagovati. Što je strategija rada bolje pripremljena i osmišljena, i tim se bolje i brže adaptira na potencijalne promjene ili opasnosti (Vasić, 2005).

Jednom stečena znanja vremenom blijede tako da je neophodno s vremena na vrijeme izvršiti doobuku, stručno usavršavanje ili neku drugu vrstu treninga koji su neophodni za obnavljanje starih i sticanje novih znanja. Znanja brzo zastarijevaju, pojedina zanimanja vremenom se gase, a nastaju nova, što stvara potrebu za sticanjem i usvajanjem novih znanja i vještina. Radnici koji ne shvataju potrebu za stalnim učenjem i usavršavanjem, gube svoju konkurentsku moć, postaju teret organizaciji, a vremenom i tehnološki višak.

Timski rad u školi

Slabosti koje odlikuju tradicionalnu nastavu mogu se prevazići timskim radom i timskom nastavom, koja je zasnovana na planiranju i prilagođavanju nastavnih planova po tematskim cjelinama koje treba da predstavljaju vezu između različitih nastavnih predmeta. Formiranjem timova učitelja i nastavnika istih i/ili srodnih predmeta, izvršila bi se korelacija povezivanjem srodnih gradiva, pri čemu je timski mnogi lakše odrediti za koje sadržaje je najbolje raditi korelaciju. Na takav način unaprijedio bi se kvalitet nastavnog procesa, jer bi učenici bili aktivniji i uključeni u rad, koristili prethodna znanja i iskustva iz svih predmeta, povezujući ih u smislene cjeline i primjenjujući u svakodnevnom životu (Aleksić, 2014).

Timski rad doprinosi i boljem ostvarivanju profesionalnog razvoja zaposlenih u školi, pod uslovom da se odvija po principima koji obezbjeđuju uzajamnu usaglašenost i produktivnost, jer timska nastava zavisi od kontinuirane saradnje nastavnika. Timski rad mora biti takav da stvara uslove za dobru i podsticajnu atmosferu za rad. On zahtijeva zajednički cilj, zajedničko ulaganje u postizanje cilja, zajedničku odgovornost, saradničke vještine, jer postignuti rezultati su uspjeh svih. Sagledavanje efekata primjene programa stručnog usavršavanja, primjene integrativne nastave, procjenjivanja sopstvenog rada i prakse moguće je jedino procesom samovrednovanja, koji omogućava prepoznavanje „snaga“ škole i mjera za unaprjeđivanje kvaliteta rada (Karanc, Papić, Jašić, 2010).

Škole vrednuju i ocjenjuju kvalitet rada onoga što same pružaju, prepoznaju specifičnosti, definišu vrijednosti, razrađuju strategiju kroz definisanje kratkoročnih i dugoročnih ciljeva, određuju vremensku dinamiku, nosioce aktivnosti i sačinjavaju plan evaluacije i postavljaju okvir za definisanje sopstvenih razvojnih planova za period od tri do pet godina (Karanac, Papić, Beodranski, 2010).

Primjena inovativnih metoda može se sagledati i procijeniti gotovo kroz sve oblasti odnosno područja vrednovanja. Međusobna saradnja, koja se ogleda kroz zajedničko usklađivanje tema uz potrebnu korelaciju među predmetima i timski rad koji obezbjeđuje mogućnost zajedničkog tematskog planiranja, najbolje se procjenjuje kroz ključnu oblast „nastava i učenje“, kao i kroz sljedeća područja vrednovanja: planiranje i pripremanje, nastavni proces, učenje, praćenje napredovanja učenika. Primjenom različitih vrsta tehnika za prikupljanje podataka i korišćenje ponuđenih ili urađenih novih instrumenata za njihovu obradu i analizu, timovi za samovrednovanje sačinjavaju izveštaje koji sadrže analizu dobijenih podataka, primjere dobre prakse i predloge mjera za unapređenje i poboljšanje kvaliteta rada (Aleksić, 2014).

Tradicionalno razumijevanje uloga, koje je nastavnicima bilo, a i dalje je blisko, mora djelimično da se izmijeni. Stručno znanje je očigledno glavno središte, u obrazovanju nastavnika i u nastavnoj praksi. Metodski i socijalni ciljevi su, naspram njega, u pozadini. Ambicije nastavnika su usmerene u prvom redu ka objašnjavanju i razjašnjavanju gradiva, a manje ka prenošenju odgovarajućih metoda. Kod mnogih nastavnika prisutna je želja da što više gradiva prezentuju frontalnom nastavom. Problem kod jednostrano receptivnog prenošenja znanja je dvostruk: takvi nastavnici programiraju „svoju frustraciju“, precjenjujući receptivnu sposobnost i spremnost učenika, a na drugoj strani, previđaju usku povezanost između stručne, metodске i socijalne kompetencije (Aleksić, 2014).

Djelotvorno stručno učenje je konačno povezano sa vladanjem metodama, sa sposobnosti za timski rad i govornom kompetencijom učenika. Gradivo se mora što aktivnije i očiglednije strukturirano/vizualizirano usvajati, ako odgovarajuća znanja i saznanja treba da se pamte na duži period. To, pak, još više upućuje na osnovni značaj metodike učenja. Tako gledano, ovladavanje metodama je istovremeno i pretpostavka i garancija da se sadržajno stručno učenje može odvijati na djelotvoran način. Prisutna je i činjenica da je sadržajno stručno učenje u okviru projekata, grupnog rada, igara planiranja, istraživanja, naučnih eksperimenata i drugih formi rada uz sopstvenu odgovornost u objašnjenoj mjeri moguće, samo ako učenici raspolažu neophodnim metodskim sposobnostima i vještinama (Klipert, 2001).

U nastavi koja se više zasniva na metodama nastavnik je, pre svega, organizator, posrednik, nabavljač materijala i savjetnik, a manje instruktor, davalac stručnih informacija i prenosilac gradiva. Pri tom se zadatak savjetovanja oprezno

shvata – da učenici ne bi svoj samostalni rad na razjašnjavanju problema prebrzo ustupili nastavniku. Povećanje efikasnosti posla kroz timski rad u školama polazi od pretpostavke da motivacija, kreativnost i osjećaj zajedništva postoje u okviru određenog kolektiva.

Timskom radu je, s tim u vezi, važna podrška; on istovremeno pruža garancije da interno donesene odluke neće prebrzo da propadnu. Doduše, prema iskustvu, nije potrebno niti je moguće da se svi članovi kolektiva na aktivan i kreativan način uključe u planove o inovaciji, ali u svakom slučaju ima smisla da se što više nastavnika integriše u timove (koncentrisane prema temama) na nivou razreda, školske godine, nivou stepena ili na školskom nivou, da bi postali što kompetentniji „ubjeđivači“. To počinje od postizanja konsenzusa na zajedničkom sastanku pa ide preko odgovarajućeg rada na stručnim sastancima i razrednim vijećima, sve do konkretne operacionalizacije i isprobavanja materijala za vježbu u okviru tzv. „inovacijskih timova“. Ovi inovacijski timovi su, preciznije rečeno, projektna grupa koncentrisane na metode, koje rade na nivou razreda, školske godine ili na nivou predmeta i sastavljaju i sprovode ciljane programe obuke. Važno je da ovi inovacijski timovi rade koncentrisano, konstruktivno i kreativno, da bi odgovarajući rezultati i uspjesi bili prisutni. Oni su, takoreći, „avangarda“ kada je u pitanju učenje metoda i stoga tu moraju biti uključeni ambiciozni nastavnici. Veličina ovih timova može biti različita, zavisno od toga kojim dijelom planova se bave. U krajnjem slučaju, i čitav kolegijum može biti jedan inovacijski tim koji se iz tehničkih razloga dijeli na više pod timova (Klipert, 2001).

Inovacijski timovi smatraju se pozitivnim i ohrabrujući zato što:

- pojedincu pružaju veću sigurnost i zaleđe, pošto međusobno uvjeravanje, kao i interno objašnjavanje i postizanje konsenzusa doprinosi napretku i osjećanju veće solidarnosti i zajedništva;
- sprečavaju rezignaciju i individualnu preopterećenost tako što nastavnicima pružaju socijalnu „mrežu“ koja ohrabruje, daje ideje, smanjuje odgovornost, rasterećuje;
- smanjuje angažovanost pojedinih članova tima, pošto se podjelom posla povećava ukupan radni doprinos, a broj obezbijeđenih savremenih nastavnih sredstava i obim podučavanja mogu mjerodavno da se povećaju;
- obezbjeđuje bogatstvo ideja, pošto su „ping-pong efekti“ kod oluje ideja (brainstorming) ili za vrijeme pripreme/izrade podesnih nastavnih sredstava u grupi mnogo veći nego u „mirnoj maloj sobi“ kod kuće (Klipert, 2001).

Ove prednosti konstruktivnog timskog rada većini nastavnika su i te kako poznate, samo to još uvijek ne znači da se u našim školama to dosljedno primjenjuje. Naprotiv, prema timskom radu u našim školama postoji uglavnom „maćehinski“ odnos zbog nedostatka odgovarajućih navika i ubjeđenja. Isto tako,

inovacijski procesi konsekventnije i uspješnije protiču ukoliko ih timovi bolje isplaniraju i sprovedu (Aleksić, 2014).

Organizacija timova u školama

Bilo bi idealno kad bi školska pedagogija sprovela neke vježbe na časovima odjeljenjske zajednice i tako pripremila razrede za timski rad. Učenicima će trebati vremena i iskustva da se naviknu na rad u timovima, pa od prvih takvih časova ne treba očekivati mnogo. Učenici u početku vjerovatno neće stići da naprave sve što su nastavnici zamislili. Dobro je započeti s jednostavnijim i organizacijski manje zahtjevnim tipovima timskog rada dok se učenici ne uohodaju i ne steknu iskustvo. Nastavnik može sa učenicima pričati o tome kakva se saradnja od njih očekuje, kao i upoznati ih sa pravilima kojih će morati da se pridržavaju (Aleksić, 2014).

Na početku pripreme svakog timskog rada potrebno je odlučiti koliko će učenika biti u timu, i kako će timovi biti sastavljeni. Obično timove čine četiri učenika, iako se može dogoditi da ih bude tri ili pet, u zavisnosti od broja učenika u razredu. Taj problem se rješava „u hodu“. Prije odabira zadataka potrebno je odlučiti hoće li razred biti podijeljen u homogene ili heterogene timove. Učenici u timovima prirodno će prihvatiti neke uloge. Neki će se nametnuti kao organizatori, neki samo prihvatiti posla, a neki preispitivati rad i podsticati ostale. Koju ulogu će preuzeti koji član tima, zavisi o njihovih sposobnosti. Nažalost, ne postoji mogućnost da se otkrije koja uloga učeniku najviše odgovara. Takođe, nije loše podsticati učenike da što bolje organizuju rad tima tako što će međusobno raspodijeliti uloge prema uputstvima nastavnika (Aleksić, 2014).

Treba učenicima dobiti jasno napisana uputstva na početku rada. U uputstvima treba navesti koji su njihovi zadaci i šta se od njih očekuje. Prije početka rada nastavnik da pročita s učenicima ta uputstva, dodatno ih pojasni i naglasi ono što je važno, ili ono što u uputstvu možda ne piše. Ako početna uputstva nijesu dovoljno jasna, timovi će izgubiti dosta vremena u snalaženju i organizaciju posla, a nastavnik će morati da uloži dodatni trud da svakom timu pojedinačno objasni kako treba da radi.

Nastavnikova pomoć treba da bude onolika koliko je neophodno, nikako preko toga. Na različitim tipovima časova biće i različit stepen interaktivnosti. U istraživačkim zadacima udio učesnika biće veoma veliki, pri tumačenju sasvim novih sadržaja sa kojima se učenici prvi put susreću biće znatno manji, ali mora biti toliki da im građa bude potpuno jasna (Rodgers, 2003).

U cjelini gledano, saradnička nastava je u svim svojim oblicima i svim nastavnim predmetima, istraživanja to pokazuju, dala bolje rezultate od klasične nastave pa i od individualnog učenja, što se ogleda u pismenom izražavanju,

rječničkom fondu, opštoj informisanosti, uspjehu iz matematike, istorije. Sem znanja, saradnička nastava je dosta doprinijela osposobljavanju učenika da rasuđuju i kritički misle. Saradnička nastava, koja se ostvaruje u timovima, ima veliku motivacionu snagu. Saradnja djeluje podsticajno, povećava interesovanje za učenje. Svaki pojedinac želi da doprinese uspjehu grupe. U odjeljenju se širi pozitivna energija. Učenicima je timski rad prijatniji od frontalnog (tradicionalnog) (Aleksić, 2014).

Vrste timova

Navešćemo nekoliko timova koji se uglavnom formiraju i koriste u školama. Naravno da postoje još neki timovi koje po potrebi formira škola. Uz vrste timova, navešćemo njihove osobine i zadatke.

1. Tim za PRNŠ (profesionalni razvoj na nivou škole)

Ovaj tim nastavnicima omogućava organizovano uključivanje u aktivnosti profesionalnog razvoja u samoj školi – u skladu sa ličnim potrebama, potrebama škole kao organizacije u kojoj nastavnici radi, ali i potrebama učenika koje nastavnici podučavaju.

Tim profesionalnog razvoja nastavnika formiran je kako bi se svim nastavnicima pružila mogućnost da se kontinuirano profesionalno usavršavaju, unapređujući proces podučavanja učenika i kvalitet učeničkih znanja.

2. Tim za podršku i praćenje inkluzivnog obrazovanja

Cilj ovog tima jeste unapređivanje kvaliteta napredovanja učenika i njihovo optimalno uključivanje u redovan obrazovno-vaspitni rad, njegovo napredovanje i osamostaljivanje u vršnjačkom kolektivu, kao i senzibilitet roditelja u vezi inkluzivnog obrazovanja.

3. Tim za izradu godišnjeg plana rada škole

Godišnji plan rada škole predstavlja osnovni radni dokument kojim se obezbjeđuje sinhronizovana, racionalna i efikasno organizovana djelatnost svih učesnika u radu na realizaciji obrazovno-vaspitnih aktivnosti u toku školske godine. Njime je utvrđena organizacija i dinamika ostvarivanja obrazovno-vaspitnih aktivnosti i određeni nosioci i realizatori. Na taj način omogućeno je unapređenje obrazovno-vaspitnog rada, obezbijeđeno praćenje ostvarivanja ciljeva i zadataka, kao i evaluacija stručnih, rukovodećih i upravnih organa škole.

4. Tim za kulturnu i javnu djelatnost

Kulturna i javna djelatnost škole, u najširem smislu, obuhvata raznovrsne pedagoške, društvene, radne, kulturno-umjetničke, tehničke, sportske i druge aktivnosti koje škola ostvaruje svojom ukupnom aktivnošću u školskoj, lokalnoj i široj društvenoj zajednici.

Javnom i kulturnom djelatnošću uspostavlja se mnogostruko uzajamno djelovanje između škole kao obrazovne ustanove i njene lokalne i društvene sredine.

5. Tim zaštite i spašavanja (vanredne situacije)

Pod vanrednim situacijama u školi podrazumijevaju se sve situacije koje u većoj mjeri remete uobičajeni život škole, npr. iznenadni nestanak električne energije u drugoj smjeni, požar u školi, nasilno ponašanje pojedinaca i grupa u školi ili u školskom dvorištu, povrede učenika/ca u školi ili na putu do škole, smrt druga/drugarice iz učionice, bolesti zavisnosti (narkomanija, alkoholizam, nikotinizam), epidemije zaraznih i virusnih bolesti i sl. Svaka škola u Crnoj Gori do određene mjere je specifična, pa shodno tome treba da procijeni vlastite rizike i da razvije specifične strategije, prevencije, suzbijanja, eliminisanja i zaštitu od rizika, kao i da izvrši edukaciju učenika/ca u cilju njihove bezbjednosti.

6. Tim za podršku i praćenje rada sa talentovanim učenicima

Glavnu ulogu u koncipiranju programa ovog tima preuzima nastavnik. Nastavni plan i program uglavnom je primjeren radu sa prosječnim učenicima, osnovni problem je kako ga prilagoditi zahtjevima i potrebama darovitih. Daroviti učenici zahtijevaju isključivo individualni pristup i to u svim fazama nastavnog procesa, počevši od planiranja pa do evaluacije. Uloga nastavnika je da darovitom učeniku obezbijedi razvoj interesovanja i omogući pristup bogatijem, širem i sadržaju prilagođenom takvom učeniku.

7. Tim za prevenciju nasilja i vandalizma

Uloga tima je da zaposlenima olakša proceduru pomoći djeci kada se posumnja da su izložena nekoj vrsti nasilja, kao i da se utvrde rizici i sprovedu aktivnosti na smanjenje štete kao posljedice vandalskih postupaka. Školski tim ostvaruje komunikaciju sa Centrom za socijalni rad i drugim službama koje se bave zaštitom imovine i lica. Njegova obaveza je da sve podatke o obavljenim aktivnostima i preduzetim mjerama unosi u MEIS.

8. Tim za karijerno vođenje i savjetovanje

Karijerno vođenje i savjetovanje prepoznaje se u mnogim strateškim mjerama i zakonskim rješenjima u Crnoj Gori.

U sistemu obrazovanja karijerno vođenje i savjetovanje prepoznaje se ne samo kao alatka kojom se može efektivnije odgovarati na potrebe učenika i podizati kvalitet njihovog obrazovanja i ishoda obrazovanja, nego i kao oruđe za dugoročni rad na smanjivanju ključnih društvenih problema (napuštanje školovanja, siromaštvo, isključenost pojedinih društvenih grupa, ekonomska i socijalna mobilnost i sl).

9. Tim za estetsko uređenje i ekologiju škole

Cilj ovog time jeste saradnja sa likovnom sekcijom i Eko timom škole, organizovanje aktivnosti vezanih za zaštitu životne sredine, obezbjeđivanje prostora za izlaganje učeničkih radova, organizovanje izložbi na određenu temu i td.

10. Tim za saradnju sa roditeljima

Kad je u pitanju ova problematika, glavni izazovi koji se nalaze pred akterima obrazovnog sistema su:

- podizanje znanja roditelja o njihovim pravima i obavezama u toku školovanja njihove djece;
- unapređenje povjerenja i kvaliteta komunikacija između nastavnika i roditelja;
- upoznavanje roditelja načinima savladavanja školskih obaveza i rješavanja eventualnih problema.

Uloga direktora u formiranju timova

Uloga direktora u formiranju i podržavanju timskog planiranja i rada ima ključan uticaj na uspješnost organizacije. Evo nekoliko ključnih aspekata:

Vizija i ciljevi

Direktor treba jasno da saopšti viziju i ciljeve organizacije svim članovima tima. Ovo osigurava usklađenost i fokusiranost timskih aktivnosti.

Strukturiranje timova

Direktor ima ulogu u formiranju i strukturiranju timova. To uključuje odabir članova tima, definisanje uloga i odgovornosti, te osiguranje raznolikosti kompetencija.

Podrška i resursi

Direktor treba da obezbijedi timovi potrebne resurse (ljudske, finansijske, materijalne) za obavljanje posla. Takođe, podrška u obliku mentorstva, edukacije i motivacije je ključna.

Komunikacija

Direktor treba da podstiče otvorenu komunikaciju unutar timova. To uključuje redovne sastanke, razmjenu informacija i povratnih informacija.

Rješavanje konflikata

Direktor treba biti spreman na rješavanje konflikata unutar timova. Konstruktivno upravljanje nesuglasicama pomaže održavanju produktivnog okruženja.

Inovacija i učenje

Direktor treba da podstiče inovacije i kontinuirano učenje unutar timova. To osigurava promjene i napredak.

Na kraju, direktor ima ključnu ulogu u oblikovanju timskog okruženja koje podstiče saradnju, produktivnost i postizanje organizacijskih ciljeva.

Prednosti i nedostaci timskog rada

Prednosti timskog rada

Najznačajnije prednosti timskog načina rada su:

- povećana motivacija za rad i povećana produktivnost rada
- sinergija kao dodatna vrijednost u radu tima
- bogatstvo raznovrsnosti i različitosti
- dobri međuljudski odnosi u timu
- spremnost članova tima na kontinuirano učenje i usavršavanje
- povećana radna disciplina
- efikasnije odlučivanje
- veći stepen spremnosti za preuzimanje rizika
- poboljšana komunikacija između članova tima, informisanost i slično.

Nedostaci timskog rada

Najznačajni nedostaci takvog koncepta rada su:

- pojava stresa i frustracije

- ograničavanje razvoja liderstva
- bojazan od prezasićenosti timskim radom (Vasić, 2005).

Često se može primjetiti da se pojedinci teško uklapaju u timski koncept rada, odnosno da se teško integrišu. Otežan proces integracije može proisticati iz prirode pojedinca ili iz ponašanja tima. Pojedinci ne mogu ili, zbog „neodgovarajućeg“ sastava tima, ne teže da prihvate timski koncept rada. U oba slučaja, kod čovjeka se stvara napetost koja vodi stresu i frustraciji.

Treći nedostatak tiče se budućnosti i pretpostavke da će se timski rad organizovati i tamo gdje za tim realno nema potrebe. Pojedini poslovi ne zahtijevaju timski rad i lakše ih je obaviti na klasičan način. Timski koncept rada, po pravilu, ne treba uvoditi tamo gdje postojeći oblik rada zadovoljava potrebe organizacije i obezbjeđuje visoku produktivnost.

Zaključak

Timski rad nije ništa bez ljudi koji u njemu učestvuju, koji rade kao jedna cjelina na ostvarenju zajedničkog cilja. Timski rad znači shvatanje osobe sa kojom radiš, uviđanje njegovih pozitivnih i negativnih strana, dopunjavanje jednih drugima

Timski rad je neizbježan jer je nemoguće da stalno sami radimo. Radeći u timu ili ako ga vodimo mnogo lakše stižemo do cilja.

Literatura

1. Aleksić, A. (2014). *Uloga tima i timskog rada u srednjim školama*. Master rad. Beograd: Univerzitet Singidunum.
2. Mašić, B. (2010), *Menadžment*, Beograd: Univerzitet Singidunum.
3. Petković, M., Janićijević, N., Bogičević, B. (2003). *Organizacija*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
4. Kulić, Ž. (2002). *Upravljanje ljudskim resursima*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
5. Radivojević, A. (2014). *Timovi i timski rad, prezentacija*, www.razvoj-karijere.com/media/.../Timovi_i_timski_rad_u_organizaciji.
6. Vasić. M. (2005). *Timovi i timski rad*. Univerzitetski profesor i diplomata, <http://vasic.info/timovi-i-timski-rad/>.
7. Vasić. M. (2007). *Analiza posla*. Univerzitetski profesor i diplomata, <http://vasic.info/analiza-posla/>.
8. Vasić. M. (2005). *Dizajniranje timova*. Univerzitetski profesor i diplomata, <http://vasic.info/dizajniranje-timova/>.

9. Vasić, M. (2005). *Prednosti i nedostaci timskog rada*. Univerzitetski profesor i diplomata, <http://vasic.info/prednosti-i-nedostaci-timskog-rada/>.
10. Karanc, R., Papić, Ž., Jašić, S. *Profesionalni razvoj nastavnika u funkciji unapređivanja kvaliteta obrazovno-vaspitnog procesa*, Nova škola br.7, Bijeljina: Pedagoški fakultet.
11. Karanac, R., Papić, Ž., Beodranski, D. (2010). *Strateško planiranje razvoja škola (samovrednovanje rada škole; program zaštite učenika od nasilja; školsko razvojno planiranje*. Čačak: Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju.
12. Klipert, H. (2001). *Kako uspješno učiti u timu*. Zagreb: Educa Zagreb.
13. Pavičić, G. (2012). *Timovi i Timski rad*. Diplomski rad. Doboj: Fakultet za ekonomiju i menadžment.
14. Mojić, D. (2003). *Stilovi vođstva menadžera u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
15. Roders, P. (2003). *Interaktivna nastava*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta.
16. Vilotijević, N. (2007). *Saradnička (kooperativna) nastava*, stručni rad. Obrazovna tehnologija br. 1–2/2007.

TEAMWORK AND PLANNING IN EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract

The roles and needs of teachers have changed throughout history, supplemented, and adapted to the needs of time and society. The traditional approach to learning is still present in educational practice, so the teacher must be more open and ready for certain changes in work (mentoring role, active teaching - more intense involvement of students in work, inclusion of modern technologies in teaching).

Traditional teaching processed new teaching units by the means of frontal method and usually used one-way communication between teacher and student. Students are inactive and do not progress individually according to their foreknowledge and abilities, which in turn affect students' motivation.

Teamwork is currently considered the best way to organize work. Many authors point out that its time is yet to come, and that teamwork will be the dominant form of work in the future. Successful teams should have clear expectations and a common purpose. They have open communication and cherish honesty among team members. Each team member needs certain skills to perform tasks efficiently and effectively, and to be adequately rewarded. The introduction of innovations in the educational process implies mobility and constant professional development of teachers. Without an educated teacher, his abilities and skills, training, motivation and extended individual and professional functions, it is not possible to develop educational institutions, improve the process of self-evaluation, or "produce" a competent student. (Aleksić, A. (2014)).

Keywords: *teamwork, teaching, institutions, classroom.*

Sanja PAVIĆEVIĆ¹

POGLED NA PRILIKE U ITALIJANSKOM TEATRU OD SREDNJEG VIJEKA DO BAROKA²

Rezime

Italijanska pozorišna umjetnost za istraživače predstavlja primamljivu i izazovnu oblast proučavanja. U ovom prilogu ilustrovana je dinamika razvoja italijanskog teatra kroz osvrt na njegove istaknute reprezentе, najznačajnija zbivanja, inovacije i pozorišne žanrove koji su dato područje determinisali u vremenskom okviru od srednjeg vijeka do baroka, naslutivši tako potrebu za pozorišnom reformom koja će pun i konačan zamah doživjeti u prosvijećenom XVIII vijeku, zahvaljujući originalnoj dramaturškoj logici Venecijanца Karla Goldonija. Sinteza raznovrsnih pozorišnih prilika polazi od medijevalnih sakralnih i profanih formi italijanskog teatra, te od ispitivanja njihove usaglašenosti sa kulturološkim, socijalnim i istorijskim kanonima date epohe. Potom se fokus pažnje pomjera na humanističko-renesansnu perspektivu pozorišnih promjena, nastanak prve pozorišne zgrade u Vičenci, kao i na prikaz najvažnijih komičkih i tragičkih ostvarenja toga perioda koja i danas cijenimo pretečama i nadahnućem savremenog dramskog literarnog izraza. U krajnjem segmentu rada apostrofiraju se pristup pozorišnoj djelatnosti u italijanskom baroku, a poseban naglasak stavlja se na komediju del arte koja, kao tipično italijanska pozorišna tvorevina, simbolizuje ključni uzrok Goldonijeve pozorišne reforme.

Ključne riječi: *Italijanski teatar, razvoj kroz epohe, reforma.*

¹ Sanja Pavićević, magistar književnih nauka, uža oblast: italijanska književnost.

² Adaptirana verzija poglavlja magistarskog rada *Goldoni kao reformator italijanskog teatra.*

I

Evolucija italijanskog pozorišta od srednjeg vijeka do baroka obuhvata smjenu različitih teatarskih oblika, umnogome uslovljenih osobenostima društveno-kulturnih obrazaca vremena u kojem su nastali. Ispitivanje raznorodnih dimenzija teatralnosti, dramskih formi i promjena u konceptu zastupljenih pozorišnih kanona poslužiće kao ključno objašnjenje potrebe za pozorišnom reformom sprovedenom u XVIII vijeku.

Krahom Rimske imperije 476. godine dolazi do uspostavljanja novog srednjevjekovnog poretka koji je u gotovo svim oblastima ljudskog djelovanja negirao zahtjeve minule epohe. Na području tadašnjih italijanskih teritorija ovakva negacija odnosila se na utemeljenje suštinski drugačijeg društvenog sistema, zasnovanog na dominantnoj kontroli Crkve (Marotta, 2015). Navedene promjene i crkveni autoriteti imaće upliva i u oblasti italijanske pozorišne umjetnosti, u okviru koje su se profilisala dva tipa pozorišta: sakralno i profano (Taffara, 1994).

Na prvi pogled nespojivi, religija i pozorište su u srednjem vijeku činili osnovu dramskog koncepta, tzv. religioznog, odnosno sakralnog teatra (*teatro popolare sacro*). Korijeni religioznog teatra u Italiji vezuju se za 313. godinu, kada je car Konstantin Milanskim ediktom dozvolio slobodu ispovijedanja hrišćanske vjere. Otuda je i ovaj tip pozorišta nastao iz liturgija, tačnije crkvenih misa koje su se u srednjem vijeku održavale pod okriljem italijanskih crkava. Na liturgijama koje su doživljavane kao jedna vrsta predstave glorifikovano je Hristovo učenje i hrišćansko stradanje, uz obavezno čitanje djelova iz *Svetog pisma* (Baldi et al, 1993, str. 1190–1191).

O porijeklu sakralnog teatra govore i brojni književni kritičari koji su, nerijetko, vršili poređenja između hrišćanskih misa, u kojima učestvuju klerici u ambijentu crkava i pozorišnih spektakala koji okupljaju glumce i publiku u odgovarajućem dramskom prostoru. Na taj način dolazi do učestalog metaforičkog poistovjećivanja sakralnih obreda sa svjetovnim predstavama, što će uticati na nastanak različitih oblika religioznog teatra u srednjem vijeku (Borsi, 2013–2014: 7). Među najpoznatijim dramskim oblicima italijanskog religioznog teatra izdvajaju se: liturgijska drama (*dramma liturgico*), lauda (*lauda*) i sveto prikazanje (*sacra rappresentazione*) (Daunio, 2011).

Liturgijska drama, kao sastavni dio hrišćanske mise, predstavlja prvi dramski oblik sakralnog pozorišta na latinskom jeziku. Nastala je po uzoru na neku od religioznih tema koje su predstavljale lajt-motiv sakralnog teatra. Vrhunac njenog razvoja bilježi se od XI do XIII vijeka. Čuveni latinski tropar *Quem queritis*

(*Koga tražite*)³, kao metatekst cjelokupne zaostavštine religioznog teatra, najavljuje ekspanziju ovog dramskog oblika (Cavan, 2015). Liturgijske drame izvodili su predstavnici svećeničkog staleža, zaduženi za naraciju upečatljivih djelova iz svetih hrišćanskih knjiga, kao i za tumačenje propovijedi o Hristovom rođenju, Vaskrsenju i pobožnim mironosicama.⁴ Njihovo djelovanje nesvjesno je svelo ulogu glumca na figure bez istinskog karaktera i psihologije. Prostor u kom su klerici izvodili liturgijske drame obuhvatao je unutrašnjost crkava, kolonade stubova i oltar, kako je inače izgledao tipičan ambijent prvih obrednih drama (Sicilia, 2015). Najznačajnije liturgijske drame, pored tropara *Quem queritis* koji je jedna vrsta prelaznog dramskog oblika jesu: *Officium pastorum*, *Officium stellae*, *Processioni dei profetti* itd. (Piccardi, 2001).

Drugi dramski oblik sakralnog pozorišta bile su laude. Dramske laude su pohvalni tekstovi, napisani na narodnom jeziku. Najčešće ih je izvodio hor, čime se značaj muzike u kontekstu sakralnog teatra dodatno isticao, a bile su namijenjene vjerskim laicima i običnom puku. Specifičnost ovog dramskog oblika ogleda se u činjenici da je poznato tačno vrijeme njegovog nastanka. Laude nastaju između 1259. i 1260. godine, zahvaljujući djelovanju pokreta Flagelanti (*Flagellanti*), čiji je vođa bio franjevački propovjednik Ranijeri Fazani (Ranieri Fasani, 1240–1281). Ovaj pokret bio je poznat po dugim povorkama koje su se kretale iz jednog grada u drugi, a čiji su se pripadnici, pjevajući pohvalne pjesme, surovo bičevali i na taj način iskazivali prezir prema ovozemaljskim uživanjima, veličajući moralističke obrasce hrišćanske vjere (Carboni, 2018). Iako najčešće bez imena autora, među stvaraocima dramskih lauda izdvaja se čuveni Jakopone da Todi (Iacopone da Todi, 1230–1306) koji je ostao upamćen po bogatom laudarijumu, a njegova najpoznatija lauda je *Žena iz Raja* (*Donna de Paradiso*) (Lanari, 2015).⁵

Procvat italijanskog sakralnog teatra ogleda se u svetim prikazanjima, kao trećoj i najznačajnijoj dramskoj formi. Ovaj dramski oblik nastaje prevashodno u Firenci u XV vijeku. Sveta prikazanja osmišljena su kao kompleksni dramski sastavi koji započinju prologom u kojem anđeo najavljuje neku od dominantnih vjerskih tema. Izvođena su u ambijentu proslava koje su obično organizovane

³ Tropari su pjevani djelovi hrišćanskih liturgija. Posebna vrsta tropara koji uvode liturgijsku dramu su tzv. dijalogizovani tropari. U njima se kroz dijalošku formu govori o Hristovom stradanju i životu, kao i Marijama, pobožnim ženama, koje imaju ulogu čuvarke Hristovog groba. Ovi muzički sastavi sačuvani su u brojnim zbirkama koje se zovu troparijumi, a predstavljali su sastavne djelove vaskršnjih i božićnih misa u srednjem vijeku (Tropo, 2021).

⁴ Prema biblijskom predanju, izraz mironosica odnosi se na pobožne žene koje su nakon Hristove smrti prve došle na njegov grob i svjedočile pojavljivanju anđela, pa su tako i postale prve koje su najavile Hristovo vaskrsenje.

⁵ Ovaj dramski oblik posebno su zagovarala svjetovna vjerska udruženja, tzv. bratstva (*confraternite dei laudesi*) koja su bila aktivna između X i XIII vijeka (Lanari, 2015).

u čast nekog sveca ili zaštitnika grada. Sveta prikazanja izvodili su klerici pred okupljenim vjernicima. Načinom njihovog izvođenja, kao i tematikom, odvajaju se od tradicije liturgijskih drama i lauda, shodno dramskom diskursu u kojem su bile najzastupljenije naracije o životu svetaca, narodne legende i slično. Na taj način, ovaj oblik sakralnog italijanskog pozorišta najavljuje postepeni raskid sa krutim kanonom dramske tradicije koja mu je prethodila (Motolese, 2003: 6).

Navedene dramske vrste srednjovjekovnog sakralnog teatra prikazuju u potpunosti drugačiju viziju pozorišta u odnosu na onu koju danas poznajemo. Međutim, u narednom vijeku, italijansko pozorište razvijaće se u pravcu modernije koncepcije, bliže savremenom dobu.

U srednjovjekovnom razdoblju, istina u mnogo manjoj mjeri, bio je zastupljen i tzv. profani teatar (*teatro popolare profano*). Uz brojne optužbe i opomene Crkve, na prostoru tadašnje Italije djelovali su đulari (*giullari*), kao glavni predstavnici ove vrste teatra. Italijanski đulari njegovali su tradiciju predstava održavanih u nekadašnjem Rimskom carstvu pa su, najčešće, na meti crkvenih vlasti bili zbog navodne idolatrije, kršenja hrišćanskih načela i maskiranja, kao i urušavanja iskonske prirode čovjeka. Pod pojmom đular podrazumijevala se mješavina uloga koju može da iznese slobodni umjetnik koji je istovremeno glumac, pjesnik, akrobata, dvorski zabavljač, ulični klovn, muzičar, vitez i plesni majstor (Marotta, 2015). Figura đulara se nikada nije mogla jedinstveno odrediti, ali su oni najčešće definisani kao ljudi koji se profesionalno bave glumom, putujući iz grada u grad. Tipične pozornice đulareskih predstava bile su srednjovjekovni dvorovi različitih italijanskih gradova, ulice i trgovi, kao i karnevali koji su svojom atmosferom odavali paganski duh nekadašnjeg pozorišta (Delisa, 2017). Tradicija pozorišta italijanskih đulara i zabavljača svjetovnog karaktera predstavlja ne samo očigledan kontrast načelima svog vremena, već i uporište razvoja *komedije del arte*, dramskog oblika koji će biti dominantan u Italiji u XVII vijeku, a o kojem će biti više riječi u nastavku rada.

II

Razdoblje humanizma i renesanse uvodi nas u jednu sasvim drugačiju kulturnu paradigmu koja podrazumijeva raskid sa strogim načelima srednjovjekovne epohe. U ovom razdoblju redefinicija uloge čovjeka, njegovog života i shvatanja uticala je i na razvoj same umjetnosti, posebno kada je riječ o pozorišnom djelovanju. Novo razdoblje doprinijelo je izdvajanju jasnih transformacionih etapa u italijanskom pozorištu, koje obuhvataju izgradnju prvih pozorišnih zgrada, izmijenjen ukus u pogledu komedije i tragedije, nastanak pastoralne drame, ali i ponovno otkriće tekstova antičkih stvaralaca.

Na početku humanizma i renesanse, međutim, predstave su još uvijek izvođene na proslavama koje italijanski književni kritičar Kručani (Cruciani) dijeli na tri tipa: dvorske, akademske i privatne. U zavisnosti od tipa proslave varirala je i publika, te je renesansni auditorijum podrazumijevao dvorjane i elitu blisku vladalačkim krugovima, kao i intelektualce i obične građane koji su njegovali pozorišnu tradiciju (Baldi et al., 1993: 590). U brojnim renesansnim raspravama iskazala se potreba za izgradnjom prve pozorišne zgrade. Rješenje je postignuto izgradnjom Olimpijskog teatra u Vičenci (1580–1585) (Mamone & Mazzoni, 2008: 14–39).

Kada je o žanrovskoj zastupljenosti riječ, komedije su bile veoma popularan žanr u renesansnoj epohi. Renesansna komedija nastaje kao posljedica ponovnog otkrića tekstova antičkih komediografa Plauta i Terencija (Tonelli, 2021). U najznačajnijim centrima italijanskog pozorišnog života, poput Rima, Venecije i Ferare, komedije su izvođene prvobitno na latinskom, a onda i na narodnom jeziku. Poseban značaj ovog dramskog žanra, izvođenog u kraljevskim palatama i dvorovima, istican je više vještinom interpretacije renesansnih glumaca, negoli samom originalnošću njihovog sadržaja, s obzirom na to da se radilo o obnovi već poznatih tekstova. Najznačajniji glumci italijanskog komičkog teatra bili su Frančesko de Nobili, zvani Kerea (Francesco de Nobili – Cherea) i Tomazo Inghirami, poznatiji pod nadminkom Fedra (Tommaso Inghirami – Fedra) (Baldi et al., 1993: 595–604).

Ipak, u oblasti italijanske renesansne komedije na narodnom jeziku (*volgare*) postignuta su originalna ostvarenja, zahvaljujući kojima se upravo ta epoha smatra *zlatnim dobom* ovog dramskog žanra. Godine 1508. nastaje *Kasarija*, prva komedija na *volgare*, poznatog italijanskog pjesnika i dramskog stvaraoca Ludovika Ariosta (Ludovico Ariosto, 1474–1533). Posebnost ove komedije ogleda se u prologu, kojem slijedi pet dramskih činova zasnovanih na konceptu klasičnog aristotelovskog jedinstva mjesta, vremena i radnje. Novina koju Ariosto uvodi vidljiva je u razdvajanju uloge autora od uloge glumca, koja je ranije podrazumijevala neraskidivo jedinstvo. Samim tim, Ariosto određuje glumca kao nosioca sopstvene psihologije koju iskazuje posredstvom riječi (Riverso, 2020: 1–6).

Komedija *Kalandrija*, kardinala Bernarda Dovicija, zvanog Bibijena (Bernardo Dovizi da Bibbiena, 1470–1520) izdvaja se kao druga egzemplarna komedija ove epohe. Premijerno je izvedena u Urbinu 1513. godine. Napisana je po uzoru na Plautovu komediju *Menehmi* (*Menaecmi*), a smatra se jednom od najizvođenijih komedija italijanske renesanse. Kardinal Bibijena je u ovoj komediji primijenio specifičan dramski mehanizam koji je podrazumijevao da se u prvi plan istakne ličnost pisca komedije, više negoli vještina samih glumaca. Za scenografiju, kao i za prolog Bibijenine komedije bio je zadužen Baldasar Kastiljone (Baldassarre Castiglione, 1478–1529), poznati renesansni traktatista i Bibijenin prijatelj (Baldi et al., 1993: 606).

Prema sudu brojnih dramskih kritičara, komedija *Mandragola* Nikoloa Makijavelija (Niccolò Macchiavelli, 1469–1527) najljepša je komedija renesanse. Prvi put je izvedena u Firenci 1525. godine. Specifičnost ove moderne komedije ogleda se u Makijavelijevom gorko-slatkom smijehu, pomoću kojeg kritikuje savremeno društvo. Njegov prepoznatljivi komički stil, baziran na grotesknom prikazivanju ljudske prirode, ali i pripadnika različitih društvenih klasa italijanske renesanse, izdvaja *Mandragolu* kao jednu od atipičnih komedija svoje epohe. Iz tog razloga, ova komedija djeluje kao svojevrsna osuda novih društvenih slojeva koji su se iskristalisali u aktuelnom razdoblju (Lamendola, 2017).

Osim najznačajnijih komedija iz perioda prve polovine XVI vijeka, italijanski komički teatar obuhvata i period razvoja tzv. narodne dramske književnosti u periodu pozne renesanse. Komedije koje pripadaju narodnoj književnosti najčešće su pisane na dijalektu ili nekom od jezičkih varijeteta, a stil pisanja bio je prilično sirov. Najznačajniji predstavnik narodnog pozorišta u Italiji bio je Anđelo Beolco, zvani Rucante (Angelo Beolco – Ruzzante), prepoznatljiv po širokom repertoaru uloga koje je sam igrao u svojim predstavama (Ferrone & Nembí, 2005: 9–14).

Osim komedija, u renesansnoj epohi razvijao se i manje popularan tragički žanr. Tragedije renesansnih stvaralaca nastajale su po uzoru na tekstove antičkih tragičara poput Seneke, Eshila, Euripida i Sofokla. Renesansne tragedije bile su zasnovane na prepoznatljivim klasičnim shemama i aristotelovskim jedinstvima mjesta, vremena i radnje, napisane u pet činova, uz obavezno prisustvo hora. Njihovi junaci bili su nužno aristokratskog porijekla, iz razloga što je ovaj žanr bio namijenjen publici sačinjenoj isključivo od uglednih građana i dvorskih intelektualaca. Glavni razlog manjeg uspjeha tragedija u odnosu na komedije renesanse bio je nedostatak inventivnosti i originalnosti novih pisaca, kao i prevelika usmjerenost ka dvorskoj eliti i pretjerano pridržavanje klasičnih pravila. Međutim, i na području ovog žanra ostvareni su značajni rezultati, čiji su emblematični primjeri: *Sofonizba* Đandorda Trisina (*Sofonisba*, Giangiorgio Trissino), kao prva tragedija na narodnom jeziku, potom *Kanače* Speronea Speronija (*Canace*, Sperone Speroni), *Orbeke* Đovan Batiste Điraldi Čincija (*Orbecche*, Giovan Battista Giraldi Cinzio), *Horacija* Pjetra Aretina (*Orazia*, Pietro Aretino), kao i mnoge druge (Baldi et al., 1993: 828–838).

Treći žanr italijanskog pozorišta koji nastaje u epohi renesanse bile su pastoralne drame ili tragikomedije, kao svojevrsna mješavina dva pomenuta žanra. Pastoralna drama ima korijene u grčkoj satiri, a ključne teme koje su u njoj obrađivane tiču se komplikovane ljubavi pastira koja nakon brojnih nedaća doživljava srećan kraj.⁶ Karakterističan ambijent pastoralnih drama bile su šume,

⁶ Za renesansnu pastoralnu dramu od velikog je značaja Vergilijevo djelo *Bukolike*, koje je poslužilo kao inspiracija za nastanak djela iz ovog žanra (Tissoni Benvenuti, 2017).

mora, planine i, uopšte, sva mjesta koja pripadaju mitu, dok su junaci bili nimfe i pastiri. Pastoralne drame su posebno privlačile pažnju aristokrata, pa su izvođene na različitim dvorovima. Ovaj žanr svoj vrhunac će doživjeti u XVII vijeku. Najznačajnije pastoralne drame italijanske renesanse su *Aminta* Torkvata Tasa (*Aminta*, Torquato Tasso) i *Vjerni pastir* Đovan Batiste Guarinija (*Pastore fido*, Giovan Battista Guarino) (Delisa, 2017).

III

Postepenim prelaskom u baroknu epohu italijansko pozorište suočava se sa neočekivanim promjenama, oličanim u mješavini različitih stilova, žanrova i pozorišnih tehnika. Najprepoznatljiviji žanrovi italijanskog baroknog pozorišta su melodrama i komedija del arte.

Melodrama nastaje početkom XVI vijeka zahvaljujući družini firentinskih intelektualaca, poznatijih pod nazivom *Camerata fiorentina* (*Firentinska kamerata*), koji su težili obnovi antičke grčke tragedije.⁷ Njihova primarna zamisao bila je ostvarenje koncepta pjevanog i igranog pozorišta, pomoću inovativnog stila *recitar cantando* koji je podrazumijevao da glumci pjevaju svoje djelove, umjesto da ih glume. Pobornici melodrame težili su ujedinjenju različitih dramskih elemenata i mješavini stilova, sa akcentom na pjesmi, plesu i poeziji. Melodrama se najviše afirmiše na dvorovima, proslavama, prigodbama i banketima, kao i prilikom inauguracije novih pozorišta, poput prvog javnog pozorišta San Kasijano (San Cassiano) u Veneciji 1637. godine. Ovaj hibridni pozorišni žanr isticao je ulogu orkestra, glumaca koji pjevaju arije, recitativa kojima se uvodio tekst, kao i samog libreta. Melodrama svoju ekspanziju doživljava tokom cjelokupnog baroknog razdoblja, a u posljednjim godinama iz nje će nastati i novi dramski žanr, tzv. komična opera (*opera buffa*) (Cortini, 2012: 1–3).

Dramska forma koja svoj vrhunac doživljava u XVII vijeku, iako se prvi put pojavljuje u periodu renesanse, jeste komedija del arte.⁸ Prva družina komedije del arte osnovana je 1545. godine u Padovi, a nastala je na osnovu zahtjeva glumaca, prvih komičara, da posao putujućeg glumca pretvore u profesiju od koje bi mogli da zarađuju za život (Botton, 2021). Barokna komedija del

⁷ Firentinska kamerata (*Camerata fiorentina*), poznata i kao Kamerata Bardijevih (*Camerata dei Bardii*), naziv je udruženja firentinskih intelektualaca pozne renesanse koji su se okupljali u palati mecene Đovanija Bardija, po kome je ovo društvo i dobilo ime. Glavne teme o kojima su raspravljali članovi kamerate ticala su se muzike, književnosti, nauke i umjetnosti. Neki od najznačajnijih predstavnika ovog renesansnog kružoka su: Vinčenco Galilej (Vincenzo Galileo, 1520–1591), Đulio Kačini (Giulio Caccini, 1550–1618), Otavio Rinučini (Ottavio Rinucini, 1562–1621), Jakopo Korsi (Iacoppo Corsi, 1561–1602) i drugi (Fiore, 2012).

⁸ Prve putujuće družine glumaca, kao i pozorišta u kojima se plaćala karta za gledanje predstava nastaju upravo u periodu renesanse (Giorgi, 2021).

arte podrazumijevala je potpuno izmijenjeni dramski kanon shvatanja i scen-skog izvođenja komedije kao žanra. O njenoj rasprostranjenosti i popularnosti svjedoči i veliki broj sinonima koji su joj dodjeljivani, poput: *komedija maski* (*commedia delle maschere*), *komedija sluga* (*commedia degli Zanni*), *komedija improvizacije* (*commedia all'improvviso*), *komedija šala* (*commedia dei lazzi*), *komedija na zadatu temu* (*commedia a soggetto*) itd. Međutim, najopštiji naziv za komediju del arte bio je *komedija na italijanski način* (*commedia all'italiana*), shodno činjenici da će ovaj komički žanr postati tipičan proizvod italijanskog baroknog teatra koji će svoj snažan uticaj proširiti i na brojna svjetska pozorišta, poput onoga u Francuskoj i Engleskoj (Cuppone, 2001).

Glavna osobenost barokne komedije del arte, koja je označila odvajanje od renesansne tradicije, bio je način izvođenja komedija i stil glume novih komičara. Družine ovog komičkog žanra su, najčešće, brojale deset glumaca, od čega je bilo osam muških uloga i dvije ženske. Značaj novog tipa komedije svjedoči o tome da je ženama prvi put bila ukazana prilika da se profesionalno bave glumom i da javno nastupaju. Novi glumci pribjegavali su improvizaciji, kao ključnoj pozorišnoj tehnici koja se zasnivala na pripremljenom scenariju. Scenario komedije del arte nazivao se *kanovačo* (*canovaccio*) i, za razliku od današnjih pisanih scenarija, sadržao je isključivo glavnu nit komedije koju su glumci morali da predstave publici, služeći se upadicama, replikama, šalama i prilično burlesknom i grubom komičnošću. *Kanovačo*, kao polazišna tačka predstave, najčešće je bio zasnovan na nekoj ljubavnoj temi u okviru koje se od glumaca očekivalo da pokažu vlastito umijeće i visprenost, uz istovremenu primjenu ustaljenih stereotipnih fraza i surove kritike aktuelnog stanja u društvu (Sciaccia, 2018: 4–5).

Komičarima su bile dodijeljene tipske uloge, a svaka od njih bila je prepoznatljiva po odgovarajućoj maski. Uloga maski bila je veoma simbolična i za samu publiku koja je, još na početku predstave, mogla da prepozna koju će ulogu tumačiti određeni glumac. U svakoj družini komedije del arte bile su zastupljene uloge: trgovca, starca, uglednog advokata, kapetana, sluga, kao i para zaljubljenih koji jedini nije nosio maske. Neke od čuvenih maski komedije del arte bile su maske sluga Harlekina i Pulčinele, starca Pantalonea i venecijanske služavke Kolombine, zatim maska Doktora ili Balancone, umišljenog advokata iz Bolonje, kao i kapetana Spaventa ili Frakasa itd. (Rini, 2020).

Komičari su, najčešće, svoje akrobacije, gestove, mimiku i ostala sredstva improvizacije predstavljali na otvorenom „uz jednostavnu scenografiju naslikanu na platnu“ (Mulabegović, 2017). Prvobitni ambijent izvođenja komedija podrazumijevao je otvoreni prostor gradskih trgova i ulica, prostrane barokne dvorane, a kasnije i prave pozorišne zgrade. Osim italijanskog područja, putovanja komičara izvan Apeninskog poluostrva doprinijela su njihovom upoznavanju

sa različitim pozorišnim kulturama koje su bile oduševljene tradicijom italijanske barokne komedije.

Međutim, uniformni repertoari izjava i replika kojima su se služili glumci, maske lišene istinske psihologije i pravog prikaza karaktera likova, kao i gašenje početnog entuzijazma, uticali su na pad popularnosti ovog žanra koji će Karlu Goldoniju⁹ poslužiti kao inspiracija za reformu pozorišta u XVIII vijeku.¹⁰

⁹ Karlo Goldoni (Venecija, 1707–Pariz, 1793) jedan je od najuticajnijih predstavnika italijanskog teatra XVIII vijeka. Vodio je porijeklo iz jedne građanske venecijanske porodice, a cjelokupno odrastanje bilo mu je prilično burno, što se kasnije odrazilo i na njegovu profesionalnu orijentaciju, ali i na originalnu pozorišnu misiju. Najvažnija pozorišta sa kojima je Goldoni održavao saradnju bila su mahom venecijanska, poput pozorišta San Samuele (1739), na čijem je čelu bio direktor pozorišne družine Đuzepe Imer, San't Anđelo (1748), čiji je pozorišni upravnik bio Điolamo Madebak, San Luka (1753), kao pozorište za koje je komediograf radio devet godina i nakon kojeg je 1762. otišao u Francusku i otpočeo tamošnju dramaturšku karijeru. U periodu dok je pisao komedije za francusko pozorište, bio je i dvorski učitelj italijanskog jezika sestrama kralja Luja XVI u Versaju, pa je od njega nagrađen novčanom nadoknadom koja mu je bila dovoljna za pristojan život. No, uprkos tome, nakon određenog vremena naknada mu je bila oduzeta, pa je posljednji period života proveo u siromaštvu. Pored pozorišta, njegovo široko obrazovanje ogledalo se i u izučavanju filosofije i prava koje, pak, nikada nije stavio u centar užeg interesovanja (De Grandis, 2015). Neka od najpoznatijih Goldonijevih djela su: *Memoari (Le Memorie)*, *Učtivi Momolo (Momolo cortesan)*, *Sluga dvaju gospodara (Il Servitore di due padroni)*, *Krčmarica (La Locandiera)*, *Vješta udovica (La vedova scaltra)*, *Kavaljer i dama (Il cavaliere e la dama)*, *Ženska ogovaranja (I pettegolezzi delle donne)*, *Trilogija o ljetovanju (La Trilogia di villeggiatura)*, kao i mnoga druga (Feroni, 2005: 482–485).

¹⁰ Goldonijeva reforma italijanskog pozorišta zasniva se, prije svega, na kritici i odbacivanju iscrpljenog pozorišnog koncepta na kojem je počivala komedija del arte. Goldoni je komediju del arte tretirao kao izvještačeni i vulgarni oblik italijanskog komičkog pozorišta, a o čemu svjedoče i njegova razmatranja iznijeta u predgovoru *Memoara*. Komediji del arte najviše zamjera odsustvo didaktičke funkcije, navodeći da je osnovni zadatak komedije da podučiti i „pobijedi porok“ i da na taj način uzdigne svijest publike o svakodnevnoj stvarnosti, ali i značaju koji suštinski posjeduje pozorišna umjetnost. Srž Goldonijeve reforme sastoji se u postepenoj izmjeni nekih od ključnih postulata komedije del arte. Osim toga što je ovaj dramski oblik bio zasnovan na gruboj i pretjeranoj komičnosti čiji cilj je bio da zabavi, ali ne i da podučiti, Goldoni mu je posebno zamjerao i na pretjeranoj ulozi maski i neadekvatnom tretiranju glumaca, zanemarivanju psiholoških crta i odsustvu istinskog karaktera junaka, improvizovanim scenarijima i nedostatku pisanog teksta, kao i na stereotipnim šalama i sredstvima korištenim u izvođenju samih predstava. Goldoni je u svojoj reformi primijenio inovativne modele glume i dramskog izvođenja. Mijenjajući model komedije del arte, u nove komedije uveo je likove sa jasno izraženim psihološkim crtama i karakterom, odbacujući pritom maske pređašnje komedije. Takozvani kanovačo, scenario komedije del arte, zamijenio je pisanim tekstom koji su glumci morali da nauče napamet i da ga, kao takvog, uz sopstvenu glumačku vještinu predstaviti publici. Takođe, nastojao je da u reformisanim komedijama svoje likove smjesti u određeni društveni kontekst, kritikujući na taj način savremeno društvo i novonastala dešavanja. Umjesto dotadašnjih komedija, namijenjenih isključivo za zabavu i razonodu publike, Goldoni je pisao komedije sa obaveznom didaktičko-moralnom poukom (Tartaglia, 2015). Posebnu pažnju posvetio je ženskim likovima koji u reformisanoj komediji imaju ključnu ulogu u pokretanju i zapletu radnje, pa je samim tim dodatno afirmisao ženske glumice u italijanskom pozorištu XVIII vijeka. U reformisane komedije uveo je i tipičan stil pisanja prepoznatljiv, najčešće, po upotrebi venecijanskog dijalekta ili standardnog italijanskog jezika (Korvasova, 2005: 13–18).

Literatura

1. Baldi, G. et al. (1993). *Dal testo alla storia dalla storia al testo, Goldoni e Parini*, Tom II. Torino: Paravia.
2. Feroni, G. (2005). *Istorija italijanske književnosti*, Tom II. Podgorica: CID.

Sajtografija

1. Borsi, S. (2013-2014). *Il teatro nel medioevo*. Parma: Liceo Ulivi. Dostupno na: <https://studylibit.com/doc/1420744/scarica---liceo-ulivi>.
2. Botton, A. (2021). *La commedia dell'arte nacque a Padova. Il 25 febbraio la X giornata mondiale*. Dostupno na: https://www.blogdipadova.it/commedia-dellarte-padova/#google_vignette.
3. Cavan, P. (2015). Quem queritis: origine del dramma liturgico. U: *Arte Documento 9, Edizioni della Laguna*. Dostupno na: <http://www.artericerca.com/arte%20documento/quem%20quaeritis%20-%20origine%20del%20dramma%20liturgico.htm>.
4. Cortini, M. A. (2012). *Il melodramma, Origini ed evoluzione (I primi due secoli di storia: dal 1600 alla fine del 1700)*, 1-3. Dostupno na: <https://people.unica.it/mariaantoniettacortini/files/2012/04/Appunti-sulla-nascita-e-levoluzione-del-melodramma.pdf>.
5. Cuppone, R. (2001). "In questo", il teatro gli scenari della commedia dell'arte. U: *Trans/Form/Ação, São Paulo, 24*, (121-141). Dostupno na: <https://www.scielo.br/j/trans/a/RyHCY6rvV9MsdWNnPFNhyjN/?format=pdf&lang=it>.
6. Daunio, L. A. (2011). *Il teatro religioso nel medioevo*. Dostupno na: <http://lucioapulodaunio.blogspot.com/2011/02/il-teatro-religioso-nel-medioevo.html>.
7. Delisa, A. (2017). *Il teatro medievale*. Dostupno na: <https://antoniodelisateatro.online/2017/02/19/teatro-medievale/>.
8. Ferrone, S. & Nembri, O. (2005). *Drammaturgia italiana I, Modulo 65*. Firenze: Università di Firenze. Dostupno na: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#search/ornela+nembri/FMfcgxwDrtvhGjkgMMdpgk-JLnpcqMwhT?projector=1&messagePartId=0.4>.
9. Fiore, C. (2012), *Carlo Fiore: disordinati appunti di storia della musica. Camerata de' Bardi*. Dostupno na: <https://storiadellamusicafiore.com/2012/04/13/camerata-de-bardi/>.

10. Giorgi, S.S.Z. (2021). *03 Antiche compagnie, Le compagnie della Calza nella storia*. Dostupno na: <https://www.iantichi.org/03-antiche-compagnie>.
11. Korvasova, P. (2005). *Le donne nell'opera di Goldoni*. Brne: Masarzcovz Univerzity v Brne, Filozovicka fakulta dostupno na: [https://is.muni.cz/th/g13oa/Bak_prace IT finale.pdf](https://is.muni.cz/th/g13oa/Bak_prace_IT_finale.pdf).
12. Lamendola, F. (2009). *La seduttrice è una povera creatura costretta a dissimulare la propria miseria*. Dostupno na: https://www.ariannaeditrice.it/articolo.php?id_articolo=25966.
13. Lanari, M. (2015). *Laudi, laudesi e flagellanti*. Dostupno na: <http://lacittadellefrottole-q2.blogspot.com/2015/10/laudi-laudesi-e-flagellanti.html>.
14. Mamone, S. & Mazzoni, S. (2001). *Dal luogo teatrale al teatro*, Modulo 67. Firenze: Università di Firenze. Dostupno na: <https://mail.google.com/mail/u/0/#search/sara+mamone/FMfcgxwDrtvhGjkgMMdpgkJLnp-cqMwhT?projector=1&messagePartId=0.2>.
15. Marotta, S. (2015). *Il teatro nel medioevo*. Dostupno na: <https://cultura.biografieonline.it/teatro-medievale/>.
16. Motolese, G. T. (2003). *Le antiche rappresentazioni sacre a San Marco in Lamis, Testi di storia e tradizioni popolari*, II edizione. Foggia: Edizioni SMIL. Dostupno na: https://www.lavalledeglieremi.it/wp-content/uploads/2013/edizioni_smil/006.pdf.
17. Mulabegović, A. (2017). *Commedia dell'Arte*. U: *Pulse magazin*. Dostupno na: <https://pulse.rs/commedia-dell-arte/>.
18. Piccardi, C. (2001). *Il dramma liturgico medievale*. U: *Metodo 17*. Dostupno na: <http://www.giovanniarmillotta.it/metodo/piccardi.html>.
19. Rini, G. (2020). *Commedia dell'arte: cos'è, maschere e caratteristiche generali*. Dostupno na: <https://www.dossierscuola.it/commedia-dell-arte/?cn-reloaded=1>.
20. Rivero, N. (2020). *Il teatro dell'Ariosto tra la tradizione latina e la "commedia umana" del Seicento*. U: *Crisolenguas, Multilingual Electronic Journal* 1.1 (1-6). Dostupno na: <https://crisolenguas.uprrp.edu/Articles/11%20Teatro%20dellAriosto%20tra%20la%20Tradizione%20Latina%20e%20la%20Commedia%20umana.pdf>.
21. Sciacca, V. (2018). *La commedia dell'arte e la riforma goldoniana*. Dostupno na: <https://caluscodadda2015.files.wordpress.com/2018/02/commedia-dellarte-e-goldoni.pdf>.
22. Sicilia, C. (2015). *I misteri del teatro medievale*. Dostupno na: <https://www.musicacolta.eu/i-misteri-del-teatro-medievale/>.
23. Taffara, E. (1994). *Sacro e profano, il medioevo nel teatro – il teatro nel medioevo (produzione 1994)*. Dostupno na: <http://users.libero.it/teatrocontinuo/sacroprofano.html>.

24. Tartaglia, M. (2015). *Goldoni e la riforma della commedia*. Dostupno na: <https://marcellotartaglia.blogspot.com/2015/07/goldoni-e-la-riforma-della-commedia.html?m=0>.
25. Tissoni Benvenuti, A. (2017). Genere bucolico poesia pastorale. La metamorfosi dell'egloga nel Quattrocento. U: *Italique (online)* 20 (15-31). Dostupno na: <https://journals.openedition.org/italique/448?lang=it>.
26. Tonelli, F. (2021). *Le cinque importantissime (e divertenti) commedie del rinascimento italiano che forse non conoscevi*. Dostupno na: <https://www.ilsuperuovo.it/le-cinque-importantissime-e-divertenti-commedie-del-rinascimento-italiano-che-forse-non-conoscevi/>.
27. *Troppo*. (2021). Dostupno na: <https://www.treccani.it/vocabolario/troppo/>.

THEATRE IN ITALY FROM THE MIDDLE AGES TO THE BAROQUE

Abstract

Italian theatre art is a tempting and challenging area of study. This paper attempts to illustrate the development of Italian theatre along with their renown representatives, most important events, innovations, and theatre genres that have determined the theatre art within the framework from the Middle Ages to the Baroque. In such a way they have intuited the need for the reform that will fully flourish in the enlightened 18th Century as a result of original drama logic of a Venetian Carlo Goldoni. The synthesis of different theatre circumstances starts from Medieval sacral and profane forms of Italian theatre, study of their compliance with cultural, social, and historic canons of the given epoch. The focus of attention streams towards the humanistic-renaissance perspective of theatre changes, foundation of the first theatre building in Vicenza, as well as the presentation of the most comic and tragic achievements of that period that even today we consider the forerunners and inspiration of modern drama literary expression. Special importance is given to the approach to theatre in Italian Baroque in the final segment of the paper. Special focus shall be placed to *Commedia dell'arte* that, as typically Italian theatre creation, symbolizes key reasons for Goldoni's theatre reform.

Keywords: *Italian theatre, development through epochs, reform.*

Ranka PERIŠIĆ-BABOVIĆ¹

PREDNOST POZNAVANJA ENGLESKOG JEZIKA U PRAĆENJU PROCESA GLOBALNIH KOMUNIKACIJA

Rezime

Tema ovog rada je prednost poznavanja engleskog jezika u praćenju procesa globalnih komunikacija. U tom cilju prvo smo pošli od koncepta globalizacije, a potom od elemenata koji su usloveli da engleski jezik dobije titulu globalnog jezika.

Kao što je nemoguće da ljudi u svijetu ne dolaze u kontakt jedni sa drugima, tako isto nije moguće da i jezici kojima se oni služe budu izolovani od međusobnog dodira. Jezik je otvoren sistem koji se razvija i bogati zahvaljujući raznim jezičkim procesima. Jezik je „duboko ukorenjen u prirodno biće svakog govornika“ (Ćupić-Fekete-Terzić, 2002: 130), a može biti ugrožen nepovoljnim kulturnim, političkim, ekonomskim i društvenim prilikama zemlje u kojoj se on govori.

Engleski jezik je u današnje vrijeme vrlo popularan i uticajan. Pokazalo se da je engleski najpotrebniji strani jezik i da mu se, u privatnoj i profesionalnoj sferi, daje prednost u odnosu na druge jezike. Znanje engleskog jezika postalo je pitanje kulture, donosi društveni status i napredak u društvu.

Ključne riječi: *globalizacija, kultura, engleski jezik, obrazovanje, internet, mediji*

¹ Ranka Perišić-Babović, prof. crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika i književnosti, master komunikolog, nastavnik mentor, JU OŠ „Vladislav Rajko Korać“ – Štitari, Berane.

Uvod

Savremeni svijet je prihvatio realnost više različitih jezika svijeta među kojima se izdvojio, kao prvi i najšire zastupljen, engleski jezik. Engleski jezik se smatra neophodnim dijelom opšteg obrazovanja svakog pojedinca.

Funkcija engleskog jezika za potrebe međunarodnog poslovanja, ekonomije i bankarstva, kao i za komunikaciju među narodima na globalnom nivou, postavila je određene jezičke norme koje je u ovom cilju potrebno poštovati.

Nastava stranih jezika u školi, u manjoj ili većoj mjeri, povezana je sa svim nastavnim oblastima: prirodnim i društvenim naukama, informatikom i fizičkom kulturom, a naročito je tijesno vezana sa nastavom maternjeg jezika.

Učenje engleskog jezika nije određeno samo školom, nego su potrebe učenja višestruke i različite. Poznavanje stranih jezika, a posebno engleskog jezika obezbijeduje, i u zemlji i u svijetu, konkurentnost na tržištu rada, otvara mogućnost aktivnog učešća u sferi nauke, umjetnosti, kao i u svim drugim sferama društvenog života. Kada se govornici različitih jezika nađu na istom mjestu najčešće koriste engleski jezik za komunikaciju. Pored navedenog engleski je i jezik umjetnosti, filmske industrije, muzike. Znanje engleskog jezika otvara vrata širokom spektru zabave i bogaćenja sopstvenih znanja iz domena kulture.

Ovaj rad ima za cilj ukazivanje na prednosti poznavanja engleskog jezika u praćenju procesa globalnih komunikacija, prvenstveno polazeći od globalizacije kao glavnog uzroka apsolutne dominacije engleskog jezika.

Globalizacija

Pojam globalizacija je odnedavno u našem vokabularu, ali se toliko odomaćio da ga pored ekonomije, politike, tehnologije, kulture, koristimo i u svakodnevnom životu. Odnosi se na nešto što je univerzalno.

U stalnoj upotrebi uveo ga je Bel u svojoj knjizi *Dolazak postindustrijskog društva* 1966. godine. Upravo je postindustrijsko društvo, kao uzrok, na neki način usloвило globalizaciju kao posljedicu.

Od pojave globalizacije i upotrebe tog termina u svakodnevnom životu istraživači društvenih nauka pokušavali su da daju preciznu definiciju tog procesa, ali do danas nijesu uspjeli da usaglase svoje stavove i mišljenja oko toga što definicija globalizacije treba da sadrži.

„Pod globalizacijom se podrazumijevaju društveni procesi u kojima iščežavaju geografska ograničenja na društvena i kulturna zbivanja.”²

² Waters, M., (1995), *Globalization*, ROUTLEDGE, London, str. 3

Albrou pod globalizacijom podrazumijeva sve one procese kojima se narodi svijeta ugrađuju u jedinstveno svjetsko globalno društvo implicirajući kao konačan efekat homogenizaciju. Slično uočava i Bek koji pitanje od kada postoji „svjetsko društvo“ pretvara u pitanje kako se, i u kojoj mjeri, ljudi i kulture širom svijeta međusobno odnose u svojim razlikama i do koje mjere to utiče na samopoimanje svjetskog društva.³

„Iznijete definicije idu u pravcu zajedničke tačke, a to je da međusobna povezanost ljudi ukazuje na medije i komunikacije. Ipak, u značenju koje joj se danas najčešće pridaje, globalizacija podrazumijeva trend, potencijalno opšti, preuzimanja bitnih političkih, ekonomskih i kulturnih odlika zapadne civilizacije od strane ostalih činilaca svjetskog sistema.”⁴

Globalizacija je svoj puni zamah dostigla razvojem digitalnih tehnologija u korak sa kojima je išla globalizacija medija koji postaju glavni kreatori društvene stvarnosti. Globalizam je velika ideja modernog svijeta, a ideja o modernoj kulturi svakako spada u glavni projekat modernosti.

Globalizacija i kultura

Kultura je proizvodnja smisla života, koja je proizašla iz igre, a ne rada. Johan Huizinga je među prvima prepoznao važnost igre u izgradnji društva. Po njemu, sve ključne aktivnosti društva – jezik, mit, rituali, filozofija, muzika, ples, pozorište, pravo – rođeni su iz igre. „Društveni život je beskrajna igra.”⁵

Kulturu posmatramo kao ukupno društveno-istorijsko nasljeđe određene zajednice ljudi – usvojene obrasce mišljenja, saznavanja i djelovanja, njihov odnos prema duhovnom stvaralaštvu i materijalnim dobrima, kao i razvoj usljed interakcije sa drugim kulturama, posljednjih godina posebno inicirane medijskim programskim sadržajima. „Kultura nastaje i održava se kroz ljudsku komunikaciju“ (Radojković, Đorđević, 2005: 17).

Svaka država određuje specifičnosti svog kulturnog sistema jer se on razlikuje od države do države.

Sa većom pojavom međunarodnih organizacija, intezivnijim kulturnim umrežavanjem, migracijama stanovništva, putovanjima, kao i razvojem telekomunikacionih sredstava, a posebno interneta, omogućena je veća povezanost i sa najudaljenijim prostorima i društvom. Upravo je ta povezanost ljudi i zemalja stvorila i potrebu za jednim jezikom kao zajedničkim sredstvom komunikacije, a globalni jezik je mogao da bude onaj jezik čiji su govornici bili najmoćniji

³ Kurtić, Kukić, (2020), *Mediji i globalizacija*, University press, Sarajevo, str. 18

⁴ Jakovljević, M., (2021), *Mediji i globalizacija*, Visoka škola za komunikaciju, Beograd, str.11

⁵ Zbornik radova, *Globalizacija i kultura*, Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka, (2015), Beograd, V. Vukotić, str. 17

u periodu nastanka i razvoja procesa globalizacije, a to je upravo bio engleski jezik.

Dajvid Kristal smatra da jezik stiče status globalnog jezika onda kada u zemljama u kojima nije maternji jezik dobija posebnu ulogu – kada postane službeni, zvanični jezik te zemlje ili kada u njenom obrazovnom sistemu stekne prioritet u odnosu na ostale strane jezike. Engleski jezik ispunjava oba pomenuta kriterijuma s obzirom na to da se, osim kao maternji – prvi jezik, širom svijeta koristi paralelno sa maternjim jezicima, bilo kao službeni, tj. drugi jezik ili kao glavni strani jezik (Crystal, 2003: 3).

Engleski jezik u procesu globalnih komunikacija

Globalizacijski procesi su nametnuli engleski jezik kao dominantan. Mada je danas zbog svog globalnog statusa poznat kao najveći jezik davalac, engleski jezik je nekada bio jedan od najotvorenijih jezika za strane uticaje što govori i podatak da pozajmljena leksika u engleskom jeziku dolazi čak iz više od 350 jezika, pri čemu preko tri četvrtine njegovog vokabulara vodi porijeklo iz romanskih, odnosno klasičnih jezika (Isto, 2003: 23).

Svaki značajni novitet, razvoj filma, reklamne industrije, interneta, vazdušnog prevoza, začet je i razvijen na engleskom govornom prostoru. Engleski jezik je postao glavni svjetski jezik, koji je polovinom 20. vijeka potisnuo francuski jezik. Global (1997: 14) objašnjava da je uprkos kolonijalnom širenju Britanskog carstva, za status engleskog jezika kao *lingua franca*⁶ danas najviše zaslužna sveprisutna konzumeristička kultura, nastala kao direktna posljedica ekonomske i tehnološke moći Sjedinjenih Država.

Umberto Eko pominje važnost vanjezičkih faktora za globalni status engleskog jezika, koji nakon ekspanzije Britanskog carstva kao ključne navodi američku ekonomsku i tehnološku hegemoniju.

Isto tako, Kristal (2003: 29) smatra da se globalna dominacija engleskog jezika danas duguje više ekonomskoj nego političkoj moći, ali naglašava i važnost „društveno-kulturnih“ faktora, tj. dominaciju obje zemlje u polju medija, nauke, obrazovanja, umjetnosti, kulture, mode, zabave i sporta.

Naravno, postoje i druga mišljenja i stavovi po pitanju vanjezičkih faktora i položaja engleskog jezika kao globalnog. Lingvisti isto smatraju da je globalno prisustvo engleskog jezika posljedica njegovog planskog, aktivnog propagiranja

⁶ Termin koji se koristi za bilo koji jezik koji je usvojen kao zajednički jezik među granicama čiji je maternji jezik različit. Dakle, *lingua franca* je jezik za komunikaciju, tzv. *jezik kontakata*, za razliku od onih koji služe za ideidentifikaciju, odn. afirmaciju identiteta.

i institucionalizacije širom svijeta – tzv. *lingvističkog imperijalizma*⁷ (Philipson, 1992; Skutnabb-Kangas, 2002).

Komunikacija među narodima i narodnostima u bilo kom dijelu svijeta smatra se nemogućom ukoliko se ne posjeduje znanje engleskog jezika. S obzirom na značaj saradnje među narodima i na razvoj poslovnih kontakata, poslovni i tehnički registar čine značajno područje za adekvatno korišćenje engleskog jezika u upotrebi.

Najnovija jezička istraživanja pokazuju bojaznost čak i kod izvornih govornika engleskog jezika, prije svega lingvisti koji dolaze iz Velike Britanije, sa argumentacijom da možemo, u skorije vrijeme, imati potrebu za upotrebom dva standarda engleska jezika – jednog koji nam daje nacionalni i lokalni identitet, i onog drugog koji nas dovodi u vezu sa ostatkom čovječanstva. U stvari, možemo imati potrebu da postanemo *bilingvali* na našem vlastitom jeziku. Naime, radi se o nestandardnom dijalektu engleskog jezika – engleskom za potrebe komunikacije na međunarodnoj ravni.

Farzad Šarifijan u prvom dijelu svoje knjige *Engleski kao međunarodni jezik. Perspektive i pedagoška pitanja* iznosi svoje viđenje da je „ovaj fenomen stvorio pozitivne interakcije, ali i tenzije između globalnih i lokalnih sila i da pokazuje ozbiljne lingvističke, ideološke, sociokulturne, političke i pedagoške implikacije“ (Sharifian, 2009: 17). Mjesto i uloga engleskog jezika kao jezika međunarodne komunikacije predstavljeni su u okviru sljedećeg stava: „engleski kao međunarodni jezik ne oslanja se na određeni varijetet engleskog. Zapravo, on odbacuje svaki poseban varijetet koji bi se odabrao kao *lingua franca* jezik za međunarodnu komunikaciju“ (Sharifian, 2009: 18).

Engleski jezik i internet

Kultura i sadržaji koji se prate lakše se plasiraju putem savremene platforme odnosno „mrežne infrastrukture“. To je omogućila digitalizacija i ubrzana kompjuterizacija.

Značajno je istaći da su brzina informisanosti na jednoj strani i sprost prevoda stručnih publikacija na maternje jezike na drugoj usloveli veću raširenost upotrebe engleskog jezika, koji je prerastao u međunarodni, svjetski, jezik *lingua franca*.

Početak 20. vijeka engleski jezik počinje da se ostvaruje kao jezik informacione tehnologije. Uz upotrebu interneta upotreba engleskog jezika se još

⁷ Kao tvorac *lingvističkog imperijalizma*, po analogiji sa pojmovima kao što su seksizam ili rasizam Filipson uvodi pojam *lingvicizam* i definiše ga kao vjerovanje, proces, odnosno pojavu pripisivanja poželjnih karakteristika jednom jeziku (engleskom) i njegovo plansko nametanje i dominaciju nad ostalima (1992: 54–55).

vise produbljuje. Značaj interneta se povećava u skladu sa njegovim razvojem i njegovo korišćenje danas se smatra jednom uobičajnom, prosto prirodnom navikom.

S obzirom da je internet nastao na engleskom govornom području i da je jedno vrijeme bio dostupan samo ljudima sa tog područja, razumljivo je sto je engleski jezik primat sa vise od polovine internet sadržaja. Postojanje globalnog tržišta, gdje je konkurencija među multinacionalnim kompanijama u porastu, kao i u životu, zbog ekonomskog, političkog i kulturnog uticaja, engleski jezik jeste *lingua franca* virtuelnog svijeta, ali i Kina je odlučila da se bori za prvo mjesto, jer njen uticaj raste krupnim koracima. Naime, engleski jezik i internet su u kauzalnom odnosu: internet je ovom jeziku osigurao globalnu popularnost i učinio ga poželjnim elementom ovog medijskog sadržaja koji pretendira internetskoj populaciji.

Uočeno je da postoji određeni stimulativan i pozitivan uticaj koji video igre imaju na direktno usvajanje i korišćenje engleskog jezika kod mladih. Naime, većina mladih koji su aktivno igrali video igre sami bi, doduše nesvjesno i bez sposobnosti da objasne svoj odgovor, znali da pravilno upotrijebe i primijene pojedine gramatičke cjeline i frazalne glagole, a njihovo izražavanje bi bilo tečnije i spontanije.

Internet je posljednjih 20 godina doživio ogromnu ekspanziju, pa je sada dostupan mnogo većem broju ljudi, koji konstantno ubacuju nove sadržaje na svojim jezicima, što može ozbiljno da ugrozi popularnost i dovede do pada sadržaja na engleskom jeziku. Uprkos tome, s druge strane, sve je veća potreba za poznavanjem engleskog jezika.

Uticaj medija na širenje engleskog jezika

Mediji nikada nijesu bili toliko uticajni kao danas. Veliki broj odraslih, a naročito djece, dosta vremena provodi ispred televizora i, vjerovatno, na taj način više čuje jezik nego u konverzaciji pa shodno tome može se reći da na društvo više utiče jezik koji se pojavljuje u medijima. Tržišna ekonomija diktira medijske sadržaje pa se onda često plasiraju i oni najnižeg kvaliteta, bez obrazovne funkcije medija i izdvajanja programa namijenjenog djeci. Zato je neophodno da se mladi ljudi edukuju posebno o efektima medija kako bi se povećala njihova medijska pismenost i time ih učinila manje ranjivim, a najbolji put je sprovođenje medijske pismenosti u obrazovne sisteme što bi doprinijelo da djeca i mladi bolje razumiju medijske sadržaje.

„Upravo poznavanje medija ne samo da razotkriva potencijalnu medijsku manipulaciju nego daje šansu publici da ona samu sebe potvrdi i postavi u

prioritetan položaj unutar komunikacione šeme i komunikacione situacije. A to je cilj medijskog obrazovanja i osposobljavanja za kritičku medijsku potrošnju⁴⁸

Engleski jezik nije samo *lingua franca*, oruđe sporazumijevanja, već se sve češće koristi kao prepoznatljivi medijski mod koji jednako savladava lingvističke i kulturološke barijere.

Dakle, raširenu upotrebu engleskog jezika omogućavaju i mediji, tj. način na koji je on predstavljen u medijima – kao jezik moći. Filmovi, serije, muzika, emisije i drugi različiti medijski sadržaji na engleskom jeziku pomažu mnogo – približavaju engleski jezik mladima i vezuju za maštu, interesovanja, čulne utiske i zabavu.

Engleski jezik u obrazovanju

U obrazovnom sistemu evropskih zemalja engleskom jeziku se daje velika pažnja. Poznavanje stranih jezika smatra se od izuzetnog značaja za društveni napredak, a od svih jezika najveća pažnja posvećuje se engleskom jeziku.

Kao nekada latinski, engleski jezik se nametnuo kao jezik obrazovanja. Izučava se na svim mlađim uzrastima, a u nastavnom programu obezbijeduje mu se prostor bar skoro jednak kao i maternjem jeziku i matematici.

Svakodnevni razvoj tehnike uslovio je da se i nastava engleskog jezika mijenja u pogledu upotrebe didaktičkih materijala, te umesto upotrebe udžbenika kao glavnog nastavnog sredstva, moderni pristup zahtijeva veće angažovanje nastavnika, različit dodatni materijal, kao i upotrebu audio-vizuelnih sredstava. Među brojnim sredstvima, kompjuter se izdvojio kao korisno i efikasno nastavno sredstvo koje pomaže uspješnije savladavanje engleskog jezika, a nastavu čini zanimljivijom i dinamičnijom.

Kako mediji pružaju mogućnost primjene engleskog jezika, učenicima je potrebna fokusirana, intenzivna nastava jezika ne samo jezičke, već i digitalne pismenosti. Kao preduslov za sticanje znanja na prestižnim univerzitetima, neophodno je odlično poznavanje engleskog jezika. Iako je engleski jezik treći po broju izvornih govornika, poslije kineskog i španskog, njegova upotreba, kao drugog jezika, je najrasprostranjenija na svijetu.

Zaključak

Engleski jezik, sa statusom koji danas ima i sa svojom dugom historijom kontakata i pozajmljivanja iz drugih jezika, savršen je primjer za tvrdnju da jezik nije zatvoren, već otvoren sistem koji se razvija i bogati zahvaljujući raznim jezičkim procesima.

⁴⁸ Tomić, B. (2020), *Mediji u školskoj klupi*, Visoka škola za komunikacije, Beograd, str. 27

Pojam i razvoj globalizacije uslovlili su da engleski jezik, zbog prisutnosti u svim aspektima svakodnevnice, postane sredstvo međusobnog sporazumijevanja na globalnom nivou. Dakle, prisustvo engleskog jezika u medijima, obrazovanju, formalnoj i neformalnoj komunikaciji čini ga danas globalnim jezikom.

Literatura

1. Jakovljević, M. (2021). *Mediji i globalizacija*. Beograd: Visoka škola za komunikacije.
2. Tomić, B. (2020). *Mediji u školskoj klupi*. Beograd: Visoka škola za komunikacije.
3. Đurđević, J. (2020). *Engleski kao globalni jezik: jezička globalizacija i jezički plurizam*. Podgorica: Originalni naučni rad.
4. Đolić, S. (2017). *Dominacija engleskog jezika u domenu međunarodnih komunikacija*. Beograd: Stručni rad.
5. Balenović, K., Grahovac-Pražić, V. (2010). *Potrebe za učenjem engleskog jezika u kontekstu globalizacije*. Split: Stručni rad.
6. Čupić, D., Feketa, E., Terzić, B. (2002). *Slovo o jeziku, druga knjiga*. Beograd.
7. Radojković, M., Đorđević, T. (2005). *Osnove komunikologije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
8. Kurtić, Kukić, (2020). *Mediji i globalizacija*. Sarajevo: University press.
9. Crystal, D. (2003). *Smrt jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek.
10. Waters, M. (1995). *Globalization*. London: ROUTLEDGE.
11. Zbornik radova (2015). *Globalizacija i kultura*. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.

ADVANTAGES OF KNOWLEDGE OF ENGLISH FOR MONITORING GLOBAL COMMUNICATIONS

Abstract

This paper deals with the advantages that knowledge of the English Language has in monitoring global communication. To do so we began from the concept of globalisation, then elements that caused the English Language to gain the title of global language.

There is no way to prevent contact with people and it is not possible that languages they use remain isolated. Language is an open system that is continuously developing and

widening the lexical stock thanks to different language processes. “Language is deeply embedded in the natural being of each speaker” (Čupić-Fekete-Terzić, 2002: 130). It can be endangered by unfavourable cultural, political, economic, and social circumstances in the country where it is spoken.

Today the English Language is very popular and influential. It has turned out that the English Language is the most needed foreign language and that it is given both in private a professional sphere advantage in relation to other languages. Knowledge of English Language has become the question of culture, brings social status and progress to society.

Keywords: *globalisation, culture, English Language, education, internet, media.*

Emina ŠARIĆ-KRAJIŠNIK¹
Azemina MAGLIĆ²

STUDIJSKI PROGRAM INKLUZIVNE EDUKACIJE KAO DOPRINOS INKLUZIVNOM DRUŠTVU BIH³

Rezime

Bosna i Hercegovina se potpisivanjem međunarodnih dokumenata obavezala da će osobama sa poteškoćama u razvoju osigurati aktivno učešće u odgojno-obrazovnom procesu, podsticati individualnost u razvoju, te prilagoditi svoje politike u kontekstu inkluzije i inkluzivnog obrazovanja. Kao odgovor na društvenu potrebu za podršku djeci sa poteškoćama u razvoju u redovnom školskom sistemu, osnovan je studijski program Inkluzivne edukacije na Univerzitetu u Zenici 2019. godine. Poslove pomoćnika u nastavi u BiH (do sada) obavljale su osobe različitih stručnih profila (ne)vezanih za nastavni proces, a koji su angažovani prema ugovoru sa Službom za zapošljavanje i završenom kratkotrajnom edukacijom, i to vrlo često završnici nastavnčkih, tehničkih i drugih fakulteta, pa u nekim slučajevima i završnici samo srednjih škola. Međutim, inkluzija se ne posmatra kao rezultat, već kao trajni proces i cjeloživotni razvoj (Biewer i Fasching, 2012), što znači da je potrebno kontinuirano ulaganje ne samo u škole, već i u stručno osposobljavanje osoba koje će pružati pomoć i podršku djeci sa poteškoćama u razvoju. U radu će se pored opisa obrazovne inkluzije u bosansko-hercegovačkom društvu izložiti i konceptualno-teorijski temelj studijskog programa Inkluzivne edukacije i njegova dosadašnja pragmatična ostvarenja.

Ključne riječi: *inkluzivno obrazovanje, studijski program Inkluzivne edukacije, visoko obrazovanje.*

¹ Emina Šarić-Krajišnik, viši asistent na Islamskom pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici, Bosna i Hercegovina.

² Azemina Maglić, docentica na Islamskom pedagoškom fakultetu Univerziteta u Zenici, Bosna i Hercegovina.

³ Rad je prezentiran na VIII stručno-naučnom skupu sa međunarodnim učešćem „Aktuelnosti u edukaciji i rehabilitaciji osoba sa smetnjama u razvoju“, 25–26. novembar 2023. godine u Beogradu.

Uvod

Inkluzija, u svojoj osnovi, vođena je prirodnom karakteristikom ljudskog bića, koja se ogleda u individualnosti, ali i potrebi za okupljanjem, sjedinjavanjem, zajedništvom, bez obzira na različitosti. Inkluzija, uključivanje svih u zajednicu, prepoznaje se od druge polovine dvadesetog stoljeća. Duboko razumijevanje inkluzije omogućava stručnjacima da izbjegnu uske poglede na inkluziju kao na pristup i metode za rješavanje problematike savremenog društva, odnosno kao problema u kontekstu zahtijevanih promjena u zakonodavnoj, političkoj, praktičnoj i drugoj primjeni. Dakle, ona je proces koji objedinjuje sve sfere ljudskog i društvenog djelovanja, od uređenja neke zajednice do aplikativnih promjena radi osiguravanja jednakih mogućnosti za rast i razvoj svakog djeteta. Danas se obrazovna inkluzija nameće kao jedno od važnijih pitanja, jer se škola smatra i socijalizacijskim faktorom. Obrazovanje tako dobija funkciju usvajanja vještina samostalnosti, prilagođavanja na druge, vještina komunikacije i socijalnih vještina, osim samog usvajanja znanja. U Bosni i Hercegovini, kao zemlji sa vrlo specifičnim državno-političkim uređenjem, pa samim time i različitim i brojnim zakonskim ingerencijama, pretpostavke za inkluziju se slabije impementiraju u praksi, od samog arhitektonskog pristupa obrazovnim institucijama, prilagodljivosti rigidnih nastavnih planova i programa, pa sve do upitnosti stručnog kadra koji bi radio na pružanju podrške djeci sa teškoćama. U istraživanju *Znanje, stavovi i iskustva sa djecom sa smetnjama u razvoju*, koje je provedeno u okviru programa Socijalna zaštita i nadgledanje dječijih prava u BiH (UNICEF, 2013), državljani Bosne i Hercegovine su svjesni da su djeca sa teškoćama na margini društva, da se njihova prava ne poštuju, te da im je sistemska podrška uskraćena. Na tom tragu, i prateći teorijska polazišta inkluzije, ovaj rad će ponuditi kratki presjek inkluzivnog procesa u Bosni i Hercegovini, te opisati nastanak Odsjeka za inkluzivnu edukaciju kao odgovor na potrebe društva u procesu inkluzije i obezbjeđivanje stručnog kadra koji će biti direktna pomoć djeci u odgojno-obrazovnom sistemu i bitan faktor promovisanja principa inkluzije u široj društvenoj zajednici.

Inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini

Inkluzivno obrazovanje pratimo od 1994. godine i Izjave iz Salamance i Okvira za akciju kojima se zahtijeva reforma škola u pravcu promovisanja inkluzije i prava svakog djeteta da, bez obzira na fizičko, intelektualno, emocionalno, socijalno, jezičko ili drugo stanje, bude uključeno u redovni obrazovni sistem. Bosna i Hercegovina je potpisala i ratificirala, u ovom pogledu nezaobilaznu, Konvenciju Ujedinjenih nacija o pravima djeteta, te Konvenciju

Ujedinjenih nacija o pravima osoba sa invaliditetom 2010. godine. Konvencijom UN o pravima osoba sa invaliditetom uređuju se, između niza ostalih, i pravo na obrazovanje (čl. 24) i sudjelovanje u kulturnom životu (čl. 30). Inkluzivno obrazovanje tako od početka stavlja veliki fokus na obrazovanje kao institucionalni realitet, i s njim povezano političko područje obrazovanja. Kada je riječ o odgojno-obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini, prvenstveno se treba istaći da je vrlo složen i kompliciran, s obzirom na entitetsko uređenje države i kantonalno uređenje jednog od entiteta. Obrazovanje je decentralizirano i regulisano entitetskim i kantonalnim zakonima, pa je bilo kakve promjene i reforme teško uvesti pravovremeno. U Bosni i Hercegovini reforma obrazovanja započela je 2002. godine, dok su se značajne promjene u pogledu na inkluzivno obrazovanje desile donošenjem Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju 2003. godine, kojim se naglašava da „djeca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama stječu obrazovanje u redovitim školama i prema programima prilagođenim njihovim individualnim potrebama. Individualni program, prilagođen njihovim mogućnostima i sposobnostima, izradit će se za svakog učenika uz obavezno određivanje defektološkog i logopedskog statusa.“ (Sl. glasnik BiH, 2003).

Članak 24. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom propisuje obavezu država potpisnica da izgradi inkluzivni edukacijski sistem na svim nivoima, pa su u BiH, pored okvirnih zakona za sve nivoe obrazovanja, donesene i određene strategije, kao i akcioni planovi za djecu i akcioni plan o djeci sa posebnim potrebama.

Inkluzija je pravo osigurano nizom međunarodnih dokumenata, što stavlja u obavezu relevantnim institucijama i subjektima da kreiraju uslove za njeno kvalitetno provođenje. Inkluzivna edukacija, kako će naglasiti Biewer (2010), odbacuje etikete i klasifikacije, polazi od prava ranjivih i marginaliziranih osoba, zalaže se za njihovo sudjelovanje u svim područjima života i teži strukturalnim promjenama u redovnim institucijama kako bi se zadovoljila raznolikost zahtjeva i potreba svih korisnika. To u pogledu na BiH znači da je potrebno osigurati stvarno provođenje uspostavljenih zakonskih standarda, te pored strukturalnih promjena nužno je uvesti promjene u modele učenja i podučavanja. To, između ostalih, podrazumijeva i uvođenje podrške nastavnom i školskom životu djeteta sa poteškoćama u razvoju kroz tzv. asistenciju.

Inkluzija više ne znači prilagođavanje uloge učenika postojećim sistemima i okolnostima, već zahtijeva individualne i promišljene procese učenja u okviru kojeg se okruženje prilagođava sposobnostima i interesima učenika (Robeck, 2012: 229–241). Inkluzivna škola je mjesto gdje svi imaju osjećaj pripadanja, prihvaćenosti, podržavanja, ne samo od drugih vršnjaka već i školskog osoblja, pri čemu su njihove obrazovne potrebe zadovoljene (Stainback & Stainback, 1990). Znanja i vještine, koje su učitelji i nastavnici nekada usvojili, više nijesu

dostatni, potrebno ih je oblikovati, unaprijediti i usavršiti prema saznanjima iz oblasti edukacijsko-rehabilitacijskih znanosti, ali i novih pedagoških pristupa u odnosu prema učenicima sa poteškoćama u razvoju. Škole moraju razviti programe edukacije nastavnog osoblja uz istovremeno jačanje njihove motivacije za sudjelovanje u procesima stvaranja inkluzivne školske kulture. Kao dio te nove inkluzivne školske kulture jeste i pripremanje za prihvatanje pomoćnika/asistenata u nastavi kao bitnih faktora efektivne nastave i ostvarenja odgojno-obrazovnih zadataka.

Od početka obrazovne reforme u BiH desile su se ogromne promjene, a jedna od najvećih je usmjeravanje ka inkluzivnom modelu obrazovanja. Osim određenih strukturnih promjena, desile su se i promjene u pogledu na modele poučavanja i učenja. Tako se pored/uz učitelja kao subjekta realizacije nastavnih sadržaja, u ulozi podržavatelja procesa praćenja i usvajanja tih sadržaja, javlja pomoćnik/asistent u nastavi.

Prema Agenciji za statistiku Bosne i Hercegovine (2023) od 38 762 djece upisane u neke od programa predškolskog odgoja i obrazovanja u školskoj 2022/23. godini, njih 405 je sa teškoćama. U školskoj 2021/22. godini u redovnu osnovnu školu je upisano 4 018 djece sa teškoćama, što je evidentan porast u odnosu na raniju godinu u kojoj su upisana 3 924 učenika sa teškoćama (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2022).

Asistenti, odnosno pomoćnici u nastavi se u Bosni i Hercegovini uvode u škole 2017. godine, kada je potpisan Sporazum o finansiranju i realizaciji Programa sufinansiranja zapošljavanja odgovarajućeg stručnog kadra za djecu sa teškoćama u razvoju u osnovnom obrazovanju u redovnoj nastavi u Federaciji BiH. Poslove pomoćnika u nastavi u BiH (do sada) obavljale su osobe različitih stručnih profila (ne)vezanih za nastavni proces, a koji su angažovani prema ugovoru sa Službom za zapošljavanje i završenom kratkotrajnom edukacijom, i to vrlo često završenicima nastavničkih, tehničkih i drugih fakulteta, pa u nekim slučajevima i završenicima samo srednjih škola.

Pozicija zanimanja asistenata u redovnoj nastavi je sa Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju Bosne i Hercegovine spuštена na preciziranje prema entitetima, tačnije kantonima. Tako se prema Zakonu o osnovnom obrazovanju Tuzlanskog kantona, Član 80, Stav 2. navodi da saradnici i asistenti u nastavi obavljaju djelatnosti pružanja pomoći u komunikaciji, socijalnoj uključenosti, tehničku pomoći u kretanju i higijenskim potrebama, te i drugih vrsta pomoći koje su potrebne učenicima (Sl. novine Tuzlanskog kantona). U Zeničko-dobojskom kantonu uredbu o specifičnim zadacima i stručnoj spremi asistenata uređuju Pedagoški standardi, pa se navodi da te poslove mogu obavljati „lica koja posjeduju visoku stručnu spremu i stručna zvanja: inkluzivni edukator – pomoćnik u nastavi, bachelor specijalne edukacije, defektolog različitog

usmjerenja, diplomirani socijalni pedagog, diplomirani psiholog, profesor pedagogije, profesor pedagogije i psihologije, diplomirani pedagog psiholog, diplomirani pedagog i lica koja su završila nastavničke fakultete i lica koja imaju višu ili visoku spremu nastavničkog smjera, odnosno završeno visoko obrazovanje najmanje prvog ciklusa Bolonjskog sistema studiranja sa najmanje 180 ECTS bodova“ (Sl. novine ZDK, 2023: 1049). Dakle, njihovi radni zadaci se odnose na pružanje podrške učenicima u snalaženju u školskom prostoru, pripremi za nastavu, saradnji sa drugim stručnjacima, roditeljima, vođenje pedagoške dokumentacije, rad sa drugim članovima inkluzivnog tima i slično.

Dakle, shodno kantonima uređuje se opis poslova i djelatnosti, kao i stručna sprema asistenata u nastavi u Bosni i Hercegovini, a pod šifrom 2341 u Standardnoj klasifikaciji zanimanja koja se upotrebljava pri evidentiranju, analiziranju i publikovanju podataka značajnih za praćenje stanja i kretanja na tržištu rada u Bosni i Hercegovini, navodi se radno mjesto – *Saradnik (pomoćnik) u nastavi u osnovnoj školi*.

Teorijske i praktične osnove studijskog programa Inkluzivna edukacija

Dugogodišnje iskustvo i rad u oblasti pedagoških i socijalnopedagoških disciplina, ali i inkluzivne promjene u obrazovnom sistemu BiH, motivisale su nastavnike Islamskog pedagoškog fakulteta na formiranje studijskog programa koji bi doprinio boljoj i kvalitetnijoj uspostavi inkluzivne škole. Uvođenjem inkluzivnog obrazovanja postavljeni su zahtjevi stalnog promišljanja o standardima kvaliteta odgojno-obrazovnog procesa, a ti zahtjevi se jedino mogu ostvariti unutar „kompetentnog sistema koji će to osigurati“ (Urban i sar., 2012). Prepoznat je ključni momenat otvaranja škola prema asistentima u nastavi, što je bila podloga da se kreira studijski stručni program koji će omogućiti studentima da steknu znanja i vještine rada u inkluzivnoj učionici, ali i vještine promovisanja inkluzivnih politika općenito. Osnivanjem ovog studijskog programa uspostavljeni su temelji profesionalizacije zanimanja pomoćnik/asistent u nastavi u BiH.

Studijski program Inkluzivna edukacija je osnovan Odlukom Skupštine Zeničko-dobojskog kantona, rješenjem broj 10-38-5386-2/18 od 10. 10. 2018. Prvu generaciju studenata ovaj Odsjek upisao je 2019/2020. godine. Studij traje tri akademske godine, odnosno šest semestara, a vrednuje se sa 180 ECTS kredita. Izlazno zvanje završenika studija je saradnik (pomoćnik) u nastavi u osnovnoj školi.

Osnovni cilj studijskog programa jeste da osposobi završenike za rad sa djecom sa teškoćama u razvoju u predškolskom odgoju i obrazovanju i u osnovnoj školi, te da na taj način doprinese promovisanju inkluzije unutar

bosansko-hercegovačkog društva i poboljšanju kvalitete života osoba sa teškoćama uopće. Izlazne kompetencije su usmjerene ka sticanju osnovnih znanja o psihofizičkom razvoju djece i specifičnostima individualnog razvoja, zatim ka uvidu u procjenu djece, planiranje odgojno-obrazovnih aktivnosti, pružanju podrške pri uključivanju djece u nastavu, prilagođavanje metoda, tehnika i sredstava rada, primjeni asistivne tehnologije, saradnji sa stručnjacima i roditeljima, komunikacijskim vještinama, unapređenju kvalitete obrazovanja djece sa teškoćama, kao i poštovanju etičkih standarda struke.

U pogledu na konstrukciju osnovnog epistemološkog okvira studijskog programa Inkluzivna edukacija, koji se prepoznaje kroz nastavne predmete i s njima povezane ishode učenja, ističu se sljedeće teorijske konceptualizacije:

- Kritička teorija i pedagogija obespravljenih Paula Freire (2018) koja u centar promišljanja stavlja promociju socijalne pravde i osporavanje opresivnih struktura. Doprinosi ove teorije bili su značajni za transformativno-pedagoška razmišljanja u sklopu kojih treba uzeti u obzir jedinstvenost svakog učenika prilikom aktivnog procesa učenja, u kojem je učenik subjekt analize uvjeta u kojim se nalazi.
- Socijalno-kulturalna i socijalno-konstruktivistička teorija (Gergen, 1985) koja invaliditet ne definira samo kao individualno iskustvo ili medicinsko stanje, već kao socijalno konstruisani fenomen koji uključuje iskustvo osobe sa invaliditetom u njihovoj interakciji sa okolinom. Da bi se razumijevao invaliditet kao socijalni konstrukt, nužno je promovisati jedinstvenost individualnog iskustva osobe, dok se istovremeno pažnja usmjerava ka socijalnoj promjeni i transformaciji opresivnih struktura (Asch & Fine, 1988; Triket & sar., prema Jones, 1996). Socijalno-konstruktivistička teorija (Vygotsky), također, fokus stavlja na socijalnu orijentaciju kognitivnog razvoja. Ova teorija se danas neizostavno koristi za objašnjenje učenja, kao dominantnog zadatka škole, a u pogledu na inkluzivno obrazovanje, njena ishodišta su bitne smjernice za organizaciju nastave i podupiruće djelovanje asistenata.
- Teorija osnaženja koja naglašava personalnu i interpersonalnu moć s ciljem konstruisanja responsivnog društva (Perkins & Zimmerman, 1995). U pogledu na invaliditet, ovom teorijom se fokus stavlja na društvo koje svojim odnosom i stigmom može stvoriti veći invaliditet, što znači da se opresija i podjela javljaju kao socijalne barijere. Osnaženje se može pratiti putem tri nivoa i to putem osnaživanja zajednice koja se odnosi na djelovanje grupe ljudi za opće poboljšanje života u zajednici, zatim putem osnaživanja organizacija za jačanje ciljanog djelovanja članova neke organizacije. Treći nivo podrazumijeva psihološko osnaživanje, kao što je uvjerenje o ličnoj sposobnosti i kompetencijama, samopouzdanje,

samopoštovanje, samoučinkovitost, poznavanje zakona, prava i odgovornosti (Shultz & sur., 1995. prema Kletečki Radović, 2008). Ova teorija naglašava da je osnaženje kontinuirani proces koji objedinjuje saradnju, kritičko mišljenje, refleksiju i razumijevanje.

- Teorija socijalnog učenja (Bandura, 1977) koja fokus stavlja na posmatranje, modelovanje i imitaciju kao faktore kognitivnog i bihevioralnog učenja. U pogledu na inkluzivnu edukaciju, djeca sa poteškoćama u razvoju, ali i bez poteškoća u razvoju mogu naučiti puno opažajući svoje vršnjake, ne samo u kognitivnom aspektu, već i u području socijalizacije.

Sa druge strane, studijski program posvećen je umrežavanju sa socijalnim okruženjem kroz teorijsku i praktičnu nastavu u lokalnoj zajednici, volonterski i samostalni rad kroz različita udruženja, institucije javnog i nevladinog karaktera, programe i projekte od društvenog značaja. Iako je studijski program relativno mlad, poduzete su različite aktivnosti promovisanja inkluzije i struke u lokalnoj zajednici, kroz promociju učenja i poučavanja, mobilnosti studenata, stručnog usavršavanja nastavnog osoblja poput:

- Učešće studenata na sticanju međunarodnog studentskog iskustva u području interkulturalnog susretanja i istraživačkog djelovanja u projektima Experience Work and Travel Germany.
- Podsticanje studenata na volontiranje u različitim vladinim i nevladinim organizacijama koje svojim aktivnostima pokrivaju i tematiku djece, mladih i odraslih osoba sa teškoćama (kao što su „Lotos – Zaštita mentalnog zdravlja“; Udruženje Dlan, Zenica – kantonalno udruženje roditelja osoba oboljelih od cerebralne paralize i drugih onesposobljenja).
- Učešće studenata na različitim projektima od društvenog značaja (projekat „Informisani građani i učinkoviti mehanizmi u prevenciji i borbi protiv korupcije“ u organizaciji OSCE Mission to Bosnia i Hercegovina; potpisivanje „Zajedničke izjave omladinskih i udruženja koja rade sa mladima“, povodom obilježavanja Međunarodnog dana tolerancije, a u okviru koalicije za borbu protiv mržnje „Positive Tolerance“, Centra za mlade Zenica i Misije OSCE u BiH).
- Učešće nastavnog osoblja u koordinaciji projektnim aktivnostima nevladine organizacije People in Need (projekat „Moj posao – ekonomsko osnaživanje osoba sa invaliditetom“), kao i involviranje studenata u promociji, osnaživanju, samozastupanju osoba sa invaliditetom kroz medijsko lobiranje, radionice, edukacije, treninge i druge aktivnosti kako sa korisnicima projekta, tako i sa lokalnom zajednicom.
- Organizacija okruglog stola na temu „Zajednica za sve? Primjeri dobrih praksi u radu sa osobama sa invaliditetom“, u kojem su učestvovali i predstavnici Ministarstva za rad, socijalnu politiku i izbjeglice ZDK,

predstavnicima Centra za socijalni rad, predstavnicima JU Srednja škola za stručno obrazovanje i radno osposobljavanje, predstavnicima nevladinih organizacija, udruženja koja okupljaju osobe sa teškoćama, te drugi zainteresovani subjekti.

- Učestvovanje nastavnog osoblja u kreiranju publikacije Adilović, A., Maglić, A., Šarić-Krajišnik, E. i Rizvanović, A. (2022). *Inkluzivni edukator: očekivanja i motiviranost za rad u inkluzivnoj nastavi*. Zenica: Naučno-istraživački centar, koja afirmiše ulogu inkluzivnih edukatora u nastavnom procesu i ističe važnost motivacije za rad.

U navedenoj publikaciji autori Adilović, Maglić, Šarić-Krajišnik i Rizvanović (2022) ispitivali su motiviranost studenata Odsjeka za inkluzivnu edukaciju za rad u inkluzivnoj nastavi, te očekivanja u radu, putem kvalitativnih istraživačkih metoda. Osnovni rezultati ukazuju da su studenti motivisani prosocijalnim motivima poput ljubavi prema djeci, želji za pomoći i podrškom te prilagođavanjem okruženja. Svoja očekivanja i obaveze u radu posmatraju kroz rad sa djecom sa teškoćama, njihovim roditeljima, saradnjom sa drugim stručnjacima i nastavnim osobljem, te odnosom sa drugim učenicima. Kao moguće izazove predviđaju odnose sa roditeljima i drugim stručnjacima, ali i nedovoljno senzibiliziran i tehnički opremljen školski prostor u smislu arhitektonskih barijera, didaktičke opremljenosti i slično. Također, smatraju da navedene izazove će moći prevazići zbog visoke motiviranosti za rad sa djecom sa teškoćama, ali i u spremnosti na traženje pomoći i podrške od stručnjaka, te ostvarivanja povjereničkih odnosa sa roditeljima.

Vrlo značajan pomak u Zeničko-dobojskom kantonu, a koji se direktno tiče praktične implikacije studijskog programa, jesu nedavne izmjene Pedagoških standarda (Sl. novine ZDK, 2023: 1049) u kojima se jasno navode kvalifikacije za rad asistenata u nastavi kao stručnog osoblja u osnovnoj školi, tačnije propisanu stručnu spremu u kojoj je kao prvi naveden upravo završenik ovog studijskog programa, zatim propisane radne zadatke i obaveze u školskom okruženju, koji je detaljnije opisan u prethodnom naslovu.

Zaključak

Pozivajući se na zakonsku odgovornost i potpisivanje dokumenata koji obavezuju Bosnu i Hercegovinu da ispuni pravo svakog djeteta da bez obzira na svoje karakteristike, bude dijelom redovnog obrazovnog sistema, započet je proces inkluzije. Primjenom obrazovne inkluzije i reformom obrazovnog sistema u smjeru inkluzivnosti, pred postojeće nastavno osoblje su postavljeni razni izazovi, a posebno oni koji su ukazivali na manjak stručnosti u specifičnom radu sa djecom sa teškoćama u nastavi. Održavane su različite kratkotrajne edukacije

iz edukacijsko-rehabilitacijske znanosti, s ciljem obuke nastavnika za rad sa djecom sa teškoćama pored druge djece u razredu. Ubrzo se uvidjelo da ovakav pristup nije dugoročno izvodiv i da obrazovni rad trpi nauštrb neadekvatne pripremljenosti sistema, i postaje sve evidentnija potreba za angažovanjem dodatnih stručnjaka koji će asistirati nastavniku, odnosno direktno pružati podršku djetetu koje ima posebnu obrazovnu potrebu. S tim u vezi, na Univerzitetu u Zenici pokreće se studijski program Inkluzivne edukacije, koji je upravo odgovor na potrebe društva i inkluzivnog procesa u Bosni i Hercegovni. Ovaj program se odnosi na obrazovanje stručnog kadra koji kombinuje znanja iz edukacije i rehabilitacije, didaktike i metodike predmetne nastave, te tako osposobljavaju studente za rad u obrazovnom procesu, kroz pojedinačne nastavne kolegije. Na ovaj način se olakšava pružanje podrške, prilagođavanje sadržaja, oblika i metoda rada, kao i pripreme didaktičkog materijala. Važnost ovog studijskog programa je prepoznata i od strane nadležnog Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona, pa je isto uvršteno i u Pedagoške standarde sa propisanim stručnošću te radnim zadacima.

Literatura

1. Adilović, M., Maglić, A., Šarić-Krajišnik, E. i Rizvanović A. (2022). *Inkluzivni edukator: očekivanja i motiviranost za rad u inkluzivnoj nastavi*. Zenica: Naučno-istraživački centar.
2. Agencija za statistiku BiH. (2022). Informacija o statističkim pokazateljima u obrazovanju u Bosni i Hercegovini za 2022. godinu.
3. Agencija za statistiku BiH. (2023). Demografija i socijalne statistike. *Saopćenje*, br. 2/XVIII.
4. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
5. Biewer, G. (2010). *Grundlagen der Heilpädagogik und Inklusiven Pädagogik*. UTB Stuttgart.
6. Freire, P. (2018). *Pedagogija obespravljenih*. Beograd: Eduka.
7. Gergen, K. (1985). The social constructivist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40, 39–47.
8. Izmjene i dopune Pedagoških standarda za osnovnu školu. (2023). Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 14/2023.
9. Jones, S. R. (1996). Toward Inclusive Theory: Disability As Social Construction. *NASPA Journal*. 33(4). 347–352.

10. *Journal of Community Psychology*, 23(5). 569–579.
11. Kletečki Radović, M. (2008). Teorija osnaživanja u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(2). 215–242.
12. Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju Bosne i Hercegovine. (2003). Službeni glasnik BiH, br. 18/2003.
13. Perkins, D. & Zimmerman, M. (1995). Empowerment theory, research and application. *American*
14. Stainback, S. B., & Stainback, W. C. (1990). Inclusive schooling. In W. C. Stainback & S. B. Stainback (Eds.). *Support networks for inclusive schooling: Interdependent integrated education* (3–23). Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
15. Urban, M., Vandebroek, M., Van Laere, K., Lazzari, A. & Peeters, J. (2012). Towards competent systems in early childhood education and care. Implications for policy and practice. *European Journal of Education*, 47 (4), S. 508–526.
16. Zakon o osnovnom obrazovanju Tuzlanskog kantona. (2020). Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 10/2020.

STUDY PROGRAM OF INCLUSIVE EDUCATION AS A CONTRIBUTION TO THE INCLUSIVE SOCIETY OF BIH[1]

Abstract

By signing international documents, Bosnia and Herzegovina committed itself to ensure active participation in the educational process for people with developmental disabilities, to encourage individuality in development, and to adapt its policies in the context of inclusion and inclusive education. In response to the social need for support for children with developmental disabilities in the regular school system, the Inclusive Education study program at the University of Zenica was established in 2019. The jobs of teaching assistants in Bosnia and Herzegovina (until now) were performed by persons with different professional profiles (not) related to the teaching process, who were hired under a contract with the Employment Service and who had completed short-term education, and very often graduates of teaching, technical and other faculties, and in some cases only high school graduates. However, inclusion is not seen as a result, but as a permanent process and lifelong development (Biewer and Fasching, 2012), which means that continuous investment is needed not only in schools, but also in the professional training of people who will provide help and support to children with difficulties. In addition to the description of educational inclusion in BiH society, the paper will also present the conceptual-theoretical foundation of the Inclusive Education study program and its pragmatic achievements so far.

Keywords: *inclusive education, Inclusive education study program, higher education.*

Dženisa MUJEVIĆ¹

UPOTREBA LOKATIVA U ROMANU ŠAHRIJAROV PRSTEN DŽEVADA KARAHASANA

Rezime

Proučavanje funkcija i značenja određenog padeža u jeziku književnog djela odnosi se na proučavanje i analiziranje konstrukcija u kojima se padež javlja, da li se odlike utvrđene u nauci mogu naći u jeziku književnog djela i sa kakvom frekventnošću, te moguća odstupanja. Ovaj rad posvećen je ispitivanju značenja i funkcija koje imaju lokativne sintagme u romanu *Šahrijarov prsten* Dževada Karahasana, kao i analizi rijetkih i arhaičnih upotreba, na šta se posebno skreće pažnja. Za sintaksu je karakterističan metodološki pluralizam, te će u ovom radu biti primijenjene metode indukcije i dedukcije, a kao osnovna metoda korišće se analitičko-sintetička, sa ciljem utvrđivanja značenja i funkcija koje lokativne sintagme ostvaruju. Ovim radom biće date korisne informacije o jeziku i stilu ovog vrlo značajnog bosansko-hercegovačkog pisca. U radu utvrđujemo i učestalost pojavljivanja lokativnih predložko-padežnih sintagmi, te uočene mogućnosti njihove zamjene drugim konstrukcijama. Lokativ osnova/kriterijum u gramatikama nije izdvojen kao posebna kategorija, a u ovom radu ispitivan je zasebno, pa se ovim radom nude važne informacije o specifičnoj upotrebi lokativa sa prijedlozima *u, na, o, po, pri, prema*. Takođe, veoma je značajna upotreba lokativa sa pomenutim prijedlozima u idiomatizovanim strukturama, u strukturama prenesenog značenja, što će u radu i biti predstavljeno.

Ključne riječi: *lokativne sintagme, sintaksa padeža, prijedlozi, roman, „Šahrijarov prsten“, Dževad Karahasan, sintaksičke osobenosti.*

¹ Dženisa Mujević, MA, Doktorski studij iz lingvistike – Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Uvod

Lokativ je sedmi padež padežnog sistema, padež je mjesta i nepravog objekta. U nekim slučajevima lokativ je odredba, što upućuje na to da nema pravog padežnog značenja, već priloškog ili pridjevskog, a u slučaju dopune ima pravo padežno značenje. Upotrebljava se isključivo sa prijedlozima *u, na, o, po, prema* i *pri* (Stevanović, 1979: 488) i u prvoj i u drugoj funkciji. Lokativ se svrstava u padeže perifernog, marginalnog tipa, prema terminologiji Milke Ivić (1961: 39) i Tatjane Batistić (1972: 10), zbog nemogućnosti označavanja centralnih sintaksičkih pozicija – gramatičkog subjekta i besprijedloškog objekta uz prelazni glagol. Zajedno sa dativom pripada grupi dvostruko obilježenih padeža u sistemu i ima blokiranu upotrebu i može biti praćen obaveznim determinatorom u slučajevima koje zahtijeva leksička semantika. Prema osnovnim koncepcijama specifičnih odnosa koji se imenuju lokativnim prijedlozima, ovaj padež pripada padežima kontakta jer se njime konkretizuje priroda kontakta koji predikacija uspostavlja s pojmom u lokativu (Piper i dr., 2005: 273). U ovom radu će biti predstavljene funkcije i značenja lokativnih sintagmi u romanu *Šahrijarov prsten* Dževada Karahasana, sa posebnim fokusom na specifične i arhaične načine upotrebe.

1. Subjekatski lokativ

Subjekatski lokativ je u funkciji semantičkog subjekta u različitim rečeničnim strukturama, aktivnim, pasivnim i refleksivno-pasivnim i tzv. neodređeno-ličnim, često kao odlika posebnih funkcionalnih stilova (Piper i dr., 2005: 273). U jeziku romana *Šahrijarov prsten* Dževada Karahasana ovaj oblik upotrebe nalazimo u konstrukcijama:

1.1. Sa prijedlogom *u* uz glagole tipa *registrovati, apsorbovati, resorbovati, rastvarati, ispoljavati, izražavati, manifestovati* (Piper i dr., 2005: 273). Primjer zabilježen u proučavanom pripovijednom materijalu je uz glagol *rastvarati*:

U svemu tome su se i oni rastvarali, ravnodušni i umorni. (187);

Nije zabilježeno više primjera, ni upotreba uz ostale glagole, čime se pokazuje nefrekventnost upotrebe ovog oblika lokativa.

1.2. Uz glagole *nalaziti* (u značenju *vidjeti*):

Kao da nalazi posebno zadovoljstvo u tome da njega pretvara u curicu [...] (38); [...] kao da u njoj nalazi užitak posebne vrste, kao da je to najbolje i najviše što je u životu uradio. (137).

1.3. Uz glagole tipa *javljati se, pojavljivati se, imati* i sl. takođe sa prijedlogom *u*:

[...] vlaga koja se odjednom pojavila **u njoj** i zapljuskivala je iznutra, svuda.; [...] zaista je bio u posebnom stanju ako se zbog rastanka s njom pojavila **u njemu** sposobnost da bude ovako uredan [...] (69); [...] opravdanje nemira koji se **u njemu** pojavio već kod prvog susreta s Demirom [...] (90); [...] jer mu se učinilo da se **u prozoru** pojavilo lice neke djevojke [...] (97); [...] ako i njegova mrzovolja ima **u sebi** nešto ravnodušno. (8); *A ipak ima u tim pokretima nečeg laganog* [...] (106); *Ima u tome* neke zakonitosti, ali hajde ti odgonetni svjetske zakone kad su oni Božije davanje i Njegova volja! (109); [...] ima **u tom** prizoru izazova kojem vi ne možete odoljeti. (139); **U tijelu** mi se javljala težina [...] (177).

1.4. Lokativ sa prijedlogom *o* u idiomatizovanim strukturama tipa *riječ je o ..., radi se o...*, u značenju takođe idiomatizovane strukture tipa *u pitanju je* (Piper i dr., 2005: 274) registruje se u primjerima u jeziku Karahasanovog romana:

[...] kao da svi sve znaju i kao da se radi **o dobro utvrđenom dogovoru**. (23); *Radi se o tome* da odlazim jer ti tako želiš. *Radi se o tome* da nastojim biti dobar, častan i plemenit, pa sebi oduzimam [...] (65); *Radi se o Šejhu Demiru* kojem si me poslao na dalji nauk, radi se, zapravo, **o tome** da ovaj što me je dočekao nije onaj kojem si me ti poslao. (75); *Ne radi se tu o iskrenosti nego o mogućnosti* da se kaže sve pa i ono najdublje, ono ispod jezika i iza svakoga govora [...] (112); *Figani se slabo branio da nije riječ o poniznosti nego o ljubavi*, a onda se rasplakao [...] (82); *I bio si u pravu, bojim se da se nije radilo o ljubavi*. (85); *Ovdje se ne radi o strahu*, strah je nešto što jeste i nešto čega ima; ovdje se radi **o nečemu** čega nema, a to je mnogo gore od straha. (86); [...] kao da se radi **o zemljotresu** ili čemu sličnome [...] (253).

U primjeru *Ne tvoja hrana, nije ona u pitanju* [...] (143) oblik nominativa *ona* transpozicijom ukazuje na funkciju lokativa ovog tipa.

Ekscerpirane konstrukcije lokativa sa prijedlozima *u* i *o* u korelaciji su sa nuklearnim elementom rečenične strukture (Batistić, 1972: 129), transpozicijom i postupcima rekonstrukcije prelaze u nominativ subjekta.

2. Predikatski lokativ

Predikatski lokativ se javlja u funkciji semantičkog jezgra u kopolativnom predikatu, semantičke dopune (komplementu) semikopolativnom i semantičke dopune u dekomponovanom predikatu (Piper i dr., 2005: 274).

2.1. Lokativ u kopolativnom predikatu pojavljuje se s prijedlozima *u* i *na* u funkciji semantičkog jezgra uz kopulu, najčešće kao supstituent odgovarajućeg glagolskog pridjeva (Piper i dr., 2005: 274). Primjeri zabilježeni u izučavanom korpusu su:

Objedovala je u dvorištu [...] (152); *Misliš li da je u Gradu malo ljudi* [...] (161); *Bila je u Šamšidovoj kući, bila na Keju* [...] (180).

U navedenim primjerima lokativ s prijedlogom *u* je funkciji semantičkog jezgra uz kopulu. Njime je označen prostorni lokalizator, uz semikopulativno *je* (*nalaziti se*), kao obavezni determinator, čijim bi izostavljanjem smisao rečenice bio narušen.

2.2. Sa prijedlogom *pri* lokativ se sintaksički javlja u funkciji semantičkog jezgra uz kopulu, a semantički u svojstvu posesuma uz semikopulativno *je* sa značenjem *imati/nemati* (Piper i dr., 2005: 275). Zabilježeni primjer u romanu je:

[...] *on ne bi došao od svoje volje i pri zdravoj svijesti.* (50)

2.3. Lokativ u semikopulativnom predikatu javlja se sa prijedlogom *na* uz semikopulativne glagole tipa *počivati*, *zasnivati se*, *temeljiti se*, *ostajati* (Piper i dr., 2005: 275). Ekscerpirani primjeri ove upotrebe su:

[...] *a poredak, odnosno zbir odnosa, na kojima savršeni oblik počiva* [...] (20); *O svim drugim dijelovima svijeta imala je samo mutne predodžbe utemeljene na ponekoj informaciji* [...] (31).

2.4. Lokativ u dekomponovanom predikatu u jeziku romana *Šahrijarov prsten* ima izuzetno ograničenu upotrebu – ekscerpiran je samo jedan primjer sa prijedlogom *na*: [...] *jer pet ljudi na okupu.* (214). Oblik *na okupu* je u funkciji semantičkog jezgra u kopulativnom predikatu sa kojim istovremeno čini dekomponovani predikat (*Pet ljudi se skupilo.*).

3. Objekatski lokativ

Objekatski lokativ koji vrši funkciju indirektnog (nepravog) objekta (Batistić, 1972: 18; Stevanović, 1979: 468; Piper i dr., 2005: 277) predstavlja prilično frekventnu kategoriju u jeziku romana.

Lokativ sa prijedlogom *o* upotrebljava se uz glagole kojima se označavaju različite komunikativne, kognitivne, intelektualne i perceptivne radnje (Piper i dr., 2005: 277), koje dijelimo u nekoliko grupa:

3.1. Glagoli proste reakcije tipa *govoriti*, *pričati*, *misлити*, *sanjati*, *odlučivati*, *brinuti*:

Tog dana je učitelj govorio o vremenu [...] (89); [...] *zato što je s bolnim bijesom i stidom govorila o bijednoj svjetlosti sezamovog ulja i o tome da negdje u ovom času gori lampa nalivena kamenim uljem* [...] (129); *U prvo vrijeme je ponekad govorila o tome, ali bez uvjerenja i prave strasti* [...] (197); *Kad je prošli put pričao o očevom odlasku stvari su se drugačije raspogle.* (30); *Amra i njezino društvo pričaju o njoj* [...] (44); *Mladić je došao baš kad je mislio o tome koliko je* [...] (213); [...] *i dalje je sanjao*

o izlasku pred svijetlo lice [...] (136); [...] *ona sanja o odlasku* [...] (31); *A Figani se ne bi na njega mogao sabrati da su mu o životu odlučivali* [...] (119); [...] *kad bi on htio biti ugledniji i kad bi malo više brinuo o vjeri* [...] (133); [...] *pa se ne mogu o njemu ni brinuti jer za to nemaju razloga* [...] (178); [...] *komornici i ostali koji se brinu o kraljevom unutrašnjem tijelu*. (189)

Ekscerpirani primjeri pokazuju znatnu frekventnost ove upotrebe lokativa u romanu *Šahrijarov prsten*. Ćorac ovu upotrebu lokativa sa prijedlogom *o* u objekatskoj funkciji uz navedene glagole smatra ekspresivnom varijantom gramatičkog objekta (1974: 88).

3.2. Glagoli proste prelaznosti i složene rekcije sa socijativnim instrumentalom u funkciji prve rekcijske dopune tipa *razgovarati*:

[...] *i zato sam o tome s tobom onako razgovarao*. (37); *A on je dozvolio da Amra s njim razgovara o njihovom odnosu* [...] (43); [...] *nije s kim imala razgovarati o njemu* [...] (49); *O tome sam razgovarao odmah po dolasku ovamo, s Abdul Kerimom* [...] (85).

3.3. Glagoli složene prelaznosti i složene rekcije sa besprijedloškim akuzativom u funkciji direktnog objekta koji vrši funkciju prve rekcijske dopune tipa *pitati, obavijestiti, izvijestiti*:

[...] *pa ga je pitao o čemu se radi* [...] (94); [...] *a drugi put ga je sluga obavijestio o danu određenom za njegov prijem* [...] (199); *Ja ću o našem razgovoru oprezno izvijestiti velikog vezira* [...] (111).

Ova upotreba lokativa u ispitivanom pripovijednom materijalu nije česta, za-bilježen je mali broj primjera.

3.4. Glagoli složene prelaznosti i složene rekcije tipa *govoriti, pričati* sa besprijedloškim dativom u funkciji indirektnog objekta koji se javlja u poziciji prve rekcijske dopune (Piper i dr., 2005: 277), u romanu se javljaju u primjerima:

Tada mu je Ata govorio o višku poniznosti [...] (82); *Onda joj je on, kad se ona malo smirila, govorio o posjeti dvoru, o smijehu, o tome da bi on možda već bio čovjek* [...] (179); *Nema toga i neće biti, rekla sam ti da o tome ne bih ni razgovarala kad bih nekako mogla izbjeći*. (170)

Sasvim je očigledna tendencija svođenja upotrebe lokativa sa prijedlogom *o* na funkciju dopune (nepravog objekta), uz tzv. glagole u pitanju (Batistić, 1972: 43–46), tj. glagole govorenja i mišljenja (u širem smislu).

3.5. Lokativ sa prijedlogom *po* javlja se uz glagole tipa *(po)milovati, udariti, tresnuti, potapšati, češati, zagrebati, kopati*, čija rekcija zahtijeva i oblik akuzativa bez prijedloga u funkciji direktnog objekta (Piper i dr., 2005: 278). U Karahasanovom romanu javlja se uz glagole *tapšati, milovati, udariti, odalamiti* u primjerima:

*On je, naravno, desnom rukom tapšao majku **po ramenima** [...] milovao je **po glavi** koliko mu je tako nezgodan položaj dozvoljavao [...] (50); [...] udarao se čovjek **po bedrima** da pokaže koliko je jadan [...] (125); Nisu čuli pa je pozvao glasnije, a onda udario **po potiljku** roba koji je nosiljku s velikim peharnikom provodio ulicama. (176); Konačno mu je starac pored njega otkrio sve tajne kad ga je toplo, prijateljski, odalomio **po slabinama**. (200)*

4. Eksplikativni lokativ

Pod eksplikativnim lokativom podrazumijeva se lokativ u funkciji semantičke dopune rekcije uz glagole, imenice i pridjeve.

4.1. Eksplikativni lokativ kao semantička dopuna glagolu

4.1.1. Eksplikativni lokativ pojavljuje se uz glagole različitih tipova, prvenstveno uz one koji označavaju komunikativne, kognitivne, perceptivne radnje, kao i intelektualno-emocionalna stanja. Istovremeno se ovim predstavlja i objekatski lokativ, pa će u ovom dijelu biti navedeni ekscerpirani primjeri iz romana koji nijesu navedeni u dijelu u kojem je analizirana upotreba objekatskog lokativa. Primjeri su:

*[...] onako kako se može govoriti **o gradu** u kojem se živi, onako kako **o Sarajevu**, mislila je, nikad nije govorila. (32); **To što se nije pitala o svome izboru** shvatila je kao dokaz njegove istinitosti [...] (32); [...] kako se poznajemo mi brbljamo **o tvome odlasku odavde** [...] (37); Odmahnuo je rukom i na nju i na Šamšida koji je, kaže, bio kod njega i brbljao **o nekakvom nakitu i smijehu** [...] (180); Uzalud je bilo majci govoriti **o tome**. (37); **Sestri se, naravno, pridružila majka koja se nije izjasnila o zanimljivosti** takvog poduhvata ali je otkrila da bi to bilo izrazito pametno i u dobar čas. (42); [...] i tu su se rodile moje nedoumice **o kojima** ti moram javiti [...] (75); Govorio je da imami zaista nisu potrebni kao tumači Božije volje, **o čemu** dovoljno svjedoče velike jedinice vremena u kojima imami nisu vidljivi. (116–117); [...] ti ćeš i tada biti moja žena **o čemu** će svjedočiti naša pečena pločica. (128); [...] dječak je mnogo saznao **o svom roditelju** kojeg zapravo nije poznavao [...] (132); Ti ćeš mi roditi potomka da svjedoči **o mome tijelu i o žudnji** koju si probudila. (158); **O tome** posredno svjedoči jedan bejt kojega se Figani nije odricao [...] (237); Ne bih **o tome** ni razgovarala – odgovorila mu je Belitsilim [...] (170); [...] pa se ni razgovarati **o tome** ne može. (190); [...] nakon toga mu je objasnio*

da su Grahovljani ljudi iz Grahova i da je sve to kolonizacija **o kojoj** se ne smije razgovarati, pogotovo na taj način. (12).

4.1.2. Zabilježen je i primjer upotrebe lokativa sa prijedlogom *o* uz konstrukciju *voditi računa*, u značenju *brinuti*:

Ali vaše je drugo, vi još morate slušati razum i zauzdavati se, voditi računa o svome bližnjem i paziti da ne izgubite previše [...] (62).

4.1.3. Lokativ deverbativne imenice s prijedlogom *u* uz glagole tipa *sudjelovati*, *učestvovati*, *angažovati se*, *sarađivati*, *uživati*, *istrajati*, *pretjerivati*, *uživati*, *griješiti*, *usavršavati se* (Piper i dr., 2005: 279). Registrovani su primjeri:

[...] tu je još dobrih ljudi koji Hajru sigurno vole i koji sudjeluju u tom zatrpavanju [...] (13); *Ova gola žena koja se pravi da pomaže u pripravljanju čaja golemom nepoznatom [...]* (17); *[...] nisu dovoljni Knjiga i spisi mudrih ljudi da bi se usavršio u znanju i postao istinski mudrac [...]* (113); *[...] a u tom je raspadanju toliko uživala [...]* (178); *Tim su redosljedom oni sudjelovali u oblikovanju njezinog odnosa sa Farukom [...]* (216); *Nije, međutim, znala da će joj koža uživati u trljanju s umekšanom jutom [...]* (168).

4.1.4. Uz prelazne glagole tipa *probuditi* (u nekome nešto); *uhvatiti* (nekoga u nečemu), *pomagati* (u nekoj aktivnosti) javlja se lokativ sa prijedlogom *u* sa slobodnim akuzativom u funkciji direktnog objekta:

[...] htjeli su biti ono što kuću lišava potrebe za imenom a budi u njoj potrebu za drugim kućama u nizu. (148); Prigovorila mu je jednom što joj ne pomaže u ovoj njezinoj nevolji [...] (43).

Oblik lokativa *u njoj* upućuju na činjenicu da se dato stanje, osjećanje ili raspoloženje označeno oblikom akuzativa (*potrebu*) vezuje za subjekat i to samo u situaciji o kojoj se upravo referiše (Antonić, 2008: 12).

4.1.5. Lokativ se često javlja sa prijedlogom *o* uz deverbativne imenice izvedene od sentencijalno-prelaznih glagola ili imenice koje su semantički bliske njima, s prijedloškim, propozicionim objektom u lokativu (Piper i dr., 2005: 281) i to najčešće od glagola koji označavaju komunikativne i kognitivne radnje tipa *govor*, *razgovor*, *priča*, *prijedlog*, *odluka*, *sporazum*, *ideja*, *informacija*, *pregovor*, *plan*, *dokaz* i sl. Primjeri zabilježeni u Karahasanovom romanu:

[...] znam da to nije bio razgovor o meni [...] (76); *Jedino kod čega je Muranu živnuo i pokazao malo interesa bio je razgovor o stomaku i prostorijama u kojima se on olakšava [...]* (180); *Bio je za Antu spremio jedan dobar govor o žrtvi koji bi ga sigurno uvjerio [...]* (229); *[...] brzo zapao u svoje neurotično stanje i održao joj na uho govor o modernom namještaju. (6); Nije valjda iz Farukovih priča o licu njegove majke? (46)*

Eksplikativnost lokativnih sintagmi ogleda se u mogućnosti pojašnjena tipa koji, tj. koja govori o, (priča koje govore o licu njegove majke). U slučaju imeni- ca *razgovor* i *govor* eksplikativnost se javlja kao tautologija.

4.2. Eksplikativni lokativ kao semantička dopuna pridjevu

4.2.1. U funkciji dopune pridjevu *uporan* u proučavanom korpusu javlja se lokativ sa prijedlogom *u* koji u primjeru:

[...] *a će sve priznati i još nakon toga moliti oproštaj bude li učitelj uporan u ovom ispitivanju* [...] (94).

5. Spacijalni lokativ

Spacijalni lokativ je lokativ koji se javlja u funkciji spacijalnog determinatora, određujući rečeničnu predikaciju u vezi sa nekim od mogućih aspekata prostornog odnosa (Piper i dr., 2005: 282). Izražavanje statičnih prostornih relacija osnovno je značenje ovog padežnog oblika (Pranjaković, 2013: 3). Batistić lokativne konstrukcije mjesnog značenja koje se javljaju u rečenicama u svojstvu ispuštivih determinatora, naziva adverbijalima (1972: 25). Do narušavanja rečeničnog smisla neće doći ukoliko dođe do njegovog ispuštanja, za razliku od funkcije lokativa kao mjesne dopune, usljed čijeg ispuštanja može biti izmijenjeno ili narušeno značenje rečenice. U jeziku romana *Šahrijarov prsten* najzastupljeniji je adverbijalni spacijalni lokativ.

5.1. Neusmjerenost – lokativnost – u prostoru

5.1.1. Neposredna prostorna lokalizacija

Neposrednu prostornu lokalizovanost bilježimo u primjerima lokativa sa prijedlozima *u*, *na*, *o*, *pri* uz glagole *biti* (*nalaziti se*), *stanovati*, *boraviti*, *živjeti*, *biti smješten*, *stajati*, *ležati*, *ostati*, čija semantika zahtijeva prisustvo lokalizatora, ali i uz druge glagole uz koje je prisustvo lokalizatora fakultativno. Obilježje glagola jeste dinamičnost (+/-) i direktivnost (-) (Piper i dr., 2005: 283).

5.1.1.1. Prijedlog *u* upućuje na unutrašnjost lokalizatora:

[...] *što je ja trenutno imam u stanu*. (3); [...] *a onda je ovdje, u tetkovoju kući, među ljudima koji plaču ili tuguju šuteći, brzo zapao u svoje neurotično stanje* [...] (6); *To je još i podnošljivo u stanovima* [...] (9); [...] *ali se u Ligačevoj kući osjeća isto toliko važnim* [...] (11); *Oni se okupljaju u kućama koje stoje kao da su žive iako su napuštene*. (11); [...] *u praznoj kući se ne može vidjeti ništa osim zida* [...] (12); [...] *ostaje u kolibici koja*

im je ostala od pokojnog Josipa. (12); *Je li ga on sam izbuncao u vrućici dok je ležao u Bahtijarovoj kući?* (26); [...] *a u stanu je Faruk otvorio za nju prozor [...]* (16); [...] *dok ti imaš cigaretu u ustima ili među prstima [...]* (50); [...] *pa onda u svojoj sobi crtao ono što je vidio i raspored vide-noga [...]* (93); *Zaključio je da srce tajne leži u Demirovoj kući [...]* (93); *U prvoj sobi ih je dočekaao jedan suh, tamnoput čovjek [...]* (118); *U kući je već bio dječak [...]* (141).

U Karahasanovom romanu registrovan je značajan broj primjera, a ekscerpirani su samo najreprezentativniji.

5.1.1.2. Prijedlog *na* podrazumijeva gornju i ponekad bočnu površinu lokalizatora, ali se pojavljuje i uz imena toponima u primjerima:

Na početku sna ležala je isto ovako odjevena na istome ovom ležaju [...] (157); *U jednom trenutku su se na tom zidu rastvorila nevidljiva vrata i otkrila drugu prostoriju [...]* (157); [...] *pa su se onda na suprotnom zidu te prostorije rastvorila nevidljiva vrata [...]* (157); *Znala je da će joj na sednim vratima biti najteže [...]* (158); *Mnogo je ljudi na Keju koji sve to znaju [...]* (161); *Na Keju sam proveo dosta vremena i vidio dosta ljudi [...]* (161); [...] *posebno naglašavajući da se na krovu svoje rođene kuće morao kriti kao kradljivac kakav.* (168); *Svugdje se, pa i na dvoru, nađu ljudi koji vole primiti lijep komad srebra [...]* (169); *Rob i budala su na dnu zato što je pred njima samo jedan put, [...]* *a kralj je na vrhu i nepomičan zato što su pred njim svi putevi [...]* (170); *Ali se na krovu kuće nije moglo čuti ljuti li se zbog toga [...]* (176); *Noć je ležala na Gradu i ravnodušno izjednačavala njihovu sobu s ulicom [...]* (187); [...] *na Kapali čaršiji će ga gomila naprosto progutati i učiniti nevidljivim [...]* (199); *Pored Azre je, na jednom sanduku punom okamenjenog maltera, sjedio njezin stanodavac [...]* (223–224); [...] *pa su time gađali Bella koji je i dalje, vezan na magarcu i zaštićen pladnjem i krunom, jahao na čelu povorke.* (193); [...] *krenula je ispred dvora procesija na čelu s Bellom vezanim za magarca licem prema repu [...]* (191).

5.1.1.3. Lokativ sa prijedlogom *o* može označavati bočnu površinu lokalizatora koja se kružno obuhvata ili je lokalizator posebnog, često klinastog oblika i ovi primjeri upotrebe lokativa nijesu zabilježeni u ispitivanom korpusu.

5.1.1.4. Lokativ sa prijedlogom *pri* u savremenom jeziku označava mjesto uz imenice *dno*, *vrh*, *kraj* u funkciji fragmentizatora (Piper i dr., 2005: 283), što je vidljivo u primjerima:

A možda bi se i daha našlo kad bi ga čoha manje gušila i kad bi bar malo popustio pritisak ovoga oštrog pri vrhu slabine. (95); *Pri dnu se haljina malo rastvarala jer ju je robinja na bokovima skrojila uže [...]* (168); [...]

a najednom se smotku, pri samome donjem kraju, rub naprosto osuo i pretvorio u prašinu [...] (196).

Isti prijedlog može označiti mjesto drugačije vrste (Stevanović, 1979: 500) i pri tome ima semantičku vrijednost ekvivalentnu genitivu s prijedlogom *kod*, ali ne u značenju u blizini pojma uz čije ime stoji, već u značenju posjedovanja čega:

[...] a sužava pogled ne bi li ga jasnije vidio pri svjetlu lampe punjene kamenim uljem. (208)

5.1.1.5. Stevanović analizira i prijedloško-lokativnu vezu u pridjevskoj službi u primjerima tipa *izraza s prenosnim značenjima (1979: 525):*

[...] on je sada visoki činovnik pri sretnoj Porti, čovjek velike sreće i moći [...] (74).

U jeziku romana bilježimo primjere fraze, izraza prenesenog značenja, lokativno-prijedloške konstrukcije *pri ruci*, sa značenjem *blizu*:

[...] stalno iznova osvajati pravo na prisutnost time što ću biti koristan, ugodan, pri ruci [...] (67); [...] svak se spusti na ono što mu se nađe pri ruci tamo gdje se zatekao [...] (99); [...] s pravom svakog prolaznika da na njega baci ono što mu se nađe pri ruci. (185, 186)

5.1.1.6. Lokativ s prijedlogom *prema* označava mjesto na suprotnoj strani od pojma u odnosu na koji se to mjesto određuje, tj. kazuje da se nešto vrši, zbiva ili nalazi preko puta toga pojma ili da nešto po mjestu stoji naporedo s njim (Stevanović, 1979: 497):

Prema nama je, samo preko vode, četvrti gradski brijeg, pa ja sa svog prozora vidim al-Fatihovu džamiju. (75); Na padini, tamo gdje nema zida i gdje je šikara najgušća, na strani prema Kasimpašinoj lučici [...] (92); Dok je Demir ovako objašnjavao, išli su prema obali [...] (116); [...] djevojka se na ove riječi okrenula prema zidu [...] (125); Stajali su jedno prema drugom ispunjeni žudnjom [...] (146); Krenuli su prema Zapadnim vratima [...] (192); Magarac je izbeumljeno jurio prema jugu, zaustavljao se pred ljudima koji su mu iskakivali na put [...] (195); [...] dolazili pred zadnji zid neke kuće, pa se vraćali i užim prolazom nastavljali prema jugu [...] (195).

5.1.1.7. Obilježje prostiranja po površini lokalizatora neposredne prostorne lokalizacije bilježimo sa prijedlogom *po* i u jeziku Karahasanovog romana. Ovo obilježje upotrebe lokativa javlja se uz glagole tipa *prosuti*, *razliti*, *razmazati* koji pokazuju da je prostiranjem zahvaćena cijela površina lokalizatora (Piper i dr., 2005: 284). Detektovani primjeri ove upotrebe lokativa su:

Mnogo šećera, dovoljno da pospe po uskoj krišci hljeba koja se zove patka [...] (24); [...] ali je nije više onako jako napinjala nego se blago razlivala

po njoj [...] (29); [...] *kao da se želi zakloniti od jeze što se preliva po njoj* [...] (225).

5.1.1.8. Lokativ sa navedenim prijedlogom *po* javlja se uz glagole kretanja uz koje označavaju da je kretanjem u različitim smjerovima zahvaćena cijela površina lokalizatora (Piper i dr., 2005: 284):

Morao je bar malo prošetati po vezirskom vrtu [...] (112); [...] *nije niti može biti slučajno da se toga sjeti sada, dok šeta po vezirskom vrtu po kojem će* [...] (113); [...] *da bi na kraju ustao i na desnoj nozi skakutao po sobi kao razdragan dječak* [...] (164).

Sličnost kod upotrebe mjesnih konstrukcija *po* + lokativ i prosekutiva prouzrokovana je obilježjem dinamičnosti. Kada se specijalni lokativ sa prijedlogom *po* javi uz glagol kretanja, značenje se najbolje čuva supstitucijom instrumentala (Ivić, 1951/52: 122; Batistić, 1972: 33).

5.1.1.9. Lokativom sa prijedlogom *po* uz različite glagole može se označavati zahvaćenost više lokalizatora rasutih po prostoru, kao u primjerima:

[...] *raspoređeni u boksove kao po velikim konjušnicama i, vjerovatno, po vojničkim nastambama.* (96); *Prestane čak neprijateljstvo između pasa i mačaka kojih se po lukama uvijek nađe.* (99); *Po gomilicama otpadaka vuku se i preturaju psi, mačke i gdje koji ostarjeli rob* [...] (123); *Klizao se po korama, gazio po sjemenkama i ribljim glavama koje su već zaudarale* [...] (124); [...] *kojemu nije suđeno da bude prodan, koji sada lupka vrčevima, pretura po zdjelama* [...] (154); *Sve je to po rubovima prekriveno dimom* [...] (154).

6. Temporalni lokativ

Lokativ posjeduje i funkciju temporalnog determinatora i određuje rečeničnu predikaciju u vezi sa nekim od mogućih aspekata vremenskog odnosa (Piper i dr., 2005: 284–285). Proučavani pripovijedni materijal lokativ u temporalnom značenju bilježi sa prijedlozima *u*, *na*, *po* i *pri*, kojima se uglavnom obilježava simultanost, tj. neposredna vremenska lokalizacija.

6.1. Lokativ sa prijedlogom *u* javlja se uz imenice kojima se imenuju periodi čovjekovog života tipa *djetinjstvo*, *mladost*, *starost*, imenice kojim se imenuju sfere *prošlost*, *sadašnjost*, *budućnost*, imenicu *početak* koja označava vrijeme u kojem nešto biva, pri čemu se može odnositi na cijeli vremenski razmak označen pojmom s imenom u lokativu ili samo na dio vremenskog pojma, i uz imenicu *život*. U proučavanom pripovijednom materijalu zabilježeni su primjeri:

Suviše je dobro upoznala taj djetinji plač kojim u djetinjstvu nije plakala [...] (183); *Šamšid se u mladosti prehranio kao poslužitelj na Keju.* (132); [...] *danas nam događaji koji nas čekaju u dalekoj budućnosti prilaze i*

diraju nas kao znaci. (124); Izabereš sebi u prošlosti karakter i sudbinu koji ti se dopadaju [...] (207); U sadašnjosti je moguće samo ono što je već bilo u prošlosti, kao što je u govoru moguće samo ono što je u jeziku. (110); Oni među ljudima koji otkriju u prošlosti sudbinu koja ih je zapala mogu nešto u njoj promijeniti [...] (110); [...] živim u dobu pijeska, u dobu čiste sadašnjosti sastavljene od sitnica [...] (64); [...] a onda ode u svoju dječiju sobu da posljednji put u životu prespava u roditeljskoj kući. (15); Znaš li taj vic, najbolji vic koji sam u životu čuo? (56); Pričaj mi kao da smo se već razumjeli, a ja ću, zaspem li, slušati u snu tvoju priču ili je sanjati. (145)

Lokativna sintagma *u snu* u posljednjem primjeru može biti tumačena u značenju okolnosti, ali zbog naglašavanja značenja temporalnosti, primjer je svrstan u reprezentativne primjere temporalnog lokativa.

6.2. Lokativ s prijedlogom *u* i obaveznim determinatorom javlja se uz imenice koje označavaju vremenske jedinice *dan, mjesec, godina, decenija, vijek*, periode dana *podne, noć, večer* (Piper i dr., 2005: 286). Iz Karahasanovog romana ekscerpirani su primjeri uz vremenske jedinice *dan, godina, mjesec*, i imenicu koja označava period dana – *noć*:

[...] a u ranim djevojačkim godinama taj je san osvijestila. (31); [...] što se u zelenarama i na pijacama pojave već u sedmome mjesecu [...] (60); [...] toliko da ga je uspjela spasiti od oca u danima njegovog mahnitavanja, kad je iz kuće prodavao sve, pa i ukućane [...] (155); [...] a ljudi bi dolazili u tvoj hram da se žrtvama očiste od kajanja za rugobe koje su u tim danima počinili [...] (181); Kažeš da je bio kao u svojim najboljim danima? (186); [...] volio bi da se upravo ovdje i u tim danima sretnu onako kako je ona tražila [...] (190); Oni bi u ovakvoj noći morali lajati kao bijesni [...] (225).

6.3. Temporalni lokativ upotrebljava se s prijedlogom *u* imenica koje označavaju sasvim kratke vremenske periode tipa *trenutak, momenat*, ili vremenskih jedinica izrazito kratkog trajanja *sekunda, minuta*, kao i imenica kojima se označavaju vremenski segmenti tipa *period, razdoblje, sezona, termin* (Piper i dr., 2005: 286). U jeziku romana *Šahrijarov prsten* bilježimo primjere:

[...] pa čak i protiv mode koja je u tom trenutku vladala [...] (53); [...] jednome i drugom što od nje otklanjaju pitanja s kojima se u ovom trenutku ne bi mogla i ne bi htjela suočiti. (60); U jednom trenutku mi se učinilo da bih se možda htio pobuniti dok me je momak za sve izvodio iz glavne sobe [...] (77); Bedredin je objašnjavao da je Knjiga nastala u jednom trenutku koji je trajao kraće od treptaja oka [...] (89); Tu je učitelj objašnjavao da razuman čovjek živi u ovom trenutku i samo u ovom trenutku jer takav čovjek zna da je stvarna jedino sadašnjost. (89); U jednom se trenutku,

sam Bog će znati otkuda i zašto, u Figanijevu ispovijest uvuklo ogorčenje na Jakuba [...] (102); U jednom trenutku je, bacivši na tlo grivnu koju je držala u ruci, odustala od svega i sjela na ležaj [...] (168); Mora čovjeka dirnuti svaka briga u ovakvom trenutku [...] (206); U istom trenutku svi dignemo desnu nogu, u istom trenutku svi pokleknemo na lijevo koljeno, u istom trenutku svi udarimo desnim stopalom majku hraniteljicu, zemljicu našu crnu [...] (34); U svakom trenutku, na svakome mjestu i u svim stanjima drhtati od pomisli na nekoga, kao list jasike. (7); „Nosila bi kad bi mogla, sigurno bi nosila“, trebala je ta pjesmica značiti u ovom momentu, u momentu Azrine unutrašnje nasmijanosti. (54); Sasvim sigurno naslutila, u jednom je momentu čak čula Farukov glas [...] (220); [...] pokretom prsta, koji bi čovjeku manje napregnutom od Figanija u ovom času gotovo sigurno promakao [...] (79); [...] a onda mu je glas počeo drhtati od uzbuđenja koje je raslo do vatrenog zanosa, tako jakog da je u jednom času naprosto zagrao i zanijemio. (163); Zbog te se otkrivenosti moglo vidjeti da su mu stomak i ono niže vlažni, kao da je u samrtnom času ispustio sjeme. (196)

Kao semantički ekvivalent lokativu imenica koje označavaju početnu ili završnu fazu uz genitiv kao vremenski lokalizator tipa *u početku*, *u završetku*, u jeziku romana *Šahrijarov prsten* javlja se isti padežni oblik sa prijedlogom *na*, što će biti i analizirano u dijelu posvećenom proučavanju ovog prijedloga.

6.4. Lokativ sa prijedlogom *na* javlja se u imenicama kojim se imenuju atmosfere pojave *kiša*, *vjetar*, *sunce*:

[...] ne bi mogao ugrijati jer ništa ne može čovjeka ugrijati na ovom vjetru [...] (228); Promrzao i na najvrelijem suncu i ravnodušan, uvijek osim onda kad je mrzovoljan, iako i njegova mrzovolja ima u sebi nešto ravnodušno. (8); [...] koje se skupljaju u oblačke što titraju na suncu [...] (91).

6.5. Pojavljivanje lokativa sa prijedlogom *na* bilježimo i kod deverbativnih imenica *povratak*, *rastanak*, *početak*, *kraj*, *put*:

Na povratku je Figani šutio i oporavljao se od svoje bolne zbrke [...] (119); Na povratku s posla svrati u samoposlugu u prizemlju svoje zgrade [...] (216); [...] a nakon toga će mu reći sve što mu ima reći i ostaviti ga da je pamti po ovoj noći i onome što je na rastanku čuo. (28); A jesam siguran da na tom putu ništa ne bih prepoznao pa je to, kako si me učio, kao da na njemu ništa nisam video [...] (72); To mu je bilo spram mrtve glave jer ga je tu, pred svima, udarila kap a na putu do kuće je umro. (75); [...] otišao je ispratiti tetka pa se vratio na samom početku dženaze i održao govor o redu i svom povjerenju u red [...] (10); Demir će mu, kako je objasnio, na početku reći nešto o tome kako se uređuje ponašanje svijeta i kako se nama određuje naše ponašanje. (115); On je znao, on ju

je poklanjao hramovima i tako je vraćao svijetu kojem je **na početku** i pripadala. (133); **Na početku** sna ležala je isto ovako odjevena na istome ovom ležaju [...] (157); [...] našao namirnice koje će mu Bell darovati **na početku** vjeridbenog obreda [...] (126); [...] **na kraju** je pomoglo da je onaj fini dio nje izbaci iz igre izvan koje bi ostalo tako mnogo njezinoga. (60); „Ovaj drugi ih podiže“, rekao je Figani **na kraju** svog tumačenja. (112); „A treba trajati, sve bi ovo moralo trajati, ti bi sigurno postao prekrasan čovjek“, govorila je **na kraju** iscrpljena [...] (167).

Iz navedenih primjera vidi se pojavljivanje kod imenica koje označavaju fazu u funkciji fragmentizatora uz genitiv kao vremenski lokalizator.

6.6. Kao odredba okolnosti zabilježen je lokativ sa prijedlogom *pri* deverbativnih imenica. Ovaj oblik ekvivalentan je sintaksički i semantički genitivu sa prijedlogom *za*, tj. genitivnoj konstrukciji *za vrijeme*:

Kao da je bol koji je pri padu sijevnuo kroz nju rasvijetlio i doveo do svijesti slutnju [...] (195); *Priznajem da me je i to zbunilo jer ne vidim razloga da se pri ustajanju pomaže čovjeku koji puca od zdravlja i snage* [...] (76).

6.7. Lokativ sa prijedlogom *po* deverbativne imenice kao kondenzatora vremenske klauze s veznikom *pošto/nakon* što u savremenom jeziku, označavajući vremenski karakter radnje, češće pripada kategoriji posteriornosti (Piper i dr., 2005: 288). U jeziku romana zabilježeni su slučajevi pojavnosti ove vrste lokativa:

[...] *tome sam razgovarao odmah po dolasku ovamo, s Abdul Kerimom, jer me je on pitao zašto si drugom učitelju poslao baš mene* [...] (85); *Figani je o tome slušao još prvog dana po dolasku ovamo jer su svi gradski besposličari pričali o tome* [...] (112); *Po povratku iz posjete dvoru Bell je pitao svoju ženu kako bi se nešto moglo učiniti za smijeh* [...] (179); *Po ulasku u hram kralj silazi s prijestola, klanja se pred žrtvenikom na koji polaže odijela od lana i svile ukrašena zlatom i srebrom* [...] (188); *Slobodan čovjek je Azra danas, petnaestak dana po sestrijoj svadbi i Farukovom odlasku.* (48)

Pored ovih zabilježeni su i ostali slučajevi temporalnog lokativa:

Navečer se, po nesreći, sjetio Matije i pitao oca šta su Grahovljani i zašto njima prija da budu na tuđem iako od toga nema sreće. (129); *Sutradan po velikoj svadbi, u privatnoj zlatari u kojoj su Amra i Nenad odlučili da kupe preskupu grivnu* [...] (44).

6.8. Lokativ s prijedlogom *u* imenica koje označavaju veoma kratke vremenske odsječke tipa *tren*, *čas* uz predikaciju svršenog vida (Piper i dr., 2005: 289). Jedini zabilježeni primjer ove upotrebe lokativa u jeziku romana je:

Azri je u trenutku sinulo da je postalo dovoljno mirno, da joj se gore, u stanu, ne može ništa loše dogoditi [...] (224).

7. Kvalifikativni lokativ

7.1. U ovom slučaju lokativ ima funkciju kvalifikativnog determinatora koji određuje rečeničnu predikaciju s obzirom na način realizacije (Piper i dr., 2005: 290). Nekada se lokativom sa prijedlozima *u, na, o, po* kazuje i propratna okolnost:

Tu noć su proveli u tužnom raspoloženju [...] (180); [...] a pri tom su svi imali dovoljno svog posla da njega ipak ostave na miru i da sve bude tako kao da se brinu [...] (13); U blizini nije bilo nikoga pa se ponadao da će moći na miru skupiti sve što se prosulo [...] (24); [...] dok se ljudi oko njega ne naviknu na njegovu slobodu i ostave ga na miru. (48); [...] da se ljudi povremeno sakupe pa na miru popričaju o našim blagoslovljenim vremenima. (93); [...] treba nešto učiniti, njemu je svejedno i nek njega ostave na miru jer zna se da je on zadužen jedino za sve a da su za razne pojedinačne stvari [...] (178).

7.2. Stevanović (1979: 494) razmatra i otežanu razgraničenost između načina vršenja radnje i sredstva pomoću kojeg se vrši radnja, jer sredstvo za vršenje radnje često uslovljava način na koji se to vrši, a takav primjer bilježimo i u ispitivanom pripovijednom materijalu:

[...] još uvijek držala korak s magarcem i tako imala muža na oku [...] (193).

8. Lokativ propratne okolnosti

U izučavanom korpusu zabilježeni su i rijetki primjeri lokativa u funkciji determinatora propratne okolnosti rečenične predikacije (Piper i dr., 2005: 291), pojavljuje se sa prijedlogom *u* deverbativne imenice u svojstvu kondenzatora klauze s veznikom *i/a* (da) *pri tom/a da*:

[...] kuću može ući jedino na poziv i u pratnji momka (93); Čaršija živi od svoga uobraženog jedinstva, u uvjerenju da su svi njezini žitelji savršeno jednaki [...] (201); Figanija su izveli u potpunoj šutnji, trudeći se da mu se ne obrate riječju i jasno pokazujući taj trud. (204)

9. Instrumentalni lokativ

9.1. Lokativ u funkciji instrumentalnog determinatora kojim se označava koji agensu/pseudoagensu omogućava realizaciju predikacije (Piper i dr., 2005: 292). Lokativ se javlja u funkciji instrumentalnog determinatora, kao posrednik ili sprovodnik. Pripovijedni materijal bilježi primjer upotrebe instrumentalnog

lokativa imenice s obilježjem živo uz glagol *poručiti* u svojstvu živog posrednika sa prijedlogom *po*:

*Prvi put mu je njegov novi pokrovitelj samo poručio **po sluzi** da za njega nema vremena [...] (199).*

9.2. Stevanović (1979: 506) analizira i sredstvo pomoću kojega se vrši ono što se kazuje glagolom i dopuna je glagolu. Primjer zabilježen u djelu:

*[...] ne može se cijeli dan preživjeti **o jednoj dinji** ma koliko velika bila. (132)*

10. Kauzalni lokativ

Kauzalni lokativ je lokativ koji vrši funkciju kauzalnog determinatora, određujući rečeničnu predikaciju u vezi sa značenjem uzroka, pri čemu je implicirano i semantičko obilježje šire situacione okolnosti.

10.1. Uzročno značenje lokativa zabilježeno je u vezi sa prijedlogom *u* imenica koje označavaju čovjekove unutrašnje fiziološke, psihološke i mentalne pobude uz glagole svjesne, voljne akcije (Piper i dr., 2005: 293), kao značenje indirektnog uzroka koje se označava imenicom *nedostatak* i značenje osnova ili kriterijuma uz prijedlog *po* i imenice koje upućuju na indirektni uzrok tipa motiv. Zabilježeni primjeri u proučavanom djelu su:

*Ti si moj sin – svečano, gotovo **u zanosu**, izjavi Šamšid. (126); A nema sumnje u to da si luda ako uzdišeš **u zanosu** sama sa sobom – ipak moraš uzdisati za nekim [...] (223); [...] on zna da redovno izvuče gaće kad **u velikoj žurbi**, preznojen, posegne u torbu da promijeni potkušulju [...] (26).*

10.2. Lokativ s prijedlogom *po* imenica tipa *nalog*, *naredba*, *nagovor*, *običaj*, *volja*, *dogovor*, *želja* kojima se upućuje na indirektni uzrok tipa motiv uz, u nekim slučajevima, implicirano i obilježje osnova/kriterijuma (Piper i dr., 2005: 294). Detektovani primjeri ove upotrebe:

*Došao je **po uzvišenom sultanovom nalogu** da utemelji medresu uz Sulejmanovu džamiju [...] (98); [...] mogao bi pobijediti i zauvijek se dobro smjestiti u svoj unutrašnji oblik za kojim traga **po Atinom nalogu**. (105); Ti znači u toj svojoj partiji nisi nekome **po volji** i on ti to poručuje. (23); [...] i to đipa i cupka **po zadanom obrascu** čime se pokazuje njegova duševnost i oduhovljenost [...] (34); Ali me je šejh Demir odmah osvetio jer se s njim oprostio onako kako njemu sigurno nije bilo **po volji**. (76)*

11. Lokativ osnova/kriterijuma

Pored spacijalnog i temporalnog, u romanu je izuzetno frekventan i lokativ osnova, odnosno kriterijuma. Ova vrsta lokativa se u tradicionalnim gramatikama

ne izdvaja i ispituje zasebno (Lalević, 1962; Stevanović, 1979; Stanojčić, Popović, 2011) s obzirom na frekventnost upotrebe i mogućnost razgraničavanja semantičkih odnosa između dativa i lokativa (Antonić, 2011). Lokativ osnova je lokativ u funkciji determinatora kojom se rečenična predikacija određuje s obzirom na eksplikativnu okolnost tipa *osnova/kriterijum* (Piper i dr., 2005: 295) i u ovom radu biće zasebno ispitivan.

11.1. Lokativ s prijedlogom *po* kao eksponent klauze s veznikom NA OSNOVU TOGA *KOJI*, kojim se upućuje na identifikovanje predikacije/situacije u svojstvu osnova/kriterijuma bilježi se u primjerima:

[...] *dok su ostali ljudi na dvoru raspoređeni po stupnjevima između ova dva krajnja stupnja.* (191); [...] *poslagao svitke po redosljedu pa tek onda počeo prevoditi* [...] (198); [...] *položaja tijela, teksta otipkanog na mašini i složenog po redosljedu za bilo koga, ali ne po tajnoj, samo njihovoj, sasvim unutrašnjoj logici* [...] (217).

11.2. Lokativ deverbativne imenice kao kondenzator klauze s veznikom NA OSNOVU TOGA *ŠTO* kojim se upućuje samo na identifikovanje predikacije u svojstvu osnova/kriterijuma bilježi se kod primjera sa prijedlogom *po*:

O tome da ja oblik ne biram po svojoj volji nego ga dobijem kao obavezu i kao dar [...] (187); [...] *trudili su se da sve ovo ispadne onako kako bi po nečijoj zamisli trebalo ispasti.* (193); [...] *povezujući međusobno ne baš jasno povezane dijelove priče i sklapajući je u cjelinu po svom osjećanju a ne po redu koji je određen brojevima* [...] (199); [...] *i u tih par puta oca zaista nije spomenula po dobru.* [...] (159); [...] *kao ona koja će konačno otići kad mu daruje sve što mu može dati, kao ona koja se pamti po dobru.* (171)

11.3. S veznikom NA OSNOVU TOGA *KAKO* kojim se upućuje na kvalifikaciju predikacije u svojstvu osnova/kriterijuma bilježimo primjere upotrebe lokativa s prijedlogom *po*:

[...] *nadajući se da će po nekoj gesti ili po slučajno izgovorenoj riječi odgonetnuti razloge svoje važnosti* [...] (200); *Svakoga od poznatih koga sretnemo mi znamo pozdraviti po njegovom zakonu, a on nam zna otpozdraviti po našem.* (66)

11.4. S veznikom NA OSNOVU TOGA *KOLIKO* kojim se upućuje na kvantifikaciju predikacije u svojstvu osnova/kriterijuma:

Briga tebe za ono što u Knjizi kaže, a u Knjizi kaže da će vam se po vašim djelima suditi. (79)

11.5. Lokativ s prijedlogom *prema* deverbativne imenice kao kondenzator klauze s veznikom NA OSNOVU TOGA *ŠTA*, kojim se upućuje na sadržaj ili objekat predikacije u svojstvu osnova/kriterijuma pritom je deverbativna imenica izvedena od prelaznog glagola intelektualnih i komunikativnih radnji:

Ali nema nikakva traga njegove prisutnosti na mjestima na kojima smo se družili i na kojima sam, prema svome sjećanju, slušao njegove riječi koje pamtim, kao [...] (26).

11.6. S veznikom NA OSNOVU TOGA *KAKO* kojim se upućuje na kvalifikaciju predikacije u svojstvu *osnova/kriterijuma*:

Kako dođe za nekoga vijest, ja mu postavim nišan ili križ, prema njegovom zakonu, kao da ima grob tu gdje bi trebao imati. (231); [...] i, uzima dijelove jezika i spaja ih prema svojoj volji i prema prirodi onoga što želi i o čemu želi reći. (110)

Ivana Antonić (2011: 161–178) primjere koji su ovdje uvršteni u lokativ osnova/kriterijuma deverbativnih imenica ili onih koje predstavljaju predmetnog referenta posmatra kao dativ, ne kao lokativ. Ovakvo posmatranje je vjerovatno prouzrokovano obilježjem direktivnosti dativa, a koje isključuje lokativno-lokacionu komponentu.

12. Komparativni lokativ

Oblikom lokativa sa prijedlozima *pri* i *prema* može se označiti poredbeni odnos između dva pojma, pri čemu se pojam s imenom u lokativu izdvaja po stepenu zastupljenosti izvjesne karakteristike, osobine ili pojave:

Nije to ništa prema onome što te možda čeka sa školom, ljubavima, raznim priznanjima u životu i radu. (39)

Zaključak

Proučavanjem upotrebe lokativa u romanu *Šahrijarov prsten* Dževada Karahasanana možemo zaključiti da se ovaj padež pojavljuje u skoro svim značenjima i funkcijama u kojima se javlja i u savremenom jeziku, nijesu zabilježeni primjeri supstandardne upotrebe, ali su zabilježeni rijetki i arhaični primjeri upotrebe, a vrlo su značajni za našu analizu. Najfrekventnija je upotreba lokativa u spacijalnom i temporalnom značenju. Kada je u pitanju subjekatski lokativ bilježi se znatan broj primjera upotrebe lokativa uz glagole tipa *javljati se, pojavljivati se, imati* i sl. sa prijedlogom *u*, kao i lokativa sa prijedlogom *o* u idiomatizovanim strukturama tipa *riječ je o ..., radi se o...* Zabilježen je primjer *Ne tvoja hrana, nije ona u pitanju [...]* gdje oblik nominativa *ona* ukazuje na transpoziciju. Frekventnost upotrebe predikatskog lokativa je mala. Objekatski lokativ se najfrekventnije upotrebljava uz glagole proste rekcije tipa *govoriti, pričati, misliti, sanjati, brinuti*. Pojavnost eksplikativnog lokativa bilježimo uz glagole koji označavaju komunikativne, kognitivne, perceptivne radnje, kao i intelektualno-emocionalna stanja. Zapažena je tendencija svođenja upotrebe lokativa sa

prijedlogom *o* na funkciju dopune uz glagole koji označavaju komunikativne i kognitivne radnje, kao što je slučaj i u savremenom jeziku i nije zabilježena upotreba lokativa sa prijedlogom *o* u značenju bočne površine lokalizatora. Upotreba lokativa sa prijedlogom *pri*, uglavnom deverbativnih imenica, najčešća je u temporalnom značenju, ekvivalentna je sintaksički i semantički genitivu sa prijedlogom *za*. Takođe, zabilježena je upotreba prijedloga *pri* u idiomatizovanoj strukturi *pri ruci*. Zasebno je analiziran i lokativ osnova, bez obzira na činjenicu da ovo značenje tradicionalne gramatike zasebno ne izdvajaju (Lalević, 1962; Stevanović, 1979; Stanojčić, Popović, 2011). Rijetka je upotreba kauzalnog i instrumentalnog lokativa, a u jeziku Karahasanovog romana bilježi se samo jedan primjer upotrebe komparativnog lokativa.

Literatura

Izvor:

1. Karahasan, Dževad (2017): *Šahrijarov prsten*. Connectum. Sarajevo.

Citirana literatura:

1. Antonić, Ivana (2004): „Sintaksa i semantika dativa“. *Južnoslovenski filolog*. LX. Institut za srpski jezik SANU. Beograd. 67–69.
2. Antonić, Ivana (2008): „O jednom sintaksičko-semantičkom modelu s lokativom“. *Južnoslovenski filolog*. LXIV. Institut za srpski jezik SANU. Beograd. 7–14.
3. Antonić, Ivana (2011): „Sintaksa i semantika predloga *prema*“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* LIX/2. Matica srpska. Novi Sad. 161–178.
4. Batistić, Tatjana (1972): *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. *Južnoslovenski filolog*. 3. Institut za srpskohrvatski jezik, Biblioteka južnoslovenskog filologa. Beograd.
5. Ćorac, Milorad (1974): *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*. Univerzitet u Prištini. Naučna knjiga. Beograd.
6. Ivić, Milka (1951–1952): „O predlogu *po* u srpskohrvatskom jeziku“. *Južnoslovenski filolog*. XIX, 1–4. Institut za srpskohrvatski jezik SANU. Beograd. 173–213.
7. Ivić, Milka (1961): „On the Structural Characteristics of the Serbo-Croatian Case System“. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* IV. 38–47.

8. Lalević, Miodrag (1962): *Sintaksa srpskohrvatskoga književnog jezika*. Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije. Beograd.
9. Piper, Predrag, Antičić, Ivana, Ružić, Vladislava, Tanasić, Sreto, Popović, Ljudmila, Tošović, Branko (2005): *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. Institut za srpski jezik SANU. Beogradska knjiga, Matica srpska. Novi Sad.
10. Pranjković, Ivo (2013): *Gramatička značenja 5*. Kolo I. Matica hrvatska. Zagreb.
11. Stanojčić, Živojin, Popović, Ljubomir (2011): *Gramatika srpskog jezika za gimnazije*. Zavod za udžbenike. Beograd.
12. Stevanović, Mihailo (1979): *Savremeni srpskohrvatski jezik, II, Gramatički sistemi i književnojezička norma*. Naučna knjiga. Beograd.

THE USE OF LOCATIVES IN THE NOVEL THE RING OF SHAHRYAR OF DŽEVAD KARAHASAN

Abstract

The study of the functions and meaning of a certain case in the language of a literary work refers to the study and analysis of the constructions in which the case occurs, and whether the characteristics established in science can be found in the language of the literary work and with what frequency. This paper is devoted to the examination of the meaning and functions of locative phrases in the novel *The Ring of Shahryar* by Dževad Karahasan, as well as to the analysis of rare and archaic uses, to which special attention is drawn. When it comes to syntax, methodological pluralism is characteristic, and the methods of induction and deduction will be applied in this paper, along with the analytical-synthetic method as a basic method, aimed at determining the meaning and functions that locative syntagms achieve. This work will provide useful information about the language and style of this very important Bosnian-Herzegovinian writer. The study also determines the frequency of occurrence of locative prepositional-case syntagms, and the possibility of replacing them with other observed constructions. The locative base/criterion was examined separately, although in traditional grammars it was not studied as a separate category, so in that part information is obtained about the specific use of locatives with the prepositions *u, na, o, po, pri, prema*. Also, the use of locatives with the mentioned prepositions in idiomatized structures, in structures of transferred meaning, is very significant.

Key words: *locative word combinations, syntax of cases, prepositions, novel The Ring of Shahryar, Bosnian-Herzegovinian literature, Dževad Karahasan, syntax characteristics.*

Ksenija BORIČIĆ¹

OSNOVNE TEORIJSKE POSTAVKE O LEKSIČKO-SEMANTIČKOJ KATEGORIJI POLISEMIJE²

Rezime

Dinamičnost jezika, kao jedna od njegovih fundamentalnih karakteristika, zahvata sve jezičke podsisteme, pa zato kažemo da je rijetko šta u njemu konačno. Samim tim, dinamičnost ne zaobilazi ni leksiku, a jedan vid njenog ispoljavanja prepoznajemo i kroz proces stvaranja polisemije u jeziku. Polisemija predstavlja pojavu u kojoj jedna leksema može imati nekoliko značenja koja zajedno čine jednu strukturu. U zavisnosti od brojnih faktora i potpomognuta leksičkim figurama, leksema dobija nove semantičke realizacije, tj. broj njenih značenja se uvećava. Pojava je svojstvena većini leksičkog fonda, a budući da je tako široko zastupljena, postala je predmet interesovanja velikog broja semantičara i leksikologa. Cilj rada je da teorijski predstavi polisemiju, oslanjajući se na kompilaciju odabranih i relevantnih dosadašnjih studija. Kvalitet i doprinos rada ogleda se u tome što smo, sada već tradicionalnu, literaturu kombinovali sa onom novijeg datuma, u cilju što sadržajnijeg i inovativnijeg prikaza problematike. Takođe, bilo je potrebno lingvističkim istraživanjima, u određenoj mjeri, pridružiti i dostignuća psiholoških ali i socioloških disciplina radi otkrivanja načina na koji višeznačnost funkcioniše i šta je prouzrokuje. Onamo gdje je to bilo moguće, neke od osobenosti polisemičnih leksema objasnili smo na primjerima iz književnoumjetničkih tekstova.

Ključne riječi: *polisemija, polisemantička struktura, osnovno značenje, uzroci polisemije.*

¹ Mr Ksenija Boričić, UCG – Filološki fakultet Nikšić.

² Izvod iz master rada *Stvaranje polisemije u jeziku.*

Pojam, definicija i nastanak polisemije

Najjednostavnija definicija polisemije jeste ujedno i njen domaći naziv – *višeznačnost*. U upotrebi su, mada rijetko, i termini *leksičko-semantičko variranje riječi* i *semantička derivacija* (Gortan-Premk, 1997: 38), ali se prednost ipak daje terminu polisemija. Osim višeznačnosti, tj. sposobnosti lekseme da proizvodi više značenja, pod polisemijom podrazumijevamo i četiri najčešća mehanizma kojima se ona ostvaruje: metafora, metonimija, sinegdoha i platisemija (Dragičević, 2007: 129).

Pregled postojećih definicija polisemije dala je Halas-Popović. Ona najprije navodi definiciju datu u Kembridžovom rječniku lingvističkih termina, prema kojem je polisemija slučaj u kome jedna leksema ima dva ili više značenja koja su međusobno povezana (2013: 348; citirano kod Halas-Popović, 2017: 10). Potom ističe metaforičko viđenje lingvistkinje Felbaum, prema kojoj je polisemija pojava koja „pakuje“ nekoliko značenja zajedno pod istom etiketom (2000: 52; citirano kod Halas-Popović, 2017: 10). Vrlo koncizna je definicija slovenačkog lingviste Lipke, koju Halas-Popović takođe navodi, a prema čijem je mišljenju u pitanju slučaj u kome jedna leksička jedinica ima nekoliko značenja (2002: 130; citirano kod Halas-Popović, 2017: 10). Težište svoje definicije polisemije lingvisti Herford, Hizli i Smit stavljaju na vezu među značenjima, definišući polisemiju kao pojavu u kojoj jedna leksema ima nekoliko veoma bliskih značenja, pri čemu izvorni govornik jezika ima jasan osjećaj da su sva značenja međusobno povezana na neki način (2007: 130; citirano kod Halas-Popović, 2017). Kruz u vezi sa povezanošću značenja ističe i da ona nije proizvoljna, već motivisana (2004: 108; citirano kod Halas-Popović, 2017: 11). Autorka navodi i definicije domaćih autora, najprije Dragičević i Gortan-Premk, ali i Šipke koji joj pristupa sa stanovišta strukturalizma – polisemija predstavlja razloženost značenja lekseme na potkomponente (manje značenjske cjeline – seme) (2006: 40; citirano kod Halas-Popović, 2017: 11). Halas-Popović, imajući u vidu sve nabrojane definicije, nastoji je sveobuhvatno definisati kombinujući stanovišta leksikologije i leksikografije, shvatajući da je ona leksikološki i leksikografski problem: *Polisemija podrazumeva sposobnost lekseme da ima dva ili više značenja izvedenih delovanjem semantičkih derivacionih mehanizama (npr. metafore, metonimije, specijalizacije, generalizacije), a koja su sva međusobno motivisano povezana tako da čine jedinstvenu polisemičnu strukturu date lekseme* (Halas-Popović, 2017: 12).

Pretpostavlja se da je termin polisemija stvorio Mišel Breal u 19. vijeku. On ovu pojavu shvata kao usložnjavanje smisla riječi čiji su uzroci spoljašnjeg karaktera, tj. istorijskih događaja. Proces vidi kao umnožavanje riječi po principu da su riječi slične po formi, ali različite po značenju. Dodaje i da svi civilizovani

narodi u svom jeziku imaju polisemiju i da iza svakog širenja značenja stoje razne intelektualne i socijalne aktivnosti. Nasuprot polisemiji, Breal stavlja proces sužavanja značenja riječi (Polovina, 1999: 14). Dakle, Brealova zasluga je u prepoznavanju, imenovanju ove pojave i u označavanju njenih osnovnih karakteristika koje su kasnije, u skladu sa razvojem lingvističke terminologije, drugačije nazivane. Danas, na primjer, možemo govoriti o polisemiji kao jezičkoj univerzaliji, s precizno opisanim uzrocima, izvorima i ostalim osobenostima.

Polisemija je frekventna pojava koja se ostvaruje ne samo na leksičkom već i na svim drugim jezičkim nivoima. Sa leksičkog aspekta višeznačnost je svojstvena svim riječima opšteg leksičkog fonda (Gortan-Premk, 1997: 41) pod kojim podrazumijevamo proste riječi praslavenskog porijekla duboko ukorijenjene u strukturi svih slovenskih jezika a koje su se u upotrebi očuvale do danas, sa istim ili sličnim načinom formiranja višeznačja (Dragičević, 2007: 130). Osim unutarjezičkog (u jednom jeziku), polisemija se može ispoljavati i na međujezičkom planu (između više drugih, različitih jezika). Slikovito rečeno, u pitanju je veza mreža značenja ispletena oko jedne lekseme čiji je uzrok, sinhronijski gledano, kako zaključuje Tafra, semantička derivacija prvog značenja. Ista autorka naglašava zavisnost polisemije od konteksta u kome se leksema upotrebljava, njene starosti i frekvencije. Polisemija u govoru ne postoji, jer se tada aktivira samo jedno od značenja (jedna sema), dok su ostala eliminisana kontekstom. Dakle, to što se jedna leksema češće upotrebljava u više mogućih konteksta i što je starija, znači da ima više značenja (1986: 383–386). Imajući u vidu da jedna leksema može, pomoću različitih procesa, imati više značenja, zaključujemo da na širem, kontekstualnom planu doprinosi jezičkoj ekonomiji. Prčić dodaje i da se njenom upotrebom ostvaruje semantičko-pragmatska kreativnost (2016: 29). Polisemantične lekseme odlikuju se višeznačnošću, ali značenja su, kako su to istakli autori čije smo stavove prethodno naveli, međusobno povezana. Ta činjenica, između ostalog, pomaže razlikovanju polisemije i naizgled slične joj homonimije, kod koje to nije slučaj. Sa druge strane, postavlja se pitanje da li postoje još neki uslovi koji se moraju ispuniti da bismo govorili o polisemiji, kao na primjer akcenat. Poznato nam je da pojedine kategorije poput paronima, prema mišljenju nekih lingvista, moraju imati akcenat na istom slogu (Dragičević, 2007: 309), a u *Rječniku srpskohrvatskog narodnog i književnog jezika* (1990: 12) homonimima se smatraju riječi istog akcenta. U razmatranju podudarnosti akcenata leksema u jednoj polisemantičnoj strukturi, dovoljno je pogledati rječnički članak i doći do zaključka da isti akcenat leksema ne mora biti nužan uslov polisemiji. To je i dokazao Milorad Dešić brojnim primjerima na korpusu *Rečnika Srpske akademije nauka i umjetnosti*. Jedan od njih je i leksema *krilaš* sa kratkouzlaznim akcentom na prvom slogu (*krilaš*), označava ime domaćim životinjama (*konju, ovnu, pijetlu, volu*), dok sa kratkosilaznim akcentom na

istom mjestu (krilaš) podrazumijeva pripadnika vojne policije u Crnoj Gori, u krajevima dobijenim Berlinskim kongresom i Balkanskim ratovima, koji su ime dobili po orlu raširenih krila kojeg su kao značku nosili na kapi (2000: 344).

Među polisemantičnim leksemama svakako razlikujemo one koje imaju razuđeniju strukturu i one sa manjim spektrom značenja. Takvo njihovo stanje može se promijeniti, tj. može doći do uvećanja broja značenja, i obrnuto – do njegovog smanjenja, što zavisi od više faktora, što je još jedna potvrda da je jezik dinamičan sistem. U vezi sa tim Dragičević (2007: 130) govori o sudbini višeznačnih leksema i navodi tri moguća scenarija. U prvom slučaju vremenom se broj značenja umnožava, nasuprot tome, značenje drugih leksema se vremenom redukuje. A u trećem slučaju dolazi do *depolisemizacije*, tj. polisemantička struktura se raspada i dovodi do homonimije. Umnožavanje značenja može ići i do *semantičke pretovarenosti*, tj. izuzetno velikog broja značenja (Tafra, 1986: 387). U praksi se obično polisemantične lekseme sa više od petnaest značenja smatraju izuzetno polisemantičnim leksemama i najčešće su predmet leksikoloških istraživanja.

Skup svih značenja jedne lekseme nazivamo *polisemantičnom strukturom*. Nju leksikografski nije uvijek jednostavno prikazati, naročito kod složenih odnosa među značenjima, pa ponekad rječnici nijesu sasvim precizni u njenom predstavljanju.

Zastupljenost polisemije u jeziku

Polisemiju smo okarakterisali kao frekventnu jezičku pojavu. O njenoj zastupljenosti u srpskohrvatskom jeziku nešto konkretnije rezultate daje Dešić koji je, ispitujući lekseme sa više od petnaest značenja u tri prva toma Rečnika SANU, dao profil takvih leksema, odnosno pojasnio koje su to lekseme koje pretenduju usložnjavanju svojih značenja. Dvadesetak godina kasnije istu pojavu ispituju, i upoređuju sa Dešićevim rezultatima, Milanov i Stojanović na korpusu 16. i 17. toma istog rječnika. Prema Dešićevom mišljenju najviše značenja imaju imenice i glagoli, uglavnom promjenljive riječi, i to one domaćeg porijekla a koje se najčešće odnose na stvari iz čovjekovog neposrednog prirodnog i društvenog okruženja, pa i na samog čovjeka. Takođe, to su proste riječi, obično one sa kraćom (do pet fonema) osnovom (Dešić, 1990: 3–9; citirano kod Dragičević, 2007: 130). U građi Milanov i Stojanović najviše ima glagola, zatim imenica, pa onda pridjeva. Procentualno, zastupljenost je sljedeća: glagoli 70%, imenice 20%, a pridjevi 5%. Ostalo (5%) su nepromjenljive riječi (Milanov i Stojanović, 2012: 499). Ova dva istraživanja su saglasna u dijelu da su među polisemnim leksemama zastupljenije promjenljive kategorije.

Autorke su dalje saglasne sa Dešićem i u dijelu koji se tiče zastupljenosti domaće i strane leksike kao polisemantične, i navode rijetke primjere višeznačnih pozajmljenica: *oluk, veo, kula, lula, makaze*, i napominju da ove lekseme ime- nuju predmete ili objekte sa kojima se čovek svakodnevno susreće, ili ih je više koristio u prošlom vremenu, dakle, ono što je blisko čovjekovom iskustvu. Naj- veći broj sekundarnih značenja ovih leksema nastao je metaforičkim prenosom na osnovu sličnosti po izgledu. Ovakve lekseme su davno ušle u naš jezik, pa se više i ne osećaju kao strane, a dokaz za to je njihova razvijena polisemantička struktura (Milanov i Stojanović, 2012: 499).

Ispostavili su da su isti i rezultati prema kojima su višeznačne lekseme naj- češće one iz čovjekovog svakodnevnog života, a primjeri kojima to dokazuju su sljedeći: *oko, obraz, nokat, nos* i sl. (djelovi čovjekovog tijela), *obuti, oblizivati, odigrati, odneti, opeći, objaviti, obrnuti, obijati, odvratiti, odskočiti* i sl. (radnje, aktivnosti u kojima čovjek učestvuje ili koje svakodnevno obavlja), *opanak, ognjište, ogledalo, okno, ograda* i sl. (predmeti koje (je) čovjek svakodnevno koristi(o)).

S obzirom na korpus koji su imale u vidu, a u kojem je u većini bila obrađena leksika nastala prefiksalsnom tvorbom prefiksima *o-, ob-, od-*, došlo je do nepo- klapanja sa stavom koji je iznio Dešić, budući da su se u njegovom korpusu isti- cale proste riječi a u korpusu Milanov i Stojanović, zahvaljujući navedenim pre- fiksima, najviše je izvedenih leksema, dok je nevelik broj prostih, neizvedenih.

Istraživanja su saglasna u rezultatu da polisemne lekseme najčešće imaju jednosložnu ili dvosložnu osnovu koja sadrži do pet fonema. To dovodi do za- ključka da se sa povećanjem broja slogova, tj. fonema u osnovi riječi najčešće smanjuje njen broj značenja (500).

Kada su u pitanju drugi evropski jezici, procjenjuje se da bi čak i do 80% lek- sema u ruskom i njemačkom jeziku moglo biti polisemantično. U engleskom i italijanskom taj procenat je oko četrdeset što znači da u tim jezicima skoro svaka druga riječ ima dva ili više značenja (31).

Odnos polisemije i monosemije

Nasuprot polisemantičnim leksemama koje ostvaruju više značenja, postoje one sa jedinstvenim značenjem, tj. monosemične lekseme koje su, u odnosu na prve, malobrojnije. Polikarpov navodi zanimljiv model životnog ciklusa rije- či, prema kojem svaka riječ prilikom „rođenja“ posjeduje samo jedno znače- nje, dakle monosemična je, ali tokom vremena i upotrebe širi svoj semantički potencijal i „rađaju“ se nova značenja, prvo od osnovnog, a onda i od njega izvedenih, i postaje polisemična (Polikarpov, 1994, 63; citirano kod Milanov, 2021: 33). Brdar napominje da granica polisemije prema monosemiji nije oštra

i diskretna (1995: 69), pa bi svakako i to mogao biti predmet zasebnog istraživanja kao što su to njene relacije sa sinonimijom, antonimijom i naročito homonimijom. Prema nama dostupnoj literaturi ističemo da se ovom problematikom bavila Gortan-Premk (1997: 41–42) koja zaključuje da su polisemantične riječi u najvećoj mjeri opšti leksički fond, dok monosemantične uglavnom pripadaju specijalnom. U specijalnu leksiku spadaju prije svega termini. Poznato nam je da su termini riječi koje potiču iz naučnih disciplina, a da je u biti svake nauke da stvori svoj jezik, čija je karakteristika nedvosmislenost, pa zato i ne čudi što su oni skoro uvijek jednoznačni. U termine spadaju, na primjer, mjerne jedinice kao što su *amper*, *volt*, *vat*. To nas navodi na zaključak da što je veći broj termina u jeziku, veći je i udio monosemije u njemu. Međutim, i od ovog pravila postoje izuzeci o čemu nam svjedoči i sam termin polisemije, za koji smo naglasili da ima dva značenja. Da to nije dobro rješenje smatra Tafra, koja je predložila da se procesi nastanka višeznačnosti (metafora, metonimija, sinegodoha i platisemija – primj. K. B.) nazovu *polisemizacijom*, i samim tim omogućiti da izvorni termin podrazumijeva samo višeznačnost, a ne i načine na koji se ostvaruje (2007: 237).

Dešić, uprkos uvriježenom mišljenju da uticaj polisemije na monosemiju ne postoji, smatra suprotno i navodi sljedeće termine iz jednotomnog *Rečnika Matice srpske* iz 2007. godine kojim potkrepljuje ovu tvrdnju: *kor(ij)en*, *generator*, *dijapazon*, *impuls*, *parametar*, *prilog*, *tačka* i sl. Izvori polisemije u terminologiji, zaključuje on, mogu biti dvojaki: prvi slučaj je da termin ima više značenja, a drugi jeste da se pojedini termini mogu različito tumačiti u pojedinim školama, od strane pojedinih istraživača i sl. (2017: 408).

Gortan-Premk, navodeći dalje primjere specijalne leksike koja ne podliježe procesu umnožavanja značenja, dotiče se tuđica poput *intervju* i *sako*. Razlog njihove monosemičnosti, smatra autorka, jeste u tome što su one još semantički neadaptirane ušle u jezik sa već određenom vrijednošću, koja teško da ima potencijal da se dalje razvije u jeziku. Jednoznačne su i riječi *bicikl*, *trolejbus*, koje su nalik terminima. Takođe, najveći broj leksema kojima se označavaju rodbinski odnosi imaju jedno značenje. Izuzeci u ovom slučaju mogu biti *majka* i *svekrva*, koji poprimaju ekspresivno značenje, pa osim primarnog *najbliži ženski srodnik* i *muževljeva majka* imaju još i ekspresivna značenja *dobrog*, odnosno *zlog*. Jednoznačni su i neologizmi, kao i većina brojeva, sa izuzetkom broja *jedan* i većih brojeva poput *sto*, *hiljadu*, *milion*, koji označavaju nešto *malo*, *neodređeno* ili *veliko*. Gortan-Premk smatra da je *monosemičnost posledica siromaštva semantičkog sadržaja, siromaštva semantičkih elemenata koji su u njemu, posledica da tako kažemo monoelementnosti semantičkog sadržaja* (1997: 42).

Uzroci polisemije

Višeznačnost lekseme je, kao vrlo kompleksna i za proučavanje izazovna jezička pojava, zaokupila pažnju brojnih lingvista koji su se, između ostalog, bavili i njenim mogućim uzrocima. Saglasna je većina autora sa činjenicom da je u čovjekovom okruženju mnogo više predmeta i pojava nego što je leksema kojima bismo ih označili. Ukoliko bismo za svaku zasebnu stvar koristili jednu leksemu, naša komunikacija bila bi otežana a jezik opterećen. Da bi to premostili, okrećemo se polisemiji i tvorbi riječi koje nijesu jedini putevi do novih značenja, ali su vjerovatno najčešći. Kažemo vjerovatno, jer u najnovijim istraživanjima (Milanov, 2021) ne postoje pouzdani podaci o tome u kojoj mjeri navedeni ali i drugi postupci (pozajmljenice, neologizmi, tvorba riječi) mogu doprinijeti stvaranju novih značenja. U vezi sa tim moguće je napraviti posebnu analizu koliko je polisemija zaslužna za stvaranje novih značenja u odnosu na navedene postupke, a sagledajući je iz te perspektive opet bismo dokazali njenu kompleksnost.³

Stvaranje novih značenja putem već postojećih leksema Džordž Marfi naziva *zakonom najmanjeg otpora*, a Karaman taj proces označava kao *eksploataciju već postojećih resursa*. Jednom riječju, proces stvaranja novih značenja putem navedenih postupaka nazivamo *resemantizacijom* (Marfi, 2002, 406; Karaman, 2003, 49; citirano kod Milanov, 2021: 32–33).

Polisemija uglavnom funkcioniše na sljedeći način: *prvo se uspostavi logička veza između predmeta koji treba imenovati sa nekim drugim predmetom koji ima zasebnu reč, a zatim se naziv predmeta s imenom prenosi na predmet bez imena* (Dragičević, 2007: 131). Primjer kojim Dragičević ilustruje ovakav postupak jeste imenovanje gornjeg dijela eksera. Taj njegov dio u jeziku nema zasebnog imena, ali se na osnovu sličnosti po položaju i isticanju poistovjećuje sa čovjekovom glavom, otud i naziv *glava eksera*. Ovo je dokaz više, smatra Dragičević, da je jezik antropocentričan jer se čovjek u ovakvim procesima uvijek prvo sjeti onoga što je njemu najbliže, u ovom slučaju svog tijela. Osim tijela, čovjeku su bliski i sopstvena kuća i njeni djelovi, hrana, piće i slično. Ovaj postupak se može povezati sa zakonom Martinea i Ulmana, prema čijem je mišljenju polisemija manifestacija principa jezičke ekonomije (Dragičević, 2007: 131). Dragičević navodi i mišljenje ruskog lingviste Kosovskog koji smatra da uzoke za polisemiju treba tražiti u pokušaju očuvanja sistemskih veza među

³ Tvorba riječi, kao podlingvistička disciplina je sastavni dio svih gramatika, a u proučavanju neologizama u okviru domaće literature doprinos su dali: R. Dimitrijević (1964), S. Savić (1984), V. Muhić-Dimanovski (1998; 2005), Đ. Otašević (1999), M. Katnić-Bakaršić (2001), D. Živković (2001), D. Mršević-Radović (2006; 2007), D. Pavličević-Franić (2008), N. Jovović (2018), R. Dragičević (2020).

postojećim leksemama: zahvaljujući polisemiji lekseme imaju sposobnost da budu ekspresivne, da imaju određenu konotaciju i sl. Na primjer, leksema *riba* u omladinskom žargonu označava *djevojk*. Njeno značenje ovdje je ekspresivno, a dobijeno je polisemijom. Na osnovu toga *riba* i *djevojka* se, kada je *riba* u svom sekundanom značenju, mogu smatrati sinonimima. Kao preduslov za nastanak polisemije Kosovski navodi i logične momente, tj. asocijativne veze koje postoje između predmeta koji su označeni istim imenom, a koje svakako nastaju na osnovu nekih zajedničkih karakteristika (Kosovski, 1974, 46–47; citirano kod Dragičević, 2007: 131).

Rafaeli (2009: 160) prilagodila je savremenim tokovima nauke o jeziku uzroke polisemije koje je ponudio belgijski lingvista Herarts i podijelila ih u tri grupe: jezički, istorijski i društveni. Jezički uzroci su unutrašnjeg karaktera, tj. kako im i samo ime svjedoči u najvećem broju slučajeva ih prouzrokuju kognitivni procesi. Zato se još nazivaju i kognitivno-jezički. U okviru njih razlikujemo *gramatikalizaciju*, *ekonomičnost*, *učinkovitost* i *izražajnost*.

Proces gramatikalizacije možemo uočiti u slučaju lekseme *napamet*. Ova leksema nastala je spajanjem prijedloga *na* i imenice *pamet* u zajedničku konstrukciju – *napamet*. Dakle, stvorena je gramatička kategorija koja je višeznačenska.

Ekonomičnost, kako smo već naveli, jedan je od principa jezika koji se manifestuje na dva načina: prvi podrazumijeva da sa manje leksema označimo više pojava, ali sa druge strane možemo govoriti i o kognitivnoj ekonomičnosti, jer su te čovjekove sposobnosti ograničene pa se u komunikaciji, bilo pisanoj bilo usmenoj, teži da uz što manji napor prenesemo informaciju, ali i da što manji napor uložimo u kognitivnu obradu nadražaja spoljašnjeg svijeta. Ekonomičnost je tijesno povezana sa principom učinkovitosti jer je omogućava. Spregu ova dva uzroka Rafaeli ilustruje primjerom glagola *odmarati* (*se*) za koji konstatuje da u komunikaciji često dolazi u skraćenom obliku, bez svoje povratne zamjenice. Na pitanje šta radimo, odgovaramo: *odmaram*.

Izražajnost je subjektivna i individualna što znači da u individualnoj upotrebi leksema može ostvariti drugačije značenje, koje direktno zavisi od govornika i njegovih kvalifikacija i povezano je sa individualnim raslojavanjem jezika. Drugim riječima, u okviru našeg idostila neke lekseme poprimaju određena značenja, što je posebno interesantno proučavati na primjerima jezika pisaca kod kojih ovakvi postupci doprinose stilskim efektima. Takva je, na primjer, leksema *ilavo* u jeziku Mira Vuksanovića, koja svojom polisemantičnošću objedinjuje u sebi čitav niz drugih značenja (Radulović, 2002, 181–182):

Kako velite za *čeljade pogane duše*? Da je *zlorado*. Kako još? *Zlobno*. I još? *Podmuklo*. Još? *Lukavo*. I još? *Pakosno*. Još, još? *Zajedljivo*. Još? *Neučinjeno*. Još, još? *Njutravo*. I još? *Ukriveno*. Još? *Teškosjeno*. I još? *Ilavo*. Tako. Da si

odmah rekao ilavo ne bi morao toliko nabrajati. Sve bi se to odjednom čulo (Istakla K. B.).

Navedeni dijalog iz *Semolj gore* upućuje na polisemantičku strukturu lekseme *ilavo*, sa osnovnim značenjem *čeljade pogane duše*, iz kojeg se razvijaju sljedeća: *zlorado*, *zlobno*, *podmuklo*, *lukavo*, *pakosno*, *zajedljivo*, *neučinjeno*, *njutravo*, *ukriveno*, *teškosjeno*.

Istorijski uzroci bi mogli terminološki biti transformisani u inovativne uzroke, jer se vežu za inovacije u ljudskom okruženju. Rafaeli ilustruje to primjerima leksema *ručak* i *objed* u hrvatskom jeziku (2009: 156–157). Mi ćemo, zbog neobičnosti navedenih leksema za naš jezik, ipak navesti primjer lekseme *miš*, koja je zahvaljujući tehnološkim inovacijama, tj. pojavom kompjutera i njegovog sastavnog dijela za upravljanje, usložila svoje značenje i počela se odnositi i na tu predmetnost sa značenjem *male mobilne sprave kojom se kontrolišu pokreti kursora na kompjuterskom monitoru* (Dragićević: 2007, 130).

Društveni razlozi stvaranja polisemije proizlaze iz socijalnog raslojavanja jezika, tj. podjele govornika na različite društvene grupe, od kojih svaka baštini više-manje drugačije jezičke osobine, čineći svaka svoj jezik specifičnim. U takvim okolnostima, nesumnjivo se u okviru različitih društvenih grupa (podijeljenih po polu, starosnoj dobi, obrazovanju, mjestu življenja, profesionalnim orijentacijama i sl.) stvaraju i različita značenja pojedinih leksema (Rafaeli, 2009: 158–160, Katnić-Bakaršić, 1999: 19–20). Ovo je izuzetno složena problematika koja iziskuje posebno istraživanje, i brojni su primjeri kojima se može ilustrirati. Mi se ovdje nećemo baviti posebno polisemijom za svaki jezički sloj jer nam to nije primarni cilj rada. Kako smo već kao primjer naveli leksemu *riba* koja u žargonu označava djevojku, zadržaćemo se u njegovim okvirima jer smo na osnovu konsultovane literature zaključili da obiluje brojnim leksemama ovog tipa, kao na primjer leksema *crkvenjak*. U svom primarnom značenju ona predstavlja zanimanje vezano za crkvu, a u žargonizovanom upućuje na vjernika koji u crkvu ide gotovo profesionalno (kao da je crkvenjak). Žargoni nastali sufiksom *-ak* imaju znatan polisemantični potencijal pa su, sem navedenog, to i: *diveznjak*, *modnjak*, *lažnjak*, *dupljak*... (Bugarski, 2000: 159).

Polisemantička struktura

U okviru polisemantičke strukture jedne lekseme razlikujemo njena osnovna i sekundarna značenja. Gortan-Premk ih naziva još i *primarna* odnosno *sekundarna semantička realizacija*, a u literaturuti su moguća i drugačija imenovanja, pa tako Šipka i Vtov posebna značenja jedne lekseme smatraju njenim varijantama i nazivaju ih *semantičke alolekse*, dok ih Ljubomir Popović naziva *subleksemama*. Način bilježenja polisemantične strukture je obično sljedeći: osnovno značenje

se navodi kao prvo, a sekundarna se po kriterijumu semantičke bliskosti grupišu iza njega. Ukoliko postoje, među sekundarnim značenjima, određena bliža značenja, onda se u tom slučaju sva stavljaju pod jedan broj, ali pod različito slovo, a ako je razlika minimalna onda se odvajaju tačkom zarezom (Dragičević, 2007: 132–132).

Na osnovu distinkcije između osnovnog i sekundarnih značenja lekseme, te toga da se primarnost osnovnog značenja ogleda u tome što sekundarna značenja obično nastaju od njega, razlikujemo tri vrste polisemije: radijalnu, lančanu i radijalno-lančanu (Apersajn, 1974: 182; citirano kod Dragičević, 2007: 133).

Pod radijalnom polisemijom podrazumijevamo postupak umnožavanja značenja u kojem se sva nova realizuju iz jednog, primarnog značenja; osim termina radijalna Šajkjevič je naziva i *monocentričnom polisemijom* (Šipka, 1998; Dragičević, 2007; Milanov, 2021). Milanov radijalnu polisemantičnu strukturu lekseme *makaze* objašnjava na sljedeći način: Iz primarnog značenja lekseme makaze (metalna alatka za rezanje materijala) aktiviraju se seme ukršten, sastavljen iz dva dela, i od ovih sema se direktno razvijaju nova značenja 1. *zadnji račvasti kraj rude na zaprežnim koima*, 2. *primitivna štipaljka za prikačivanje rublja za konopac pri sušenju*, 3. *unakrsne letve na vratancima ili između greda*, 4. *dvokraki organ kod rakova sličan makazama* (Milanov, 2021: 24). Dragičević (2007: 133) radijalni tip polisemantične strukture interpretira primjerom lekseme *noga*, navodeći da sva njena sekundarna značenja nastaju od primarnog – donji parni ekstremitet kod ljudi i životinja koji služi za kretanje, pa prema tome dobijamo nogu stolice, stola, šestara, posude, mosta... Šipka (1998: 43) za ovaj tip polisemantične strukture navodi leksemu *zmija* u srpskohrvatskom slengu, iz čijeg osnovnog značenja *životinjska vrsta* proizlaze sljedeća značenja: *vješta osoba* (spretna poput zmije), *motocikl* (provlači se svuda kao zmija), *mršava osoba* (vitka poput zmije), *zla osoba* (zla kao zmija) itd.

Dragičević upozorava da je radijalnoj polisemiji veoma bliska pojava opšteg značenja. Ova pojava podrazumijeva postojanje više značenja jedne lekseme povezanih jednim, sinhronijski gledano, istim značenjem. Takva je, na primjer, leksema *kora*, čije semantičke realizacije objedinjuje značenje *omotača* (2007: 135–136).

Lančana polisemantička struktura je ona u kojoj svako naredno značenje nastaje iz prethodnog i znatno je manje zastupljena od radijalne (Šipka, 1998; Dragičević, 2007; Milanov 2021). Milanov (2021: 25) ovaj način polisemije objašnjava na primjeru lekseme *ognjište*, gdje je svako naredno značenje neposredno izvedeno od prethodnoga: Iz značenja 1. *oivičeni, otvoreni prostor u prizemlju seoske kuće, gde se loži vatra (za kuvanje hrane i dr., za zagrevanje prostorije)* nastaju: 2. *deo u kući ili odeljenje u kojem je ognjište, gde se kuva, jede, boravi*; 3. *rodni kraj, postojbina, zavičaj*; 4. *domovina, otadžbina*. Šipka (1998: 43) ovaj

tip polisemije naziva linearni model, a pokazuje ga na primjeru lekseme *kefalo*, gdje se značenje *mozak* razvija od značenja *glava* (mozak je u glavi), a onda se od značenja *mozak* razvija značenje *pametna osoba* (osoba koja ima mozak).

Najčešći slučaj realizacije značenja polisemantičnih leksema je radijalno-lančani. Kao što prema imenu možemo zaključiti radi se o kombinaciji prethodna dva opisana, a naziva se još i *policentrična polisemija* zbog toga što se značenja jedne lekseme razvijaju iz dva semantička centra ili više takvih centara (Milanov, 2021: 25). Dragičević za predstavljanje ovog tipa polisemantične lekseme navodi leksemu *kuća*, koja je prema Rječniku SANU građevinski objekat, zgrada za prebivanje, stanovanje ili kakvu drugu potrebu. Od tog značenja nastalo je sekundarno značenje *oni koji žive u jednom kućanstvu, domaćinstvu, porodična zajednica, porodica*, koje se dalje razvilo u *rod, loza, dinastija*. Navedena značenja su nastala lančano, ali većina ostalih značenja lekseme *kuća* postala su radijalno, od osnovnog značenja. Prema mišljenju Šipke (1998: 43) ovaj tip polisemije može se nazvati i *mrežni*, a on ga objašnjava primjerom *ale*. Od primarnog značenja *čudovišta*, razvijaju se značenja *nastavnik, policajac* i *prostitutka* (čudovišta za određene grupe), a onda se iz značenja *policajac* linearno razvija značenje *inspektor*.

Za polisemantičnu strukturu je bitno napomenuti da je ona podložna promjenama u vidu uproštavanja ili usložnjavanja, a razlog tome je što vremenom lekseme dobijaju nova značenja ili se, pak, pojedina gube. Usložnjavanje značenja vremenom može dovesti do toga da se teško može doći do osnovnog značenja lekseme ili da se teško može pratiti zajednička značejska nit koja ih sve povezuje u jedno.

Na osnovu toga koliko su se značenja neke lekseme (tj. njena polisemantička struktura) vremenom mijenjala, Rafaeli (2009: 88–140) razlikuje: stabilne lekseme, stabilno-dinamičke i dinamičke. Dakle, navedena tipologija razvila se na osnovu toga koliko se sinhrono stanje značenja promijenilo u dijahronijskoj perspektivi. I sama autorka navodi da navedena podjela nije idealna i da joj treba posvetiti još pažnje, ali da je dobar polazni osnov za neka buduća istraživanja. Tijesno povezan pojam pojmu polisemantičke strukture je i problem *osnovnog značenja*.

Problem osnovnog značenja

Nije uvijek lako utvrditi koje značenje lekseme je osnovno ili prototipno, kako se još naziva u kroatistici. Rakova (2003) problematizuje uopšte i postojanje samo jednog osnovnog značenja, a Zgusta (1991: 61; citirano kod Dragičević, 2007: 134) zaključuje da u nekim polisemantičnim strukturama ne postoji primarno značenje koje je dominantno. I jedan i drugi autor ponudili su određene

kriterijume kojima se može doći do osnovnog značenja. Kako se ovaj problem tiče dijelom i leksikografa, jer od osnovnog značenja zavisi raspored polisemantičke strukture u okviru rječničkog članka, među prvima o ovome je govorio Zgusta u Priručniku leksikografije (1971, 1991). Njegove kriterijume istakla je i Dragičević u svojoj studiji (2007: 134). Zgusta smatra da je taj pojam čisto impesionistički, tj. da zavisi od govornika do govornika jednog jezika – svaki od govornika na pitanje o osnovnom značenju neke lekseme će odgovoriti različito i odabrati ono njemu najbliže. Zgusta takođe pravi razliku između etimološkog i semantičkog primarnog značenja. Semantički primarna su ona iz kojih radijalnom polisemijom nastaje većina sekundarnih značenja u okviru jedne polisemantičke strukture. Etimološki primarna značenja ne moraju da se podudare sa semantički primarnim značenjima jer se primarnost iz sinhronijske perspektive ne mora saglašavati sa primarnošću iz dijahronijske perspektive. Autor predlaže i test za utvrđivanje primarnog značenja – test zavisnosti od konteksta. Prema ovom testu ono značenje za koje nije potreban poseban kontekst da bi se ostvarilo, predstavlja primarno značenje. Ako je, međutim, za realizaciju nekog značenja potreban semantički determinator, tj. leksema ili grupa leksema pomoću kojih se ono interpretira, onda je takvo značenje sekundarno.

Razmatrajući više različitih modela dolaska do osnovnog značenja, Rakova (2003: 11–14) zaključuje da je najpogodniji način za njegovo utvrđivanje ljudska upotreba, tj. da je osnovno značenje u direktnoj vezi sa frekvencijom značenja u kojoj se polisemantična leksema upotrebljava. Kao relevantne navešćemo i kriterijume koje je ponudila Rafaeli (2009: 57–65). Autorka je donekle saglasna sa oba autora čije smo mišljenje naveli, tako da se njen prvi kriterijum poklapa sa onim koji je ponudio Zgusta, tj. intuicijom govornika – ispitujući, svakako bismo došli do rezultata da govornicima nijesu isti odgovori na ova pitanja, pa je ovaj kriterijum svakako subjektivan. Drugi kriterijum, kojim se Rafaeli približava mišljenju Rakove, jeste učestalost koja, kako joj i samo ime sugeriše, podrazumijeva da se osnovnim značenjem smatra ono koje se najčešće upotrebljava. Treći kriterijum je značenjski i podrazumijeva da je primarno značenje ono koje nam omogućava da objasnimo druga značenja neke lekseme, i autorka njemu daje prednost.

Osnovno značenje lekseme je često najproduktivnije, ali to ne mora uvijek biti pravilo. Nekada sekundarne semantičke realizacije dovode do daljeg usložnjavanja značenja ili do nastanka derivata. Dragičević (2001: 19) ovo je dokazala na primjeru lekseme *prost*. Naime, za razvijanje derivata *prostak* nije zaslužno osnovno značenje *onaj koji nije komplikovan već neodgojen* koje je jedno od sekundarnih značenja.

U RSANU značenja u polisemantičnoj strukturi su poređana od onog najčešćeg u upotrebi, pa prema značenjima koja se rjeđe upotrebljavaju (pri tome

napominjemo da izvedena, tj. sekundarna značenja nijesu sva podjednako bliska osnovnom). Ovakav pristup odabran je zato što je u pitanju rječnik savremenog jezika, a ne etimološki (za koji bi važio princip da se kao osnovno navodi prvo značenje višeznačne lekseme) (Milanov, 2021: 35).

U *Priručniku za obradu odrednica u 'Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika'* (Bašanović-Čečović, Radojević, 2014: 15–16) posebna pažnja bila je posvećena organizaciji rječničkog članka odrednice sa više značenja. Prema njemu, ukoliko riječ ima više značenja, ona se daju pod zasebnim tačkama. Ukoliko su udaljenija, obilježavaju se arapskim brojevima i daju se u produžetku. I slova i brojevi su posebno istaknuti bold slovima sa tačkom na kraju. Npr.: *lice* s. [gen. jd. -a] **1.a.** anat. *prednja strana glave u čovjeka.* **b.** *izraz, raspoloženje koje se ogleda na licu.* **c.** *obraz...* **2.a.** *osoba, ličnost.* **b.** *ličnost u dramskom djelu...* Dakle, značenja se grupišu po sličnosti i tako grupisana ređaju polazeći od uopštenijih, poznatijih, konkretnijih ka posebnim, manje poznatim, apstraktnim. Preporuka je da se prati srodnost među značenjima, tj. put razvoja polisemantičke strukture, ukoliko je to moguće (da se značenja takoreći prelivaju jedno u drugo). Poželjno je i da prvo ide opisna definicija a da se nakon nje u istu svrhu koriste i srodne riječi, kao u slučaju sljedeće lekseme: *anoniman, -mna, -mno* koji *svoje ime ne objavljuje, čije se ime ne zna, bezimen, nepoznat*. U daljim upustvima predstavljanja značenja navodi se i da se najbliže nijanse značenja mogu odvajati samo tačkom i zapetom (;), dakle, kao jedna definicija. Prednost pri definisanju daje se upotrebi domaćih riječi, a treba izbjegavati definisanje jednom riječju. Opis samog značenja lekseme može se odvojiti dvotačkom (:), a onaj dio naveden iza nje upućuje da se sve što je prije toga u opisu dato odnosi na tu odrednicu. Poznato nam je i da sva značenja jedne lekseme ne moraju nužno biti njena osnovna, denotativna, već to mogu biti i prenesena, pa u zavisnosti od toga uz određena značenja može stajati i skraćunica koja upućuje da je izraz upotrijebljen figurativno (fig.), pejorativno (pej.), hipokoristično (hip.), ironično (ir.), eufemistično (euf.), ekspresivno (eksp.) i sl.

Kognitivni razvoj i polisemija

Interdisciplinarni pristup, ostvaren na sprezi psihologije i lingvistike, nužno je primijeniti ukoliko želimo da dođemo do odgovora kako djeca usvajaju polisemiju. Prema mišljenju Savić, dijete predškolskog uzrasta lakše stvara i razumije jezičku formu koja ima samo jedno značenje. To implicira da forme koje karakteriše višeznačnost teže savladavaju i da u tom procesu prvo nauče ono značenje sa kojim su najviše u kontaktu (Savić, 1984–1985: 54; citirano kod Jovović, 2018: 165). Djeca ovog uzrasta teško mogu da prepoznaju polisemiju, ali prihvataju njeno postojanje. Opažanje sposobnosti lekseme da se realizuje u

više značenja razvija se postepeno u kasnijem uzrastu, ali svakako do desete godine života (Dragičević, 2007: 144–145). Jedan od mogućih puteva saznavanja polisemije, kroz stihove pjesme Zvonimira Baloga Vrste glava, opisala je Stakić.

Drugo je glava u lava,/ drugo u Ninoslava./ Drugo je glava luka,/ drugo je glava kelja,/ drugo je glava zelja (Podvukla K. B.).

Kroz detaljno opisanu kombinaciju igre i analize navedene pjesme autorka je pojasnila postupak kojim se djeci objašnjava jezički fenomen u kojem jedan oblik može imati više značenja: od glave čovjeka, preko glave životinje, do vrsta povrća (Stakić, 2016: 139–140).

U procesu traganja za leksemama kojima treba označiti neku realiju djeca su sklonija stvaranju neologizmima, što je na predškolskom uzrastu (4–6 godina) u istraživanju dokazala Jovović, navodeći čitav niz novokovanica poput: *prodavatelj, picar, kiflar; hljebar; knjigadžija, noseju, dajeju, boreju, voleju, hoćem, mozem, hoćeju, najdebeliji, najdobrija, sladoledica, gave (žulja), bureg (berem), ljud (jedan čovjek), nedobro, apotekarista, apotekarica, moguliguli (mogu li)*. To su, kao što vidimo, najčešće imenice i glagoli, a njihova upotreba je ograničena na obično vrlo kratak vremenski period nakon kojeg se obično gube iz rječnika. Drugačiji je slučaj sa onim novokovanicama koje su udaljenije od jezika odraslih, koje se u dječijem jezičkom fondu obično zadrže neko vrijeme (2018: 165–170).

Polisemija nepromjenljivih riječi

Iako smo u literaturi naišli na brojne tvrdnje o tome da su one uglavnom nepolisemične ili da čine neznatan udio u fondu polisemičnih leksema, na osnovu uvida u korpus došli smo do zaključka da one pretenduju usložnjavanju značenja i da neke od njih imaju i bogatu polisemantičnu strukturu (na primjer veznici *i* i *a*). Opšti je utisak da ova problematika nije dovoljno istražena, što rezultira nepostojanjem načina na koji se može ispitivati razvoj njihovog višeznačja. Takođe, uglavnom je nepoznat i uzrok usložnjavanja njihovog značenja, kao i mehanizmi kojima se postiže. Možemo pretpostaviti da je mogući uzrok njihove polisemantičnosti u različitim sintaksičkim funkcijama koje obavljaju.

Literatura:

1. Bašanović-Čečović, J., Radojević, D. (2014). *Priručnik za obradu odrednica u RCANU*. Podgorica: CANU.

2. Bugarski, R. (2000). *Neki aspekti žargonizacije u našem današnjem jeziku*. Južnoslovenski filolog LVI. Beograd: SANU. 157–161.
3. Brdar, M. (1995). *Kontrastivno-tipološki pristup ručavanju polisemije i sustava Komplementacije*. Filologija 24–25. Zagreb: HAZU. 69–74.
4. Glušica, R. (2015). *Rješenja nekih leksikografskih problema u 'Rječniku crnogorskog narodnog i književnog jezika CANU' (bilježenje homonima, leksema sa prefiksoidom u prvom dijelu i silaznih akcenata van prvog sloga)*. Nikšić – Herceg Novi: Međunarodni skup Njegoševi dani 6. 301–317.
5. Gortan-Premk, D. (1997). *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskom jeziku*. Institut za srpski jezik SANU. Beograd: Biblioteka južnoslovenskog filologa.
6. Dešić, M. (2000). *Srpski akcenat i polisemija*. Južnoslovenski filolog LVI. Beograd: SANU. 344–355.
7. Dešić, M. (2017). *Specijalna leksika i polisemija*. Slovenska terminologija danas. Beograd: Naučni skupovi, knjiga CLXVII, SANU. 407–415.
8. Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
9. Jovović, N. (2018). *Leksičke novotvorine kod djece predškolskog urasta*. Jezici i kulture u vremenu i prostoru VII/1, FF. Univerzitet u Novom Sadu. 161–183.
10. Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Elektronsko izdanje. Vitrtus.
11. Milanov i Stojanović. (2012). *Prilog proučavanju polisemije srpskog jezika*. Bosanskohercegovački slavistički kongres. Sarajevo: Zbornik radova, knjiga 1. 493–505.
12. Milanov, N. (2017). *Polisemija srpske leksike na korpusu 'Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU'*. Beograd: Filološki fakultet.
13. Milanov, N. (2021). *Srpski leksički fond iz ugla polisemije glagoli, imenice i pridevi*. Beograd: Filološki fakultet.
14. Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*. Treće elektronsko izdanje. Novi Sad: Digitalna biblioteka FF.
15. Polovina, V. (1999). *Semantika i tekst lingvistika*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
16. Radulović, Z. (2002). *Riječi koje su se nabrale života – Semantička određenja nekih riječi iz drobnjačko uskočkih govora prema romanu 'Semolj gora' Mira Vuksanovića, u Alhemija riječi*. Podgorica: Unireks. 171–174.
17. Raffaelli, I. (2009). *Značenje kroz vrijeme*. Zagreb: Disput.
18. Rakova, M. (2003). *The Extent of the Literal: Metaphor, Polysemy and Theories of Concepts*. London: Palgrave Macmillan.

19. Stakić, M. (2016). *Igra mašte u funkciji razvoja govora dece predškolskog uzrasta*. Savremeno predškolsko obrazovanje: izazovi i dileme. Jagodina: Nacionalni naučni skup sa međunarodnim učešćem. 129–140.
20. Tafra, B. (1986). *Razgraničenje polisemije i homonimije*. Zagreb: Filologija, knjiga 14. str. 381–393.
21. Tafra, B. (2007). *Rajna Dragičević: Leksikologija srpskog jezika – prikaz*. Prikazi, ocjene, osvrti, SL, br. 64. 232–249.
22. Tafra B. (2017). *Gramatička polisemija*. Zagreb: Hrvatski studij Sveučilišta u Zagrebu. 565–575.
23. Halas-Popović, A. (2017). *Uvod u leksičku polisemiju*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
24. Šipka, D. (1998). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: MS.

Izvori:

1. Rečnik srpskohrvatskog narodnog i književnog jezika. (1959–2014). Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik SANU.

BASIC THEORETICAL CONCEPTS OF LEXICO-SEMANTIC CATEGORY OF POLYSEMY

Abstract

The dynamics of language as its most important feature encompasses all language sub-systems so that there is rarely something definite in it. Dynamics can be applied to lexic, too. One of its types we can find in the process of creation of polysemy in language. Polysemy is a phenomenon where one lexeme may have several meanings and they all form a unique structure. Depending on many factors and supported by lexical figures, lexeme acquires new semantic realisations, i.e. the number of its meaning will be increased. This phenomenon is inherent in most of the lexical funds. Since it is so widespread it has become the subject of interest of many semanticists and lexicologists. The aim of this paper is to present polysemy in a theoretical way based on compilation of selected and relevant studies. Quality and contribution of this paper may be in the sense that we attempted to combine traditional with new literature on the matter to present a more innovative outline of the issue. In addition, the achievements in the sphere of psychology and sociology had to be associated with it in order to discover the way ambiguity works and what caused it. Wherever it was possible, some characteristics of polysemous lexemes were explained by using examples from literary-artistic texts.

Keywords: *polysemy, polysemous structures, basic meaning, causes of polysemy.*

ESEJI, PREGLEDI, PRIKAZI

ПОЛИТИКА И ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ У ТУМАЧЕЊУ ЧЕДОМИРА ЧУПИЋА

(Проф. др Чедомир Чупић, *Политика и интелектуалци*,
Чигоја штампа, Београд, 2019, стр. 278)

Прави истински интелектуалац античкој светији је Сократ. Сократ је у својем живоју прихватио судбину, али и борбу за слободу. Он је први прави интелектуалац у пошитоном значењу овој појми, јер га карактерише: а) поседовање стваралачких дарова у облику идеја; б) држање до знања и ширење знања, несебично, са лојком да се знање, кад се дели, у другим умножава; ц) савести коју је стварио изнад свега у свом живоју, али и као преторуку свима другим, као највећи и врховни смисао човековој овоземаљској живоји.²

Књига професора др Чедомира Чупића *Политика и интелектуалци*, по предмету и циљу којим се бави, припада капиталним дјелима из сфере социолошко-политиколошких наука. Професор је у овом капиталном дјелу, као мислилац, философ, научник, педагог и искусан политиколог, са ријетком научном акрибијом, увјерљивошћу и компетенцијом обрадио предмет свог, социолошког и политиколошког изучавања. Структуру овог капиталног дјела из социолошко-политиколошких наука сачињавају, поред увода, закључка и регистра имена два међусобно конципирана сегмента. Могу се посматрати и као двије посебне, сазнајне цјелине, али и као сегменти који се прожимају и комплементарно надопуњују тако да представљају ништа друго но једну хомогену логичко-сазнајну, богату и научно испиративну цјелину. Професор др Чедомир Чупић, у својој књизи, ситуирао је знања, али и искуства из сопственог живота: личног и (нарочито) професионалног. Уздржаност и издржљивост су двије бриљантне особине сваког истинског интелектуалца. Поред ове њих, према професору др Чедомиру Чупићу³, код истинског интелектуалца појављују се и особине као што су: упорност, одговорност, предвидљивост и досљедност.

¹ Мр Зоран Р. Јововић, докторанд, Филозофски факултет у Никшићу.

² Проф. др Ч. Чупић, *Политика и интелектуалци*, Чигоја штампа, Београд, 2019, стр. 9.

³ Оп. цит., стр. 9.

У првом дијелу књиге *Полиџика и интелектуалци* професор др Чупић⁴ луцидно, егзактно и сензибилно изучава ко су интелектуалци. Интелектуалци – разум, рационалност и свјест; Од научника (техничара знања) до интелектуалца; Интелектуалац и глума; Интелектуалци – људи са домовином или без ње; Интелектуалци и страсти; Трагедија интелектуалца – од универзалности до партикуларности; Интелектуалци – пропагатори јаке и моћне државе; Интелектуалци и величање – храброст, части, суровости и култ успјеха; Интелектуалци – „попови,“ идеолози, јеретици и дисиденти; Интелектуалац – заробљеник национализма; Интелектуалац – духовни човјек у потрази за истином; Типологије интелектуалца; Интелектуалци и стварност; Интелектуалци и масе; Интелектуалци и политички поредак; Интелектуалци и институције; Интелектуалци – сарадници тајних служби; Одговорност интелектуалца за формирање културног обрасца у друштву; Интелектуалци и поштење; Интелектуалци и повјерење; Интелектуалци и образовни систем.

Према професору др Ч. Чупићу, интелектуалци су индивидуе које посједују знање. Поред знања које инстински интелектуалац има, појављују се и развијене способности, али и држање до вриједности. Такође, интелектуалац је појединац који је посједује двије моћи. Прва моћ је знање као акрибична људска вриједност. Друга моћ је моћ савјести. Моћ знања сама по себи имплицира учење али и, током времена, развијено искуство. На универзалним вриједностима почива моћ савјести. Универзалне вриједности усвајају се и стичу процесом васпитања, процесом образовања, али и процесом социјализације. „Универзалне вредности и вредносни систем оријентишу интелектуалца и творе смисао који одржава човечност. Универзалне вредности су и мере и начини помоћу којих интелектуалац одржава моћ савести која је ништа друго но карактер. Две вредности које се издвајају и битно утичу на савест интелектуалца су добро и лепо. То су етичке и естетске вредности на основу којих се формира морално васпитање, односно морална култура.“⁵ Интелектуалац је индивидуа која је, процесом васпитања и (високог) образовања стекла академску титулу. Током њеног (професионалног, али и личног) живота доминира разум. Разум се код истинског интелектуалца појављује као водич али и као оријентир у свакодневном животу. Истинског интелектуалца током живота води умна идеја. Она је просто загосподарила његовим и личним и професионалним, али и „прољећним и јесењим“ животом. Интелектуалац живот отпочиње у некој организацији и/или установи и на самом почетку је у функцији институције и/или организације. Док је у функцији институције и/или

⁴ Оп. цит., стр. 13–133.

⁵ Оп. цит., стр. 13.

организације, интелектуалац није ништа друго но техничар знања, односно он је стручњак. Са интелектуалцима институције и организације постају кретивније. Према професору др Чедомиру Чупићу, интелектуалцима припадају философи, научници и умјетници. Интелектуалци на институције дјелују просветитељски и практично. Они су „узори који би требало да инспиришу и подстичу друге да обављају своје послове на професионалан начин, али и захтевају да то што раде и све што чине учини богатијим садржаје људског живота и да га ускладе са хуманим и човечним поступцима.“⁶

Изучавајући корелацију интелектуалци и политика, аутор каже да је историјско искуство у више наврата показало да је у савременом добу већина истинских интелектуалаца склонија недемократским политичким порецима. Особито ауторитарним и тоталитарним политичким порецима. Разлог је у недовољној заштићености у демократским политичким режимима и системима. Шта су истинским интелектуалцима пружали недемократски, ауторитарни пореци? Пружили су им егзистенцијалну заштиту. Отуда су нека велика имена, на примјер из књижевности, велики писци били склони да подрже ауторитарне вође. Помагали су им да се одрже на власти али и у, што је трагично, манипулисању грађанима. „Тако је, на пример, један од највећих писаца 20. века Томас Ман ... подржао улазак Немачке у Први светски рат. Не само да је подржао него је и оправдавао отпочињање тог рата. Ман је уочи рата писао да ће рат коначно довести у питање раздобље самозадовољства једног гнусног света, с којим је сада готово, или ће бити готово чим ова велика непогода протутњи! Није ли у њему гамад духа врвела попут црви? Није ли он превирао, са задахом распада цивилизације? Према Ману, рат је био сукоб културе и цивилизације, уметности и интелекта. Он се определио за културу и уметност, а цивилизацију и интелект оптуживао за невоље. Рат ће управо отклонити ове невоље.“⁷ Истински интелектуалац је производ ничег другог но демократије. Он је умјетник културе. Истински интелектуалци се никада не одушевљавају тренутним стањем у политичкој заједници. Када је ријеч о политици, прати их опрез, али и критичко промишљање. Интелектуалац је непрестано у критичком односу – према другом, другима, а нарочито политици и политичким вођама. Према њему, политику треба стално надзирати и ригидно контролисати. Овакав приступ треба да дође до изражаја тамо гдје су демократске владавине, гдје постоји непрестана тежња да се таква владавина консолидује, јер за сада је она најбољи облик организовања политичког живота у једном друштву и једној држави. Интелектуалац треба да буде самосталан и да буде опрезан када је ријеч о услугама, особито оним материјалним јер иза њих стоји рачун, то

⁶ Оп. цит., стр. 15.

⁷ Оп. цит., стр. 95.

јест цијена, а једног момента она ће се наплатити. Тада се залази у сферу уцјена. Из те сфере се тешко излази. „Интелектуалци треба да буду опрезни на сваку врсту не само материјалне понуде него и понуде која се тиче одређеног статуса, односно положаја и места у друштвеној хијерархији. Често кадровска напредовања нису мотивисана нечијим резултатима, него нечијом лојалношћу.“⁸

Унутар овог капиталног дјела, што је нарочито са научног и сваког другог аспекта интересантно и оригинално, професор др Чедомир Чупић изучава и типове интелектуалаца. Користи два критеријума. Први се темљи на вриједностима, увјерењима, убјеђењима и начинима њиховог дјеловања. Други се односи на предмет којим се истински интелектуалци у савременом демократском друштву баве. Отуда аутор говори о: критичком, револуционарном, страначком, националистичком, комформистичком, прагматичном интелектуалцу, интелектуалцу трговцу, салонском, хуманистичком и сцијентистичком интелектуалцу или интелектуалцу техничару. Потоњи су фокусирани на науку, посебно на природну и примјењену науку. Они раде у лабораторијама и у институтима. Откривају војна оруђа и оружја. И не само што откривају, они и смишљају. На томе заснивају своју удобну егзистенцију. Сцијентистички интелектуалци временом постају хладни техничари. Њих савјест пуно не оптерећује, они је и не призивају у смислу оријентисања и усмјеравања.

Интелектуалац треба да буде ангажован у борби за слободу у друштву и држави. Борци су против лажи. Она разара и појединца, и друштво и државу. Тамо гдје се наметне обрасац лажи, нестаје оно духовно, али и настаје тјелесно и душевно насиље. Према професору др Чупићу,⁹ „они стално морају да понављају истине да не би лажи прекриле истине и једног момента постале истина за јавност. То је изузетно важно када је у питању борба против политичке пропаганде у којој се на основу лажи утиче на јавно мњење и формирање јавног мњења и ставова.“

Истина и слобода су темељне вриједности. То су вриједности којих се држи истински интелектуалац. Интелектуалац дјелује у складу са њима. Ове двије вриједности не би смјеле да их напуштају. Интелектуалци су љубазни. Са њиховом љубазношћу и околина, односно појединци и групе постају љубазнији. Љубазност није ништа друго но кичма пристојности. Код интелектуалаца је елиминисано насиље. Против су бруталности и држе до јавно изговорене ријечи. Такође, интелектуалци не варају: другог, друге, заједницу. Код њих је присутна самоконтрола. Изузетно су стрпљиви и истовремено толерантни. Интелектуалци шире повјерење. Са њима се, да тако

⁸ Оп. цит., стр. 108.

⁹ Оп. цит., стр. 69.

кажемо, брише неповјерење. Тамо гдје је на дјелу неповјерење, доминира болест. Повјерење подразумијева елиминисање узурпатора.¹⁰

У другом дијелу *Лукачева друштвена и политичка мисао* професор Чупић¹¹, са ријетком научном и оригиналном акрибијом, изучава сљедеће: Ђерђ Лукач – драма интелектуалца у идеологији и политици; Друштво и индивидуум: Тоталитет и историја, Класе и класна свијест, Отуђење и постварење, Друштво и индивидуум, Критика тумачења Лукачевог социјалног става; Политичка мисао – од радикализма до реализма: Политика и етика, Организација и класна свијест, Теорија партије, Демократска диктатура и диктатура пролетеријата, Претпоставке политичког просуђивања – политички радикализам и политички реализам; Лукачева мјера политичког ангажмана: Интелектуалац и политички ангажман, Интелектуалац и политичка организација, Фазе Лукачевог политичког ангажмана, Критика Лукачевог политичког ангажмана.

Један од најзначајнијих умова у свијету марксистичке философије, али и друштвене теорије је Ђерђ Лукач, сматра др Чупић¹². Оно што је Ђерђ Лукач писао припада философији класичног кова. Био је изузетно образован, а његово научно мишљење се луцидно креће од естетике па све до политичке философије. Такође, креће се и од литерарно-теоријског до, како каже аутор, политичког ангажмана. Ђерђ Лукач је проблемски и садржински проширивао марксизам. Утицао је на друге философе. Ђ. Лукачом бавили су се умови као што су: Ман, Брехт, Блох, Манхајм, Хоркхајмер, Адорно, Бењамин, Сартр, Мерло-Понти, Голдман, Маркузе и други. Ђерђ Лукач је извршио снажан утицај на своје познанике, пријатеље и сараднике. Успио је да оформи један философски круг под називом „будимпештанска школа“. Најближи сарадници били су му: Агнеш Хелер, Ђерђ Маркуш, Марија Маркуш, Михаљ Вајда и Ференц Фехер. Као истински интелектуалац, Ђерђ Лукач није гушио њихову посебност, односно њихову оригиналност. Напротив, иако посједовао ауторитет учитеља, Ђерђ Лукач је инсистирао на истицању посебности и оригиналности. Опет, као истински интелектуалац, Ђерђ Лукач је тешко прихватио људе. А ако је некога прихватио, прихватио га је из свег срца. Тада се овај интелектуалац отварао до дна.

Унутар овог другог капиталног дијела др Чупић је издвојио појмове и категорије које су од изузетне важности за марксистичку теорију друштва.

¹⁰ З. Јововић, *Интелектуалци: Од кријичкој и револуционарној до хуманитичкој и социјалистичкој интелектуалца*. Васпитање и образовање: часопис за педагошку теорију и праксу, Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица, 2023, стр. 97–118 и Проф. др Ч. Чупић, *Политика и интелектуалци*, Чигоја штампа, Београд, 2019.

¹¹ Проф. др Ч. Чупић, *Политика и интелектуалци*, Чигоја штампа, Београд, 2019, стр. 137–261.

¹² Оп. цит., стр. 263.

Појмови и категорије од релевантности су и за политичку теорију. Пишући на тему Ђерђа Лукача, ниједног трена није губио из вида да је овај интелектуалац философски писац који диференцираним проблемима приступа озбиљно. То су проблеми из политичке теорије и теорија друштва.

Код Лукача се на појму тоталитета гради друштвена мисао. Појам тоталитета имплицира дијалектичку методу. Теоријско-логички ослонац за појам тоталитета Лукач налази код Хегела. Код Хегела је инкорпорирање општег, посебног и појединачног ништа друго но тоталитет. У односу на сегменте, Ђерђ Лукач је предност давао цјелини. Према његовом мишљењу, сегменти се тумаче са аспекта цјелине.

Политички радикализам и политички реализам појављују се као прет-поставке политичког просуђивања код Ђерђ Лукача. Управо на основу њих, овај истински интелектуалац изучавао је етику и политику, особито проблеме ова два научна сегмента. Такође, изучавао је проблеме политичке партије, класе, али и демократије у корелацији са диктатуром. Бавио се и проблемима диктатуре пролетеријата. Тежио је складу између етике и политике, то јест складу између циља и средства. Изједначавао је политику са тактиком, али и са средством. Средство етике била је политика, али је и етика служила политици. Политика служи за остваривање највиших етичких циљева, док етика служи да оправда све политичке потезе. „Она је изгубила принципијелност и попримила гипкост, а тактика (политика) добила чврстину и окрутност. Етика је у овом односу код Лукача постала део тактике, али, обрнуто, тактика више није била део етике.“¹³ За Ђерђа Лукача, организација се тумачи као облик медијације између појединца као дијела и класе као једне цјелине. Организација, према њему, није ништа друго но један облик посредовања између теорије и праксе. Организација је подређена и то једним дијелом „природи објективне историјске ситуације коју треба теоријски да промисли и анализира.“¹⁴ Из смишљене акције израста револуционарна организација. Она никако не израста из пролетеријата и његове психолошке свијести. Лукач сматра да до истинске класне свијести пролетеријат не долази спонтано. Мора да постоји растојање између циљева спонтаних револуционарних кретања и револуционарне акције. То растојање је чињенично и теоријско. „Организација пролетеријата не усмерава само постојеће, унутрашње револуционарне тенденције класе, већ подстиче, развија, усмерава и одређује нове тенденције, не само унутар класе него и у оквиру целокупног друштва.“¹⁵

¹³ Оп. цит., стр. 266.

¹⁴ Оп. цит., стр. 266.

¹⁵ Оп. цит., стр. 266.

Према политичком ангажману Ђерђ Лукач одмјерава духовне моћи. Као радикални интелектуалац, он је отпочео свој интелектуални ангажман. И то у идеално-типском значењу тог појма. Чим је уочио постојање опасности, Лукач је напустио ту позицију. „Није су упустио у авантуру и пркос радикалног интелектуалца. Приклонио се, како сам каже, револуционарном разлогу. Свео је интелектуални политички ангажман на оправдавање два разлога: 'револуционарни разлог' и 'државни разлог' прве земље социјализма. Касније се испоставило да су и један и други разлог били грубо злоупотређавани у најнехуманије сврхе. Био је тога свјестан и дуго је ћутао. Није никад био интелектуални чиновник, али је из опортунизма прихватио многе карактеристике тог типа. Дobar, али не и најбољи, део интелектуалног живота провео је у страху и глуми. И када је излетао, брзо би се самокориговао и самокритиковао.“¹⁶ Многи оспоравају Лукачев политички ангажман. Они као бране људско достојанство. Са етичког аспекта, Ђерђ Лукач за њих просто не постоји. Ђерђ Лукач се, како наводи професор Чупић, ломии између идеала и стварности. Њега је сломила стварност. Није је могао правдати пред лицем савјести. Он је у марксистичкој драми мишљења један сломљени јунак. Називају га јучерашњим човјеком. Његов узор био је Хегел. Хегел је писао да храст није успио да издржи, а повијуша се лелуја, усљијед налета ураганског вјетра. Успјела је да преживи буру. Нешто слично дешавало се и са Лукачом. Он је цијелог свог живота, личног и професионалног био повијуша.

Литература

1. Јововић, З. (2023). *Интелектуалци: Од критичкој и револуционарној до хуманистичкој и социјалистичкој интелектуалца*. Васпитање и образовање: часопис за педагошку теорију и праксу. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.
2. Чупић, Ч. (2019). *Политика и интелектуалци*. Београд: Чигоја штампа.
3. Чупић, Ч. (2020). *Политика и политичка култура*. Београд: Чигоја штампа.
4. Чупић, Ч. (2010). *Медијска етика и медијски линч*. Београд: Чигоја штампа.

¹⁶ Оп. цит., стр. 269.

МЕЂУНАРОДНИ ЗНАЧАЈ ЧАСОПИСА АТАНАТИК

(*Аїїанайїик* – часопис за фантастику у књижевности и умјетности, Оуборос, Подгорица, 2023)

Из штампе је недавно изашао нови, други број (у ствари – двоброј за 2023. годину) часописа за фантастику у књижевности и умјетности *Аїїанайїик* (чији назив значи бесмртност), који је замишљен као полугодишња публикација. Овај вриједни културни и умјетнички подухват, од идеје до реализације, резултат је ентузијазма, предузимљивости и знања Маријане Терић, доктора друштвено-хуманистичких наука и изузетног стручњака за фантастичку књижевност, и Наталије Ђалетић, магистра књижевних наука, директора издавачке куће Уроборос, чије је *Аїїанайїик* издање.

И овај број доноси – како Маријана Терић истиче у Уводнику – „најзначајнија домаћа, регионална и свјетска остварења на пољу фантазија, хорора, научне и епске фантастике, чиме ће црногорски читаоци бити упознати са савременим токовима фантастичке литературе, репрезентативним ауторима и критичарима овог жанра и упознати се са достигнућима фантастике у стрипу и филмској индустрији“.

Часопис обухвата све врсте фантастичке литературе и тзв. чисте фантастике и научне фантастике, као и фантастичка остварења у умјетности уопште. Структуру и овог броја *Аїїанайїика* (као и претходног) чини неколико рубрика: Проза, Поезија, Из угла науке и критике, Преводи, Интервју, Стрип, Ликовна умјетност, Филмска критика и In memoriam. Рубрика *Проза* и у овом броју обилује прилозима који долазе из пера више аутора. Међу њима су фантастичке приче Александра Ђуковића, Аднадина Јашаревића, Милисава Поповића, Жељке Мирковић, Андрије Петковића, Русмина Никчевића, Митка Маџункова, Александра Прокопијева, Божидача Зејака, Тамаре Лујак и Алме Зорнић. Рубрику *Поезија* попуњава сонетни вијенац Милана Драшковића, посвећен великану фантастичке литературе у свијету Реју Бредберију.

Рубрика *Из угла науке и критике* заступљена је са дванаест занимљивих и вриједних прилога у којима су еминентни истраживачи (научно)фантастичке литературе из Црне Горе тако и региона исказали „нове могућности теоријског промишљања и рецентан критички метод у испитивању сложенијих наративних дјела“. Указаћемо овом приликом на четири прилога из поменуте рубрике, чији су аутори академик Влада Урошевић, проф. др Ферид Мухић, др Дејан Огњановић и Владимир Караџић.

Влада Урошевић у раду „Фантастика и чудесно“ разматра однос двије области које се на теоретском плану најчешће мијешају, а на креативном плану најчешће плодносно укрштају. Он прави паралелу и повлачи границу између фантастике и чудесног, сматрајући да је то веома важно за разматрање битних одлика фантастике. Аутор констатује да је област чудесног старија и шира од фантастике, и да представља тло на коме је никла фантастичка књижевност. Фантастика се у једном тренутку одвојила од чудесног и добила сопствена обиљежја која су веома различита од оних која обиљежавају дјела у којима преовладава чудесно. Позивајући се на истраживања најистакнутијих теоретичара фантастике (Цветана Тодорова, Роже Кајоа, Жака Финеа, Луја Вакса) Влада Урошевић објашњава разлику између ове двије категорије. Фантастика, наиме, преузимајући многобројне елементе од чудесног, уноси у њих један трагизам којег нема у чудесном. Тако теме и мотиви чудесног добијају у фантастици један нови, потпуно другачији карактер: постају наговјештаји испуњења трагичне судбине, пропасти и смрти.

Проф. др Ферид Мухић, први доктор наука из области научне фантастике у бившој Југославији, у раду „Онтолошки аспект у утопијским и негативно утопијским дјелима СФ жанра“ доказује како утопијска и негативно утопијска научнофантастичка књижевност, насупрот уздржаности према гносеологији, „показује знатно живљи интерес за онтолошке контекстуализације својих наратива“. Аутор у овом раду разматра и однос према технологији у дјелима „СФ утопијског и СФ негативно утопијског жанра“. Он говори и о увођењу појма робота у књижевност и о схватању улоге машина и њиховог утицаја на људско друштво и људски опстанак код аутора СФ жанра.

Трећи рад на који желимо да скренемо пажњу је рад др Дејана Огњановића „Страва или ужас: лажна дилема?“. У овом раду аутор даје дефиницију хорор књижевности („Прозни приповедни жанр са доминантном одликом (*differentia specifica*) садржаном у естетској намери изазивања страве код читаоца“) и разматра темељне чиниоце поетике хорора као жанра, закључујући да је поетика хорор жанра „заснована на изазивању сасвим особене емоције, 'уметничке страве' односно 'пријатног страха', која није истоветна са сличном емоцијом изазваном стварним актерима догађаја“. Према аутору, хорор, као уметнички жанр, изазива сасвим особену емоцију коју можемо назвати 'пријатни страх', а коју чини „читав дијапазон сродних емотивних одговора или учинака, у распону од страве до ужаса, при чему варијетети ових одговора не представљају квалитативно различите емоције, већ једну те исту емоцију у различитим интензитетима“.

У раду „Анализа пјесме 'Заробљен Црногорац од виле' Петра II Петровића Његоша“ аутор Владимир Карацић полази од тезе да пјесма „Заробљен Црногорац од виле“ Његоша показује као нашег претечу Толкина, и да је она претходница „за Његошев будући Горски вијенац“. Аутор сматра да Његош „као мистични пјесник и, уједно, поета хришћанског мистицизма (...) још увијек представља од свога рода претежно запостављеног поету из доба романтизма“. На темељу опширне и свестране анализе Његошеве пјесме „Заробљен Црногорац од виле“ Карацић доказује да је Његош у овој пјесми показао изузетну упућеност у словенску и грчко-римску митологију, затим митологију дрвећа, познавање симбола и минералогije, те умијеће да све то споји са домаћом историјом“. Аутор изричито тврди да је Његош чак „наслутио будући телевизијски пренос и програм, али и реакције људи када им се оно што гледају не поклапа са оним што би жељели видјети“. Нема никакве сумње да овај рад младог истраживача Владимира Карацића представља драгоцјен и значајан прилог његошологији.

Рубрика *Инџервју* доноси три занимљива разговора (са Владом Урошевићем, Тајјаном Миливојчевић и Мариом Шкорином), од којих посебно желимо да апострофирамо разговор главног уредника *Ајџаналџика* др Маријане Терић са академиком Владом Урошевићем – једним од водећих живих стваралаца фантастичке књижевности, и најистакнутијим теоретичарем овог жанра. У овом опширном интервјуу Урошевић говори о својим литерарним почецима и интересовању за фантастичку прозу; о везама фантастике у књижевности и у сликарству; о односу фантастике са њој сродним литерарним врстама; о разлици између фантастике и научне фантастике; о будућности жанра фантастике у свјетлости чињенице да је све мање читалаца заинтересованих за било коју врсту умјетности ријечи.

Рубрика *Ејска музика* садржи један прилог чији је аутор Василије Савовић. Овај млади стваралац се својски потрудио да на систематичан начин сагледа однос рок музике и епске фантастике, и да укаже на присуство овог типа фантастике у популарној музици, као и музици која је инспирисана Толкиновим дјелима.

У рубрици *Ликовна умјетност* заступљени су критички осврти Алисије Сузане Вареле из Буенос Ајреса и теоретичарке савремене умјетности мр Николине Ђуровић, као и умјетнички рад илустратора, ликовног уредника из Суботице Дамира Павића Септића.

Часопис садржи још пуно занимљивих прилога чији ће садржај свакако заинтересовати читаоце у Црној Гори и региону. Стога свим љубитељима жанра фантастике топло препоручујемо овај добро конципирани и садржајни часопис, а издавачу и главном уреднику, односно мр Наталији Балетић

и др Маријани Терић да наставе са реализацијом овог успјешно започетог пројекта.

Рецимо и то да је за ликовно рјешење корица заслужан Иван Цакић, док је за дизајн и унутрашњу организацију часописа према свим свјетским стандардима био задужен Крешимир Резо.

Имајући у виду садржај и овог броја *Аиџанайџика*, можемо устврдити да овај реномирани часопис успјешно наставља своју мисију сериозне афирмације фантастичке умјетности и објављивања научних радова који представљају значајне прилоге проучавању жанра (или, како неки теоретичари сматрају, рода за себе) фантастике уопште.

BIOGRAFIJA JEDNOG VREMENA (O zbirci priča *Iz škrinje* Arsenija Lalatovića)

Kao najrasprostranjeniji tip usmenog pripovijedanja, narodna priča od davnina postala je izuzetno popularna vrsta književnog diskursa. Za razliku od drugih narativnih oblika, priča je izmicala čvrstom žanrovskom strukturiranju, zbog čega su u našoj terminologiji za kraći prozni oblik korišćeni pojmovi priča, pripovijetka, pripovijest, novela. Zajedničko obilježje ovim oblicima umjetničke proze jeste oslanjanje na usmeno porijeklo i one oblike pričanja koji su u usmenoj kulturi imali veoma značajnu ulogu. „Moglo bi se reći da gotovo nema nijednog oblika usmene *narodne priče* koja nije svoj trag ostavila u modernoj pripovijeci“ (Zdenko Lešić). To znači da je folklorna tradicija usmenog pripovijedanja dovela do konstituisanja modernih literarnih vrsta.

U usmenoj književnosti razvio se poseban tip priče koji pojedini teoretičari nazivaju „pričom iz sjećanja“, „pričom o životu“ ili „pričom iz života“, jer ovaj vid folklornog kazivanja sadrži priče o realnim događajima i obuhvata tradiciju patrijarhalne sredine. U pričama je sadržana istorija čovječanstva, tako da priča ima moć čuvanja zaborava. Ona daje odgovore na vječita životna pitanja o smislu čovjekovog postojanja. Potreba za pričom i pričanjem nikada se ne završava, ona tek počinje, jer je „bez kraja i prekida pričaju ljudi ljudima“ (Ivo Andrić).

Potreba za pričanjem o događajima i ljudima koje treba pamtit i inspirisala je i Nikšićanina Arsenija Lalatovića da iz pozicije usmenog naratora zabilježi neobične ljudske sudbine i rekonstruiše jedno vrijeme koje je iza nas. Lalatović je priče gradio tako što je uzimao motive iz prošlosti, pamtio detalje koje je slušao, sklapao pojedinosti iz narodnog života, a onda kreacijom svoje mašte pisao o životu iz života. Priče su se tako ređale, tražile jedna drugu, likovi su se dozivali, a onda postali dio jednog narativnog tkiva koji je Lalatović smjestio među korice knjige zanimljive naslovne sintagme *Iz škrinje*. Iz Lalatovićeve škrinje progresa glas oštromnog mladića, koji je promišljao o svakodnevnom životu, ljudskim sudbinama i tragao za odgovorima koji su zaokupljali njegov um. Stoga su neke od priča nastale prije dvije decenije kada ih Arsenije Lalatović zapisivao na papiru, potom prekucavao na daktilotipu, a onda tekstove unosio na računar.

Ova zbirka kratkih priča sabira šezdeset devet ljudskih sudbina različitog psihološkog profila i kulture življenja. Većinu priča upotpunjuju ilustracije koje čine prepoznatljiva platna Zorana Mićanovića, slikara koji svojim umjetničkim djelima čuva sjećanje na jedan način života koji je potisnut. Tako su se Lalatovićeve priče i Mićanovićeve slikarske platne sasvim spontano ujedinila i

izgradila autentični prostor u čijem se fokusu nalazi čovjek i njegova psihološka dimenzija.

Lalatovićeva proza ispisana je u trećem pripovjednom licu iz perspektive sveznajućeg naratora, a jedan broj priča napisan je u prvom licu. Svoje pričanje autor pripisuje pripovjedaču iz naroda, tako da se ovo djelo izdvaja specifičnom dijalekatskom leksikom. Autor je želio da zadrži sjećanje na izvorni govor naših predaka, zbog čega stilizuje pričanje kao neposredni doživljaj pričaoca, odnosno priče dobijaju ton spontanog kazivanja. Takva je priča „Lasno li je starom gradu otvoriti vrata“ u kojoj autor zapisuje: „Pričaću vi što sam sluša’. Nijesam sve popamtijo. Ako vjerujete Peju, onda ćete i mene.“ U ovome dijelu kazivačev govor direktno je upućen nepoznatom sagovorniku, čime se naglašava njegovo prisustvo kao slušaoca. Priče karakteriše sažetost kazivanja, ali izuzetno ekspresivna leksika uz umjerene lirske pejzaže ili opise unutrašnjih stanja pojedinih likova.

Veliki je broj arhaizama i onih riječi koje su gotovo iščezle iz našeg govora, ali kojima je Lalatović uspio da opiše najfinije nijanse čovjekovih misli i osjećanja. Iz tog razloga tekst dobija formu usmenog pričanja kako bi autor narodni duh i narodno biće interpolirao na autentičan način. U tom kontekstu, Lalatović je iskazao umijeće oblikovanja različitih običaja, vjerovanja, načina razmišljanja ljudi koji su živjeli u patrijarhalnoj sredini i bili okovani čvrstim tradicionalnim uvjerenjima. Njegova projekcija svijeta počiva na narodnoj mudrosti, tako da gotovo svaka priča sadrži misaono zgusnute premise, moralno-psihološke sinteze ili filozofske implikacije. U tom kontekstu, indikativna je priča „Pitam se“ u kojoj narator „vrti pamet ukруг“ i pita se zašto nije kao ostali, pa iznosi svoja razmišljanja: „Blago ovom svijetu! Ovo nema niđe. Ovake pameti nijesam gleda još! Ode i magariad završe škole, pa po svom. Kakva sam budala? Mislim se. (...) Nikako sebe da ubijedim i u glavurdu utuvim, da se s pera i od pera ne može živjet. Eno, Martin Simanin, nema ni šes’ osnovne, a bizmismen. Vozi limuzinu, zaradijo naprečac.“ Iako je tekst prožet humorističkom dimenzijom, autorova intencija jeste da prikaže izokrenuti sistem vrijednosti i poremećeni društveni poredak kao surovu realnost koju pojedinac ne može promijeniti.

U drugoj priči Lalatović veoma lucidno opisuje ponašanje svog junaka koji je dobio „vunkciju“, pa nikog pored sebe ne vidi. Priča ima svezremenski karakter i izraz je istinitog događaja koji najbolje oslikava mentalni sklop čovjeka koji se „dokopao“ vlasti ne shvatajući njenu prolaznost: „Lako je njemu sad. Doša’ na vlas’, pa ne vidi ni Boga ni cara. Daj mu vlas’ da vidiš kaki je. Eno ulicom dok prolazi nikog ne vidi. Vidi, vidi, kako se pravi važan? Šta je ovo, majko moja? A zna sam, taki je on. Čeka samo da se dočepa. E neće se sad micat nikako. Ko ufati votelju, ma ne da je. Za nju bi dâ i taja i majku, i đeda i babu. Druga bi proda’, i prijateljja. Dâ bi i bubreg samo votelju nikako“. „Vunkcija“ je slika

moralnog pada pojedinca ili gubljenja moralne ljestvice u društvu u kojem su dostojanstvo i čast zamijenjeni pogrešnim sistemom vrijednosti.

Posebno su zanimljive priče koje karakteriše živost pripovijedanja i neposrednost u kazivanju. Priča često počiva na razgovoru kao osnovnom sredstvu pripovijedanja. Time postiže dinamičnost narativnog toka i jednostavnost u iznošenju misli i osjećanja svojih junaka. U „Proševini“ otac savjetuje sina Vukotu da se ženi. Priča je napisana u formi dijaloga i prikazuje samo fragment iz života jedne porodice, koji autor efektno poentira posljednjom rečenicom teksta: „O, Sanda, pristavi kavu!“, kao snažno poetskom slikom koja predstavlja aluziju na novi početak i zajednički život dvoje ljudi. Priča se ne završava, ona tek počinje. Blagostanje i napredak porodice ilustrovani su kroz lik Raja Mitrova, mladića koji se oženio, izgradio imanje i kuću, dobio zdravu djecu i dočekao srećnu starost. Porodična sloga i uzajamno poštovanje karakteristika su priče „Lis“ u kojoj Joka i njen „čoeke“ idu u šumu da беру list, a nakon što domaćina ujede zmija, Lalatović slika lik vrijedne žene kao nosioca porodičnog života. Posljednjom rečenicom priče: „Šta bi bilo da mi ne bi Joke? Moje... Moje...“ autor je želio izdignuti ulogu žene koja je oduvijek imala centralno mjesto i bila stub porodice.

Priča o Kaduši i Andru („Neđe daleko“) reprezentativan je primjer porodičnog života supružnika u kojoj žena vodi brigu o zajedničkom domaćinstvu i pokorna je svom suprugu. Autoritativnim glasom Andro naređuje svojoj Kaduši da kupi „suvarike“ i natovari bedeviju dobro kako bi što bolje prodala drva i zaradila novac. Autor gradi lik mirne i poslušne Kaduše, a naročito prikazuje njenu ulogu majke koja ima neprocjenjivi značaj u porodici. Nakon što je prodala drva, vareniku i krtolu i kupila „ćesu kave, malo cukra, koju zeru soli“ da se nađe kad dođu gosti, Kaduša dolazi kući, grli svoju djecu, daje im kupljene jabuke, a njen Andro je čeka: „U oku mu zasija suza koja daje vjeru u neke bolje dane. U neko bolje sutra. I jopet sutra. Svako sutra ima novo sutra... Svoje! A Androvo je Kaduša. I danas i sutra... I zauvijek.“ I u ovoj priči Lalatović je apostrofirao toplinu porodičnog doma prvenstveno kroz emotivni odnos majke i djece, ali poseban akcenat stavio na uzajamno poštovanje muškarca i žene u braku koji počiva na tradicionalnom konceptu života.

Koliko je samo čistote i ljubavi prikazano u „Slikama“ kad Mara sa suprugom odlazi kod „votografa“. Oni žele slikom ukrasiti zidove da ih unučići ne zaborave. Slike tako postaju simbol života dvoje supružnika, ali i simbol sjećanja na jedno vrijeme. Priča se zatvara riječima: „Volim te, Mare!, šapuće vjetar“, kojima autor vješto ostvaruje emocionalan ton i lirski pripovjedački izraz.

Slikajući sudbine svojih junaka Lalatović preuzima ulogu usmenog naratora i opisuje svu složenost narodnog iskustva, tako da je psihološka analiza jedna od konstanti njegovog pripovjedačkog glasa. Primjere tragičnosti ljudskih sudbina nalazimo u priči „Marica Perova“ u kojoj se muška loza zatvara, a „ženska

čeljad ka' i da ne postoje“. U „Pustolovini“ Pinjo i Krstinja Radojeva pomiriše se sa sudbinom, jer im Svevišnji porod ne daje. Umiru jedno za drugim, kuća ostaje prazna: „Vrata su zatvorena, a knjiga zaklopljena“. Najmlađi sin strine Petrane Žgoljo, „sitan, jadan i nečemuran“, osta nezbrinut „obilježen i opečaćen“ („Žgoljo“). Slikajući psihologiju jednog naroda i njihove mikrosudbine, Lalatović strukturira neponovljive ljudske živote. Ne zaboravlja da ukaže na veličinu posljednje crnogorske virdžine Stane Cerović koja, kako autor zapisuje, „spava vječnim snom“.

Običaj vađenja mazije primjer je tradicionalnih uvjerenja koja Lalatović, na umjetnički jedinstven način, oblikuje u priči „Mazija“. Da bi dokazala svoju vjernost mužu Ćetna vadi željezo iz ključale vode, dok joj „vrelina svjetlos' pretoči“. Mazija simbolizuje božiji sud ili iracionalna čovjekova shvatanja da bog neće dozvoliti da nevinna osoba bude lažno optužena. Pripovjedačko umijeće autora i dramsko prikazivanje izvlačenja mazije iz uzavrele vode donose priči poseban književni kvalitet. Ovaj vid folklornih običaja dio je bogatog narodnog stvaralaštva koji je omogućio Lalatoviću da osobenim usmenim manirom očuva sjećanje na naše kulturno nasljeđe.

Udaljavanje od realističkog koncepta prikazivanja stvarnosti i odlazak u onostrani svijet koji posjeduje svoje zakonitosti, tematska je okosnica priče „Grozđ“. Radnja se zasniva na vidovitom snu u kojem se jedne noći, ženi koja nije mogla imati djece, u san javio čoban i rekao da će roditi sina. Nakon što se san obistinio, ciganka Redža proriče smrt djetetu od ujeda zmije. Tragičnu mladićevu sudbinu autor opisuje riječima: „Zaječa gora, proplaka nebo. Zaspala. Osta muk. Neđe kroz daljinu provijava Redža! Prokletstvo ili već?“ Neka druga stvarnost projektovala je budućnost koja je bila neizbježna. Zvučni preliv i ekspresivnost rečeničke konstrukcije samo su neki od stilogenih sredstava kojima autor postiže estetsku uzvišenost.

Jedna od umjetnički najuspjelijih priča koja sažima poetiku jednog vremena omeđenog strogim patrijarhalnim principima nosi naziv „Zar ćeš i ti da me ostaviš?“. Ovo su riječi starice zbog kojih neimenovani junak odustaje od planiranog života i svojih snova u drugoj zemlji: „U tom trenu sve je stalo. I želje i nadanja! I rados' i mlados'! I Ljubljana i Beograd...“, navodi pripovjedač i pita se: „Eh, koliko je negda značila riječ? I majka, poštovanje. Koja treba unutrašnja snaga da bez riječi, čojek stane i ostane na pragu doma svog?“. Priča svjedoči o tome koliki je uticaj imala riječ roditelja koja se poštovala. Velika je moralna snaga bila potrebna da se bez riječi ostavi kofer snova na kućnom pragu, na koraku od novog životnog puta. Majčinska bol koja progovara kroz samo jednu riječ „zar“ bila je jača od milion planiranih želja koje ostaju neostvarene. Natopljena emocijom i životnom boli priča se odlikuje majstorskim umijećem poniranja u psihološki portret čovjeka. Posmatrajući život ovog junaka, autor saosjeća s

njegovim usudom ili zlom kobi, iskazujući divljenje prema veličini ovakvog čina. „Da li bi zbog samo jedno „zar“ ostavijo sve? Vjerujem da ne. Ne bi! (...) Zbog ovo „zar“ i ovakig život piše romane i sve stane u jednu riječ – ČOJEK.“ Lalatović ispisuje biografiju jednog čovjeka i jednog vremena u kojem je čvrsti model patrijarhalne sredine obilježio živote mnogih crnogorskih porodica. Sve to ukazuje na važan etnopsihološki aspekt djela kao dio usmene tradicije.

Pojedine priče simbolizuju prirodu pričanja usmenog kazivača i one najčešće opisuju događaje ili ljude kojih se pripovjedač prisjeća. U duhu epskog kazivanja on se sjeća Peja Tomova i naglašava ljepotu njegovog pričanja. U drugoj se sjeća đeda Miluna („Đed Milun“), koji je, takođe, posjedovao darovitost pričanja. Autor želi ukazati na značaj priče koja se začela još u dalekoj prošlosti, a koja je predstavljala sastavni dio u životima naših predaka. Smisao za humor i humoristične efekte Lalatović prožima kroz besjedničku naraciju svog pripovjedača, dok gnomskim iskazima sažima mudrost narodnog iskustva („Ne pada iver daleko od klade“, „Zlo činjet, a dobru se nadat, ne more se“, „Nema 'ljeba bez motike“). Knjiga obiluje naglašenim emocionalnim kontekstom, a Lalatović je iskazao svoju darovitost i stilskim majstorstvom, dok jezički sloj zbirke priča nosi posebnu vrijednost. Iz tog razloga možemo izdvojiti jezgrovitost, punoću i potpunost kazivanja kao bitne odlike Lalatovićevog literarnog senzibiliteta. Konciznost u iznošenju misli, prefinjenost u nijansiranju događaja, kao i smisao za detalj potvrđuju kreativnost i nesumnjivo veliki talenat autora koji plijeni ljepotom „pričanja“. Njegove priče kao da su jedna vrsta odgovora na život. Lalatović piše da se ne zaboravi, jer zapisati znači čuvati od zaborava. „Zapiši, pa će i Bog upamtiti!“, izgovara Andrićev fra Petar u *Prokletej avliji*.

Zbirka proze *Iz škrinje* predstavlja ciklus priča ulančan u jedinstvenu strukturu etnokulturološkog značaja. Bogatstvo narodne leksike te upotreba arhaičnih riječi i izraza nosi posebno obilježje ovoga djela. Knjiga osvjetljava i rekonstruiše crnogorsku prošlost, narodno stvaralaštvo, a prije svega jezik naših pradaka, zbog čega se „pripovijedanje izdiže na nivo velike, opsesivne potrebe i takvo poprima, u izvjesnom smislu, karakter duhovnog testamenta, u kom su zapečaćene velike tajne prošlosti i poruke za budućnost“ (Novo Vuković).

Iz škrinje produžetak je narodnog pamćenja ljudi i događaja koji su bili usmena hronika crnogorskog naroda. Psihološko nijansiranje usmene sintakse, oslanjanje na pričanje kao tipičan crnogorski oblik naracije izraz su narodnog duha, narodnih ideala i moralne snage. Istorijska, etička i kulturna osobenost našeg čovjeka centralna je tematska ravan Lalatovićeve knjige. Nesumnjivo veliki pripovjedački talenat Arsenija Lalatovića prepoznajemo kroz umjetnost kreiranja fragmenata ili slika koje integriše u smisaono narativno tkivo didaktički strukturirano. Tako postavljen semantički sklop oživljava literarnu tradiciju u kojoj je snaga izgovorene ili prećutanje riječi određivala čovjekov životni put.

Ponirući u prošlost i istorijske okolnosti koje su pratile jedno društvo, čitalac se upoznaje s onim tradicionalnim vrijednostima kojima su naši preci pridavali veliki značaj. Kroz životni put junaka svoje knjige, autor je uspio oživjeti, danas gotovo zaboravljene, crnogorske običaje i kulturno-patrijahalne modele zajednice onoga vremena.

**ПРИКАЗ НАУЧНЕ МОНОГРАФИЈЕ КУЛТУРНИ
КАПИТАЛ И ОБРАЗОВНЕ ПРАКСЕ: ОД
САЗНАЊА ДО ОТВОРЕНИХ ПИТАЊА**

(Младен Радуловић, Београд: Институт за педагошка
истраживања (2023), 123 стр., ISBN 978-86-7447-162-3)

Културни капитал и образовне праксе: од сазнања до отворених питања је монографија аутора Младена Радуловића која је објављена 2023. године, у издању Института за педагошка истраживања из Београда. Друштвена неједнакост је проблем са којим се суочавају многа друштва, не само она која су у процесу развоја. Питање друштвене неједнакости је једна од централних тема социологије образовања која заузима посебно мјесто у процесу креирања политика усмјерених ка обезбјеђивању праведности, једнакости и квалитета образовања за сву дјецу. Монографија је настала као резултат ауторове жеље да појам културног капитала учини јаснијим истраживачима који се у будућности желе бавити његовим значајем или неким видом структуралних неједнакости у образовању. У фокусу ауторових настојања је не само освјетљавање концепта културни капитал, већ и указивање на његову везу са образовним праксама у Србији и другим земљама, што омогућава да се освјетле неке важне карактеристике образовног система у Србији које се тичу праведности, једнакости и квалитета образовања.

Монографија је писана јасним и прегледним стилем и представља пријемчив рукопис не само за научну заједницу, већ и за ширу читалачку публику којој питања праведности и једнакости образовања представљају интересантну тему и значајне вриједности сваког друштва и образовног система. Према својој структури, монографија представља кохерентну цјелину састављену из добро осмишљених и међусобно логички повезаних дјелова. Поред предговора, увода, прилога и списка литературе, текст рукописа, обима 123 стране, обухвата седам поглавља која према свом садржају можемо груписати у три цјелине.

Прва цјелина представља теоријски оквир истраживања који је обједињен у оквиру првог поглавља под називом *О културном капиталу*. У овом дијелу монографије представљена су различита теоријска разматрања усмјерена на појам културног капитала и његовог значаја за разумијевање друштвених пракси, на првом мјесту оних које се тичу образовања. У фокусу овог поглавља је Бурдијеово разумијевање културног капитала и

његовог значаја за функционисање друштва и образовног система. Дат је и приказ теоријских разматрања Бурдијеових критичара, као и истраживача који су слиједили његова становишта и у својим истраживањима покушали да, у мањој или већој мери, модификују његова тумачења концепта културни капитал. У овом поглављу аутор је на свеобухватан начин понудио темељан теоријски оквир свог истраживања.

Другу цјелину монографије чини пет поглавља у којима аутор настоји да прикаже методолошки оквир свог истраживања и различите образовне праксе које културни капитал може да објасни унутар образовног поља. Прецизније, испитује се утицај културног капитала на постигнуће ученика, њихове образовне аспирације и однос према образовању. Поред тога, провјерава се на који начин одређени аспекти наставног контекста могу да посредују утицај културног капитала на образовне праксе, односно у којој мјери неке одлике школске средине и наставне праксе могу да умање овај утицај. Полазећи од теоријских очекивања, у процесу испитивања утицаја културног капитала на поменуте четири варијабле, аутор се не ослања само на резултате досадашњих истраживања која у фокусу имају културни капитал, већ и на секундарне анализе података добијених на великим међународним истраживањима ученичког постигнућа (TIMSS, PISA), што омогућава компаративну анализу ових варијабли на примјеру образовног система Србије и земаља Европе. Представљање секундарних анализа података међународних студија је за научна сазнања у овој области веома значајно, не само за потпуније разумијевање концепта културни капитал, већ и за разумијевање посредујућих педагошких варијабли које су дио школског контекста и наставних пракси, а о којима не постоје богати истраживачки подаци. Такође, секундарне анализе података великих међународних истраживања су допринијеле бољем разумијевању значаја културног капитала јер су омогућиле да се истраживане теме компаративно анализирају на узорку развијених капиталистичких земаља с једне стране, и Србије, земље која је још увијек у процесу постсоцијалистичке трансформације и сталних промјена образовног система. Имајући у виду специфичности овог истраживања, може се рећи да монографија не представља само покушај свеобухватне студије о значају културног капитала већ, у извјесној мјери, и студију о правичности образовног система Србије.

У посљедњем дијелу монографије, у оквиру седмог поглавља под називом *Од њосијећих сазнања до оиворених њишања*, др Младен Радуловић веома вјешто прави осврт на постојећа сазнања о значају културног капитала на образовне праксе, повезујући их и са резултатима свог истраживања. Критички указује на недостатке постојећих знања о значају културног капитала, наглашавајући и недостатке свог истраживања. Као резултат ових

напора аутора произашле су корисне импликације и предлози за истраживаче у овој области. Прецизније, аутор износи конкретне теме и методе за будућа истраживања која би могла помоћи још бољем разумијевању овог феномена и његовог значаја за образовну праксу.

Научна монографија *Културни капитал и образовне праксе: од сазнања до остворених циљева* на свеобухватан начин освјетљава проблем културног капитала и његове повезаности са образовним праксама и представља важан допринос постојећим разматрањима овог феномена и питања правичности образовних система и друштва у цјелини. Овим интердисциплинарним истраживањем аутор веома компетентно и смислено повезује социолошка и педагошка знања, што представља посебан допринос ове публикације. Монографија може бити од користи не само креаторима образовних политика и истраживачима у овој области, већ и практичарима, као подстицај за промишљање о својим праксама и улогама које имају када је у питању обезбјеђивање једнакости, правичности и квалитета образовања.

IN MEMORIAM

SJEĆANJA

MILENKO A. PEROVIĆ (1950–2023)

U smiraj 2023. godine oprostili smo se od istaknutog i priznatog univerzitetskog profesora, naučnog radnika, filozofa Milenka A. Perovića. Rođen je u Vrbasu 1950. godine đe je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studije filozofije je završio 1974. na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Poslijediplomske studije i doktorску tezu iz filozofije (*Vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanina*) završio je i odbranio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod mentorstvom Milana Kangrge.

Radio je kao profesor filozofije, logike i psihologije u Gimnaziji Vrbas, na Radničkom univerzitetu u Vrbasu, bio urednik časopisa za filozofiju *Savremenost* u Novom Sadu. Godine 1987. biran je za docenta filozofije, a na Fakultetu predaje filozofsku grupu predmeta (Etika, Filozofija njemačkog idealizma, Praktička filozofija, Antička filozofija, Filozofije politike, Filozofija prava i Filozofija ekonomije). Od 1992. ima zvanje vanrednog, a od 1995. godine i zvanje redovnog profesora filozofije. Radio je i kao gostujući profesor na Filozofskom fakultetu u Nišu, Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Ekonomskom fakultetu u Podgorici i Pedagoškom fakultetu u Somboru.

Osnivač je Katedre za filozofiju, a utemeljivač je magistarskih i doktorskih studija filozofije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Suosnivač je filozofskog časopisa *Arhe*. Bio je mentor na jedanaest doktorskih disertacija iz filozofije. Pod njegovim mentorstvom urađeno je oko 20 magistarskih i master radova i oko stotinu diplomskih radova na osnovnim studijama filozofije. Bio je nosilac šest naučno-istraživačkih projekata na nivou Srbije i Jugoslavije.

U Crnoj Gori je bio redovni aktivni učesnik međunarodnog naučnog simpozijuma *Cetinjski filološki dani*, u organizaciji Fakulteta za crnogorski jezik i književnost Cetinje: I (2017), II (2019), III (2021) i IV (2023). Bio je predsjednik Komisije za standardizaciju crnogorskog jezika koja je 2009–2010. godine objavila *Pravopis crnogorskog jezika* i *Gramatiku crnogorskog jezika*. Jedan je od utemeljitelja Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, te prvi predsjednik UO Fakulteta za

crnogorski jezik i književnost. Bio je redovni član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i predsjednik Crnogorskog PEN centra.

Objavio je veliki broj knjiga (23), naučnih radova u časopisima u zemlji i inostranstvu, kolumni u listovima i časopisima u Crnoj Gori i Srbiji, kao i preko stotinu naučno-popularnih tekstova. Većinu knjiga i radova posvetio je problematici istorije filozofije, etike i praktičke filozofije. Hegelova i Aristotelova filozofija bili su njegova stalna filozofska preokupacija.

RADOSLAV RATKO BOŽOVIĆ (1934–2023)

U Beogradu, u novembru 2023. godine preminuo je poznati univerzitetski profesor, sociolog kulture, književnik Ratko Božović. Rođen je 1934. godine u Banja Luci, Bosna i Hercegovina. Gimnaziju je završio u Nikšiću. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1959. godine. Poslijediplomske studije završio je odbranom magistarskog rada 1967, a doktorirao je 1971. godine. Radio je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Uža specijalnost: Teorija i sloboda kulture, Sociologija slobodnog vremena i Sociologija umjetnosti. Biran je u sva akademska zvanja. Izvodio je nastavu Sociologije kulture 10 godina na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Fakultetu političkih nauka u Podgorici i na dva fakulteta Univerziteta Donja Gorica u Podgorici. Bavio se sociologijom kulture i antropologijom.

Bio je aktivni učesnik mnogih naučnih skupova, konferencija i kongresa u zemlji i inostranstvu.

Autor je preko 300 naučnih i 150 stručnih radova, kao i 15 naučnih projekata. Objavio je više od 30 knjiga, monografija. Radio je kao jugoslovenski dopisnik francuskog časopisa za svjetsku politiku „Democratie Nouvelle“ (Nova demokratija).

Bio je rukovodilac smjera Sociologija kulture i kulturna politika na poslijediplomskim studijama Fakulteta političkih nauka.

Najvažnija njegova djela su „Kultura slobodnog vremena“, „Metamorfoza igre“, „Iskušenja slobodnog vremena“, „Usud igre“, „Nedoumice oko kulture“ i dr.

Dobitnik je više nagrada i priznanja.

Bio je primjer kako se brane univerzalne profesionalne i ljudske vrijednosti. Sahranjen je u Herceg Novom.

RADE DELIBAŠIĆ
(1928–2023)

U avgustu 2023. godine umro je istaknuti univerzitetski profesor, pedagog Rade Delibašić. Rođen je 1928. godine u Kamensku, opština Nikšić. Osnovnu školu završio je u Gornjim Rudinama, nižu gimnaziju u Nikšiću, Učiteljsku školu u Herceg Novom, Filozofski fakultet (studijski program Pedagogija) u Skoplju, a doktorirao u Beogradu.

Radio je kao učitelj, profesor srednje škole, prosvjetni savjetnik za razrednu nastavu i profesor univerziteta. Bio je direktor osnovne i srednje škole, pomoćnik direktora Pedagoške akademije u Nikšiću i prodekan za nauku na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Biran je u sva akademska zvanja.

Dao je značajan doprinos radu stručnih i društvenih organizacija i zajednica. Bio je osam godina član Pedagoškog savjeta Crne Gore, predsjednik Savjeta Filozofskog fakulteta, predsjednik Udruženja za razvoj porodice i stanovništva, član Predsjedništva Pedagoškog društva Crne Gore, predsjednik SIZ-a dječje i socijalne zaštite, predsjednik organizacija za rad sa decom i omladinom, rukovodio NVO Civitas Montenegro centar i sl.

Aktivno se bavio naučno-istraživačkim radom. U stručnoj periodici objavio je više od 150 stručnih i naučnih radova. Autor je deset knjiga, od kojih izdvojamo: *Njogošev prosvjetni rad i pedagoška misao*, *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, *Odabrani pedagoški članci i rasprave*, *Porodica u ostvarivanju vaspitne funkcije*, *Filozofski fakultet u Nikšiću 1977–2002*, *Put razvoja humane ličnosti*, *Istorija pedagoške misli u Crnoj Gori*, *Pedagogija po narodu*. Koautor je šest knjiga i publikacija.

Učestvovao je u rukovođenju i realizaciji brojnih nacionalnih i međunarodnih projekata, od kojih navodimo *Humanizacija odnosa polova i osposobljavanje mladih za odgovorno roditeljstvo*, *Vaspitanje za mir, toleranciju i humani razvoj* i dr.

Bio je učesnik brojnih naučnih i stručnih skupova u zemlji i inostranstvu. Učestvovao je i u organizaciji raznih seminara, savjetovanja i simpozijuma. Bio je član i urednik više redakcija stručnih listova i časopisa, urednik u Redakciji za izradu Enciklopedije Crne Gore i član je Odbora društvenih nauka CANU.

ČEDOMIR DRAŠKOVIĆ (1946–2023)

U maju 2023. godine oprostili smo se od poznatog kulturologa i publiciste Čedomira Draškovića. Rođen je 1946. godine na Čevu, Cetinje. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu (studijski program Istorija jugoslovenske književnosti) u Sarajevu 1972. godine. Ostvario je više profesionalnih i specijalističkih boravaka u SSSR, Bugarskoj, Čehoslovačkoj i SAD-u.

Radio je u Centralnoj narodnoj biblioteci Đurđe Crnojević na Cetinju kao bibliotekar, rukovodilac stručnih odjeljenja, a od 1989. do 2004. godine bio je direktor ove ustanove. Nakon toga radio je kao bibliotekar savjetnik i urednik uređivačke djelatnosti, a svoj radni vijek završava 2010. godine u Matici crnogorskoj. Bavio se bibliotekarstvom, informatikom, istorijom kulture, bibliografijom. Objavio je brojne priloge i članke u jugoslovenskoj i crnogorskoj periodici. Autor je ili koautor desetak knjiga iz oblasti istorije kulture, obrazovanja, prosvjete i bibliotekarstva.

Učestvovao je u radu raznih naučno-stručnih skupova i konferencija u zemlji i inostaranstvu, bio urednik časopisa *Bibliografski vjesnik* i član Matice crnogorske.

Dobitnik je više nagrada i priznanja.

ZDRAVKO IVANOVIĆ (1934–2023)

U septembru 2023. godine preminuo je cijenjeni univerzitetski profesor Zdravko Ivanović. Rođen 1934. godine u Podgorici. Diplomirao je na Prirodno-matematičkom fakultetu (studijski program Geografija) u Beogradu (1955), magistrirao na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu (1970). Doktorsku disertaciju je odbranio na Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu 1973. godine.

Poslije diplomiranja radio je kao profesor geografije u osnovnim školama u Podgorici i u Republičkom vijeću sindikata Crne Gore. Na Ekonomskom fakultetu u Podgorici bio je od 1972. godine. Biran je u sva akademska zvanja: za docenta 1975, u zvanje vanrednog profesora 1982, a status redovnog profesora Univerziteta Crne Gore imao je od 1988. godine. Izvodio je nastavu i na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

Autor je više knjiga i naučno-stručnih radova. Napisao je više udžbenika. Bio je učesnik mnogih naučnih skupova, konferencija i simpozijuma.

Dobitnik je mnogih priznanja, nagrada, diploma i odlikovanja, među kojima su Orden zasluga za narod sa srebrnim vijencem, Nagrada oslobođenja Titograda, Zlatna značka rezervnih vojnih starješina Jugoslavije i druge.

MILICA KOSTIĆ (1940–2023)

U avgustu 2023. godine preminula je istaknuta naučna radnica Milica Kostić. Rođena je 1940. godine na Njegušima, Cetinje. Diplomirala je 1963, magistrirala 1976, a doktorirala 1981. godine, sve na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Završila je specijalističku obuku kod P. A. Centra u Londonu. Imala je i studijski boravak u Institutu za svjetsku ekonomiju Akademije nauka SSSR u Moskvi 1986. godine.

Do 1965. radila je kao nastavnik u srednjoj školi i rukovodilac organa opštine Podgorica. Nakon toga radi na Ekonomskom fakultetu – u Institutu za društveno-ekonomska istraživanja u Podgorici. U zvanje naučnog savjetnika izabrana je 1988. godine.

Učestvovala je u brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Bila je član redakcija više časopisa, uređivačkih odbora zbornika radova i izdanja Ekonomskog fakulteta, član Redakcije za istoriju Crne Gore, član Savjeta Prosvjetnog rada i sl.

Objavila je preko 640 bibliografskih jedinica, 13 knjiga (u četiri je koautor), 19 monografija, 133 članka, 97 referata, 176 studija i projekata (kao autor ili koautor). Obavljala je i niz odgovornih društvenih dužnosti: predsjednik Savjeta na Ekonomskom fakultetu, poslanik i predsjednik Odbora za društveno-ekonomske odnose i politički sistem Skupštine Crne Gore, član Centralnog komiteta NO CG, član Predsjedništva SSRN Jugoslavije, zamjenik sekretara i sekretar Odjeljenja društvenih nauka CANU, član Naučnog društva ekonomista i sl.

Dobitnik je brojnih društvenih priznanja: Trinaestojulska nagrada, Nagrada oslobođenja Titograda, Orden rada sa zlatnim vijencem, Priznanje naučnog društva ekonomista Jugoslavije. Bila je članica CANU.

Uputstvo za autore

Poštovani saradnici,

Vaspitanje i obrazovanje, časopis za pedagošku teoriju i praksu, objavljuje tekstove u skladu sa zahtjevima međunarodnih standarda razvrstane u sljedeće kategorije: originalni (izvorni) naučni radovi, pregledni naučni i stručni radovi. Časopis, pored ovih radova, objavljuje priloge: prevode, analize, portrete, prikaze, aktuelne informacije, ocjene, bibliografije i slično iz oblasti vaspitanja i obrazovanja. Pozivamo na saradnju sa željom da nam šaljete teorijske radove, rezultate sprovedenih eksperimentalnih istraživanja, priloge koji govore o inoviranom nastavnom i vaspitnom radu u školi i ostale stručne radove svih nivoa obrazovanja.

Objavljuju se samo radovi koji nijesu ranije objavljavani, osim prevoda i preuzetih radova, uz prethodno pribavljeno odobrenje. Poželjno je da autor naznači, prema svom mišljenju, kojoj navedenoj kategoriji njegov rad pripada.

Dimenzije časopisa su 170 × 240 mm, a polje za tekst 130 × 195 mm (margine 20 mm). Knjižni blok se štampa jednom bojom.

Molimo autore da se prilikom pripreme rukopisa pridržavaju sljedećih standarda izloženih u ovom uputstvu:

a) **Obim**

Svi tekstovi treba da budu pisani u tekst procesoru Microsoft Word, fontom Times New Roman, veličine slova 11,5 tačaka, normalnog proreda.

Teorijski i istraživački radovi mogu biti najviše do jednog autorskog tabaka, odnosno 16 stranica, izuzimajući prostor za rezime (abstract) i popis korišćene literature.

Drugi radovi (portreti, prikazi, informacije, osvrti, ocjene, kritičke opservacije, bibliografije i sl.) mogu biti opsega od 2 do 5 stranica.

b) **Formatiranje**

Nepoželjno je bilo kakvo formatiranje paragrafa, osim izdvojenih citata (uvlačenje redova, razdvajanje paragrafa dodatnim praznim redom). Dopušteno je riječi isticati italicom, boldom, ili kombinacijom, te zadavati subscript i superscript.

Liste (bullet) u dokumentu treba da su ujednačene i da budu crta a ne crtica.

Sve naslove treba pisati kombinacijom velikih i malih slova – ne velikim slovima.

Izdvojeni citati treba da budu pisani fontom Times New Roman, veličine 10,5. Poželjno je da su uvučeni u odnosu na ostali tekst.

c) **Pismo**

Rad će biti objavljen u pismu koje odredi autor (latinica ili ćirilica).

Radovi koji se dostavljaju na stranom jeziku (engleski, francuski, ruski...) objavljuju se na jeziku na kojem su napisani (uz obavezan prevod naslova i rezimea na crnogorski jezik).

Radovi koje dostavljaju autori sa prostora Republike Srbije, Republike Hrvatske ili Bosne i Hercegovine objavljuju se upodobljeni s crnogorskim jezikom.

d) **Struktura**

Radovi moraju imati sljedeću strukturu:

- afilijaciju autora (ime, prezime, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen)
- naslov
- rezime
- ključne riječi
- tekst rada
- literaturu i
- rezime na engleskom.

Prevod rezimea vrši lice koje je angažovao izdavač. Navedeni redosljed elemenata mora se poštovati.

Naslov rada treba da bude precizan, sažet i jasan. Iznad naslova rada pisati ime i prezime autora, ili više njih, a uz ime treba staviti fusnotu koja sadrži zvanje autora. Ukoliko je rad izložen na nekom naučnom skupu, konferenciji i slično, potrebno je to jasno naznačiti, po pravilu u fusnoti pri dnu prve stranice rada.

Na početku rada nalazi se koncizan i informativan rezime do 15 redova, koji sadrži cilj rada i saopštene osnovne rezultate u radu. Na kraju rezimea navesti do šest ključnih riječi, koje su stručno i naučno relevantne za prezentirani sadržaj.

e) Citiranje

Imena stranih autora u tekstu navode se u originalu ili transkribovano, fonetskim pisanjem prezimena, poslije čega se ime navodi izvorno uz godinu objavljivanja rada, npr. Pijaže (Piaget, 1990).

O pravilima i primjerima citiranja možete opširnije naći u Uputstvu za autore koje se nalazi na sajtu Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica: <https://zuns.me/vaspitanje-i-obrazovanje-uputstvo-za-autore>

f) Izvori

Svi izvori navođeni u tekstu navode se u cjelini na kraju rada, u odjeljku pod naslovom Literatura. U literaturi na kraju rada ne unositi izvore koji u tekstu nijesu navođeni.

Kod citiranja i navođenja izvora (referenci) preporuka je da se koristi APA sistem.

h) Grafički sadržaj i tabele

Slike, grafici, tabele treba da su crno-bijeli. Njihova širina ne smije biti veća od širine kolone u štampi (130 mm). Ukoliko sadrže tekst, poželjno je da budu predati u obliku u kom je moguće mijenjati tekst.

Slike treba da imaju makar 100 piksela po cm odštampanog primjerka (npr. za sliku širine 12 cm potrebno je da slika ima više od 1200 px po širini).

Grafike nastale u Ekselu potrebno je priložiti uz tekst u izvornom obliku (kao xsl/xslx fajlove). Na graficima treba da je jasno uočljiva razlika sivih tonova kojima su označeni pojmovi iz legende.

Formule treba da su u skladu s međunarodnim standardom za pisanje naučnih tekstova (SI). Promjenljive su prikazane kurzivom/italikom, a jedinice mjere regularom. Za znak za stepen – ne koristiti 0. Ukoliko postoji potreba za matematičkim znakovima, koristiti znakove iz fonta Cambria ili Cambria Math (ne Symbol). Kompleksne formule je poželjno pisati u MathType ili koristeći Word formule.

Vektorski crteži i notni zapisi treba da se predaju, dodatno, i u pdf formatu. Voditi računa da važan tekst u njima mora biti čitljiv kada se postave na dimenzije za štampu (manje od 130 mm).

Tabele sa tekstom ne smiju biti u formatu slike (jpg, png, bmp...). Legenda za tabelu se stavlja iznad tabele.

Rad koji nije pripremljen po navedenim standardima neće biti uključen u proceduru recenziranja, o čemu se autor obavještava.

Autor rada uz svoje ime dostavlja Redakciji časopisa kontakt adresu, imejl adresu i telefon, kao i osnovne podatke o radnoj angažovanosti. Redakcija donosi odluku o objavljivanju rada, o čemu obavještava autora u roku od tri mjeseca. Autor je dužan da potpiše ugovor o autorskom djelu s izdavačem.

Svi radovi se anonimno recenziraju.

Radovi se ijekavizuju.

Radove i priloge dostaviti elektronskom poštom ili na CD-u.

Rukopisi se ne vraćaju.

Radove slati na adresu:

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica,
Novaka Miloševa 36,
Podgorica

ili e-mail:

vaspitanjeiobrazovanje@zuns.me

ana.bojovic@zuns.me

Redakcija